

70

UNIVERSIDADE DA CORUÑA
FACULTADE DE CIENCIAS DA EDUCACIÓN
DEPARTAMENTO DE PEDAGOXÍA E DIDÁCTICA

A XUSTIZA DE MENORES EN GALICIA.
HISTORIA DO SEU PRESENTE

TOMO I

Tese Doutoral

Ana Iglesias Galdo

Director: Dr. Narciso de Gabriel Fernández

UNIVERSIDADE DA CORUÑA

DEPARTAMENTO DE PEDAGOXÍA E DIDÁCTICA
DAS CIENCIAS EXPERIMENTAIS

Narciso de Gabriel Fernández, Catedrático de Teoría e Historia da Educación no Departamento de Pedagogía e Didáctica das Ciencias Experimentais (Facultade de Ciencias da Educación) da Universidade da Coruña,

como Director da Tese de Doutoramento titulada “**A xustiza de menores en Galicia. Historia do seu presente**”, da que é autora **Dª Ana Iglesias Galdo**, Licenciada en Psicopedagogía e Profesora Asociada no Departamento de Pedagogía e Didáctica das Ciencias Experimentais da Universidade da Coruña,

Informa que a devandita Tese Doutoral reúne os requisitos teóricos, metodolóxicos e formais necesarios neste tipo de investigacións, polo que procede a súa presentación e defensa pública diante do Tribunal que deberá xulgalá.

E para que así conste, asino na Coruña a 27 de outubro de 2005.

Asdo.: Narciso de Gabriel Fernández

UNIVERSIDADE DA CORUÑA
FACULTADE DE CIENCIAS DA EDUCACIÓN
DEPARTAMENTO DE PEDAGOXÍA E DIDÁCTICA

A XUSTIZA DE MENORES EN GALICIA. HISTORIA DO SEU PRESENTE

TOMO I

Tese Doutoral

Ana Iglesias Galdo

Director: Dr. Narciso de Gabriel Fernández

TOMO I

INTRODUCCIÓN	11
--------------------	----

CAPÍTULO I. APROXIMACIÓN METODOLÓGICA AO PROCESO DE INVESTIGACIÓN

1.1. A experiencia profesional e académica como punto de partida	20
1.2. Preguntas de investigación	22
1.3. Perspectivas e modelos de investigación	24
1.3.1. Historia social e socioloxía histórica	
1.3.2. Foucault, xenealoxía e dereito penal	
1.3.3. Investigacións de referencia na análise da xustiza de menores	
1.4. Técnicas e instrumentos na recollida da información	38
1.4.1. O meu papel de educadora-investigadora como facilitador do acceso á información	
1.4.2. Os informes como fontes documentais: organización dos datos	
Perfil xurídico: idade, sexo, feitos e medidas	
Perfil social: asuntos considerados relevantes na valoración do menor en relación coa infracción	
1.4.3. Entrevistas individuais e grupos de discusión	
1.4.3.1. Deseño dos guións temáticos	
Profesionais do xulgado de menores	
Profesionais dos equipos educativos dos centros de reeducación e do Gabinete de Orientación Familiar	
Menores significados como infractores	
1.4.3.2. Selección das persoas para entrevistar	
1.4.3.3. Protocolo de actuación e realización das entrevistas	

CAPÍTULO II. INFANCIA, POBREZA E DEREITO PENAL NA MODERNIDADE

2.1. Sobre a ameaza e a utilidade da pobreza	68
2.1.1. A pobreza como asunto político	
2.1.2. Pobreza e privación de liberdade	
2.2. Do iusnaturalismo ao positivismo na lexitimación do castigo	74
2.2.1. O castigo como elemento característico das sociedades	
2.2.2. A defensa social como ideoloxía	
2.2.3. Delito, delincuente e pena segundo a Escola clásica do dereito penal	
2.2.4. Positivismo, criminoloxía e dereito penal: a explicación científica da desigualdade	
Adopción do método das ciencias naturais como único método científico	
Perspectiva etiolóxica da criminalidade: a patoloxía do delincuente como causa	
Perigosidade, novo concepto xurídico que posibilita a prevención	
Ciencia e neutralidade	
2.3. Minoría de idade e responsabilidade penal ao longo do s. XIX: a influencia do positivismo nos códigos penais	87
2.3.1. Criterios para valorar a capacidade para ser culpable	
A idade	
O discernimento	
2.3.2. Adolescentes inimputables: sen pena mais non impunes	

CAPÍTULO III. A LEXISLACIÓN DE MENORES: UN SÉCULO DE BENEFICENCIA E PENITENCIA EN NOME DA

EDUCACIÓN

- 3.1. A configuración da infancia delincente como irresponsable e necesitada de corrección96
 - 3.1.1. A emerxencia dun novo sentimento da infancia
 - 3.1.2. Os golfos como cuestión social
- 3.2. Configuración e transformacións lexislativas na xustiza de menores ao longo do s. XX (1918-1999) .103
 - 3.2.1. Principios que xustifican a necesidade dun novo dereito non penal para menores.
 - Nova función penal de carácter preventivo ou correccional e non punitivo ou retributivo.
 - Posibilidade dun dereito penal sen delito nin pena.
 - Cambio de pena por medida.
 - Conceptualización do delincente como enfermo e necesitado de tratamento
 - Defensa da orientación psicolóxica e progresiva espiritualización do dereito penal
 - Características do tratamento reformador. O significado da educación no ámbito penal
 - 3.2.2. Tribunais para nenos: protección e reforma baixo o discurso educativo
 - Creación e expansión
 - Organización
 - Competencia
 - Asuntos procedementais
 - Medidas susceptibles de ser acordadas
 - 3.2.3. Dos tribunais tutelares aos xulgados de menores
 - 3.2.3.1. Principais modificacións constitucionais
 - 3.2.3.2. Os cambios máis significativos na derradeira década do século XX
 - Competencia
 - Normas de procedemento
 - Medidas susceptibles de seren adoptadas
 - 3.2.3.3. Da inimputabilidade á responsabilidade penal

CAPÍTULO IV. O PROCESO DE SIGNIFICACIÓN DO MENOR INFRACOR NO MARCO XURÍDICO ACTUAL

- 4.1. A emerxencia dun (novo) dereito penal de menores no cambio de milenio129
 - 4.1.1. Ámbito de aplicación
 - As idades da semiinimputabilidade
 - Tipicidade xurídica dos feitos
 - 4.1.2. Principios xerais
 - 4.1.3. Medidas: tipoloxía, descrición e temporalización
 - 4.1.4. Competencia das entidades autonómicas na execución das medidas xudiciais
 - 4.1.5. Aproximación crítica á "nova" xustiza de menores
- 4.2. Perfil xurídico do menor infractor148
 - 4.2.1. Variables sociodemográficas
 - Idade
 - Sexo
 - Provincia de residencia
 - Nacionalidade
 - 4.2.2. Variables xurídicas
 - Tipoloxía xurídica dos feitos
 - Reincidencia
 - Medidas acordadas

Temporalización	
4.3. O papel do informes na definición da delincuencia xuvenil	157
4.3.1. O informe e a súa problematización	
4.3.2. As entrevistas e as súas funcións	
4.3.3. Factores especialmente relevantes na recollida e na posterior elaboración da información	
A lóxica penal-educativa da institución xudicial.	
O perfil estereotipado de mozo integrado como referente na selección da información.	
4.3.4. O afastamento da norma como criterio de significación na valoración e proposta de medida	
CAPÍTULO V. MENORES, INFRACTORES E ALUMNOS: O PAPEL DA ESCOLA NA DEFINICIÓN DA DELINCUENCIA	
5.1. Xustiza de menores e obrigatorioidade escolar: apuntamentos históricos	177
5.1.1. A relación de oposición entre delincuencia e escola	
5.1.2. Escolarización universal e igualdade de oportunidades	
5.1.3. Rendemento escolar e desigualdade social.	
A obsesión polos resultados	
Dificultades escolares e clase social	
5.2. Menores infractores e fracaso escolar na actualidade	183
5.2.1. Sobre os significados do fracaso escolar	
5.2.2. Síntese da traxectoria escolar: o itinerario do baixo rendemento	
Abandono	
Repetición	
Problemas de indisciplina	
"Baixo ou nulo rendemento escolar"	
5.3. Os efectos da escolaridade na configuración das identidades xuvenís	197
5.3.1. Aprender que non se vale	
5.3.2. Ausencia de acreditacións escolares	
5.3.3. Dificultades na transición á vida adulta	
5.3.4. Expectativas: da obsesión por atopar traballo á dificultade de imaxinar un futuro	
CAPÍTULO VI. TIPO DE FOGARES E MODOS DE SOCIALIZACIÓN FAMILIAR	
6.1. Fogares e familia	219
6.1.1. Elementos definitorios da familia en tanto grupo doméstico	
6.1.2. Configuracións familiares diversas: cohabitación, monoparentalidade, matrimonio	
6.2. Estrutura ou forma dos fogares	223
6.2.1. Tipos de fogares segundo a relación entre os seus compoñentes	
Biparentais	
Monoparentais	
Extensos	
Outros: múltiples, acollementos familiares e residenciais	
6.2.2. Tamaño dos fogares	
6.2.3. Tipo e forma da vivenda	
6.3. Estratexias de organización familiar: entre o control e os afectos	231
6.3.1. Novas e velas funcións familiares	
Da autoridade á deserción paterna	
A sobrecarga da maternidade: dos afectos á responsabilidade absoluta	

- 6.3.2. Nais, pais e adolescentes: modos de socialización
Principais conflitos relacionados coa normativa familiar
Menores maiores?

CAPÍTULO VII: FILLOS DE FAMILIAS SOCIALMENTE ROTAS

7.1. Economía doméstica e vida familiar	273
7.1.1. Traballo remunerado de nais e pais	
7.1.2. Axudas im(prescindibles)	
7.1.3. De cómo as necesidades se retroalimentan	
7.2. Precariedade laboral e localización social	282
7.2.1. A inestabilidade como referente vital	
7.2.2. Influencia da orixe familiar no mercado laboral	
7.3. O impacto do xénero sobre o traballo	285
7.3.1. A invisibilidade do traballo non remunerado	
7.3.2. Tipificación sexual das tarefas	
7.4. A ruptura do fogar como factor de especial vulnerabilidade	290
7.4.1. Separación, divorcio e viuvez: precisións terminolóxicas	
7.4.2. O impacto do recorte económico	
7.5. Familias problematizadas	293

A MODO DE CONCLUSIÓN: DA LÓXICA PROTECTORA A LOXICA PENAL	299
---	-----

BIBLIOGRAFÍA	311
--------------------	-----

FONTES LEXISLATIVAS	335
---------------------------	-----

TOMO II

ANEXO I: ENTREVISTAS INDIVIDUAIS A MENORES CON MEDIDA XUDICIAL

ENTREVISTA Nº 1	349
ENTREVISTA Nº 2	361
ENTREVISTA Nº 3	371
ENTREVISTA Nº 4	383
ENTREVISTA Nº 5	393
ENTREVISTA Nº 6	407
ENTREVISTA Nº 7	419
ENTREVISTA Nº 8	435
ENTREVISTA Nº 9	445
ENTREVISTA Nº 10	453

ANEXO II: ENTREVISTAS INDIVIDUAIS A PROFESIONAIS DO XULGADO DE MENORES

ENTREVISTA N° 11	475
ENTREVISTA N° 12	497
ENTREVISTA N° 13	509
ENTREVISTA N° 14	521
 ANEXO III: ENTREVISTA INDIVIDUAL GABINETE DE ORIENTACIÓN FAMILIAR	
ENTREVISTA N° 15	557
 ANEXO IV: GRUPOS DE DISCUSIÓN CON EDUCADORAS E EDUCADORES DE CENTROS DE REEDUCACIÓN	
GRUPO DE DISCUSION I	549
GRUPO DE DISCUSION II	587
 ANEXO V: ENTREVISTAS INDIVIDUAIS A PROFESIONAIS DO EQUIPO EDUCATIVO DE CENTROS DE REEDUCACIÓN	
ENTREVISTA N° 16	607
ENTREVISTA N° 17	625
ENTREVISTA N° 18	639
 ANEXO VI: ANÁLISE ESTADÍSTICA SOBRE DOS DATOS OBTIDOS NOS INFORMES XUDICIAIS	
PERFIL XURÍDICO	645
ESCOLARIDADE	656
FOGARES	663
 ANEXO VI: PERFIL GRÁFICO DO MENOR SIGNIFICADO COMO INFRACTOR	
PERFIL XURÍDICO	679
PERFIL SOCIAL	683

A temática desta investigación queda indiscutiblemente ligada á miña experiencia como educadora en dous centros de reeducación de menores de titularidade pública durante dezaseis anos. Neste tempo mantiven a impresión de que a lóxica do sistema xudicial en que se sustentaban as propostas para os mozos con medida de internamento permanecía fortemente ancorada no pasado e que, mesmo os cambios aparentemente máis revolucionarios –como se dicía– incorporaba a promulgación da actual Lei reguladora da responsabilidade penal de menores, non eran tal ou, cando menos, apenas repercutían sobre a vida diaria do grupo destinatario das mesmas.

Ó asumir o enunciado de Friens e Matus (1999) de que “a construción democrática obriga a remover incansablemente do sistema xurídico todos os freos discriminatorios que reforzan as desigualdades entre os seres humanos”, reflexionei sobre o feito de que, desde o dereito, se debera tomar en conta a realidade sobre a que se legisla porque este compromiso axudaría a visibilizar a desigualdade en tanto que característica básica da actual estrutura social.

Para min resulta evidente a falta de sintonía entre o carácter individualizador e sancionador das medidas xudiciais e as consideracións de carácter socioeducativo que as xustifican. Dito noutros termos, a xustiza responsabiliza e sanciona a cada menor en particular pola falta que se lle atribúe e ao mesmo tempo a maior parte das medidas adoptadas fan referencia non tanto ao feito en si, senón ás carencias que sofren estes menores. A xustificación do castigo ante a infracción cometida elaborase arredor das necesidades que se detectan nos seus modos de vida. Baixo esta lóxica disonante, prodúcese unha metamorfose que ten como principal efecto esixirlles a estes mozos responsabilidade penal sobre os seus actos que se xustifica precisamente comprobando que constitúen un claro expoñente do desmentido das principais garantías constitucionais.

Este tipo de inxedanzas que, aparentemente me afastaban da práctica, se tornaban en cuestións imprescindibles para poder darlle un sentido a esta, en tanto definían tamén o meu quefacer profesional. Perségume unha pregunta desde os primeiros momentos ata a actualidade: como se pode xustificar a educación como forma de castigo para os mozos máis vulnerables a pesar da evidencia de que son aqueles que non se beneficiaron de ningunha das institucións sociais, tampouco das educadoras?

Foi a partir dos interrogantes que me suscitou a organización do aparato xudicial na actualidade, que descubrí a necesidade de realizar un percorrido histórico-lexislativo para detectar as chaves que dan conta desta configuración no momento e na forma en que se produciu. Parto así dunha situación presente que decido converter en problema: o carácter educativo dunha lei que

penaliza aos menores máis vulnerables socialmente, e con esta formulación deveu imprescindible trazar a súa xenealoxía para revisar categorías, discursos e procedementos que, arredor da xurisdición de menores, se foron elaborando na historia e poder averiguar se se trata dunha institución eterna e por tanto inmutable, ou se pola contra resulta unha invención que poida ser reinventada.

Nesta historia do presente da xustiza de menores daremos conta ao longo do capítulo II de que, se ben en todas as épocas houbo rapaces que cometeron delitos e recibiron por iso diferentes sancións, o menor infractor con identidade xurídica propia, á marxe dos adultos, é relativamente recente. Buscaremos onde funda as súas raíces a racionalidade do actual sistema punitivo, xa que foi nese momento cando emerxe o estatuto de menor infractor diferenciado do adulto, en tanto que comeza a conceptualizarse como un problema en termos moi similares aos actuais. Logo de trazar a evolución do pensamento criminolóxico ao longo dos séculos XVIII e XIX en tanto que sabemos en que se sustentaron as opcións político-criminais fronte a delincuencia xuvenil, achegarémonos aos diferentes códigos penais que se promulgaron no s. XIX, en canto documentos legais antecedentes da xurisdición de menores, que reflicten cando e como os menores comezan a ser obxecto dunha responsabilidade penal diferente da que se lle esixe ao adulto infractor.

Baixo o argumento de que os menores delinquentes debían de estar á marxe do dereito penal común cristalizará, nos albores do século XX, a pretensión de crear un organismo específico para a infancia abandonada e/ou delincente, que debería atender tanto á súa protección como á súa reforma. O tribunal para nenos será o novo dispositivo de vixilancia e control destinado a resolver a nova cuestión social representada por estes adolescentes que, na figura do "golfo", sufrían con especial virulencia carencias educativas debido tanto ás dificultades das súas familias para poder exercer esta función, como á súa permanencia na rúa, á marxe da escola.

A teor do dito, se tivermos como referentes os principais documentos lexislativos da recente historia da xustiza de menores ao longo do século XX, no capítulo III descubriremos como os tribunais tutelares primeiro e os xulgados de menores posteriormente, son ese dispositivo que, baixo o discurso da educación, combina protección e castigo. Baseándose na concepción da infancia como incapaz, os tribunais de menores chegarán a xustificar a negativa de someterse ás regras procesuais vixentes, ata que a proclamación da Constitución Española do 78, que recoñeceu o menor como suxeito de dereitos, impón a necesidade de regulación dun novo proceso dos xulgados de menores que, á vez que tiña en conta as peculiaridades destes, dispoñería de todas as garantías que se derivasen do ordenamento constitucional.

Tras este percorrido secular, e situándonos no marco lexislativo actual, no capítulo IV abordaremos o papel que ten o aparato da xustiza de menores na definición da delincuencia e, por tanto, a súa presunta responsabilidade na selección dos menores máis vulnerables socialmente como principal grupo destinatario desta.

Dado que un dos propósitos desta investigación é comprender quen son estes menores e explicar como e por que chegan a ser significados como infractores, renunciaremos á perspectiva etiolóxi-

ca, porque se achega á infracción como se fose o resultado dun acto intrinsecamente desviado e, ao facelo, identifica ás persoas infractoras con trazos diferentes do resto, e adoptaremos un enfoque que deite luz sobre o proceso de significación delincuencial e polo tanto se achegue a este como feito extraordinario e non rutineiro.

Dar conta da importancia do proceso de significación, en tanto que elemento constituinte da delincuencia, levaranos a analizar os informes que elaboran os equipos técnicos dos xulgados, ao seren pezas chaves do procedemento xudicial. Afondaremos nos procesos, nos recursos e nos códigos científicos que sustentan estas prácticas xurídico-discursivas para averiguarmos cales son os saberes que conforman o sentido común dos profesionais en canto que lle van dar sentido á definición, explicación das causas e mesmo ás propostas que enchen de contido as medidas.

Ao longo dos tres últimos capítulos, adentrarémonos nas institucións destacadas con máis influencia na construción das identidades xuvenís, debido á súa función socializadora: a escola e a familia.

No capítulo V propoñémonos desmontar dous grandes mitos que persisten historicamente en relación á escolarización obrigatoria e á delincuencia xuvenil. Por unha banda afondaremos en cuestionar a pretendida neutralidade e obxectividade da escolarización, e por outra, e intimamente ligada a esta, someteremos a análise a relación histórica de oposición entre a xurisdición de menores e a escolaridade obrigatoria, ao destacar o fracaso escolar como un dos factores máis característicos do perfil da delincuencia xuvenil.

Lonxe de naturalizarmos a bondade social da escolaridade queremos averiguar en que medida ten parte de responsabilidade na construción da carreira delincente, en tanto o sistema educativo non consegue conciliar a gran diversidade de intereses, de actitudes e de expectativas que entran na escola coa homoxeneidade que implica a selección do currículo común, pero tamén obrigatorio, para toda a infancia.

En lugar de limitármonos a confirmar o fracaso escolar, entendido como a non consecución dos obxectivos de etapa, ou o abandono antes de rematar o período de escolaridade obrigatoria, ampliaremos o enfoque para captarmos outros significados referidos ao que aprenden estes menores en torno á súa valía, ás súas capacidades, aos seus esforzos, ás súas motivacións, para valorarmos así en que medida senten o éxito ou o fracaso escolar e os efectos que esta aprendizaxe ten sobre a súa identidade.

Para finalizarmos esta chispa que se produce ao entrar en contacto o sistema educativo co xudicial e, tendo en conta que a media de idade dos rapaces se sitúa no límite da escolaridade obrigatoria, poñeremos en relación o aprendido na experiencia escolar coas expectativas laborais, pois as especiais dificultades na procura de emprego na actualidade fan que a educación, se ben non garante un traballo, si se converte no principal requisito na súa procura.

No capítulo VI, aproximáremos nos aos fogares onde viven estes menores para describirmos a súa tipoloxía en función do número e do tipo de relación entre os seus membros, entraremos na vida cotiá dos menores e das súas familias, e poñeremos unha especial énfase nos significados e na clase de relacións entre maternidade, paternidade e adolescencia.

Necesitamos saber como son os fogares onde viven os menores infractores, para comprendermos en que medida a configuración destes son froito de opcións persoais ou están condicionados por factores culturais, económicos, de xénero ou outros que poden estar inhibindo ou pola contra favorecendo a creación de determinado tipo de fogares.

Entrar no ámbito privado permitirá coñecermos os recursos e as estratexias que caracterizan os modos de socialización adoptados e visibilizarmos algúns dos seus contextos, das rutinas, das interaccións, das satisfaccións e mesmo das tensións. Pero dado que unha fonte de preocupacións dentro dos fogares son as atencións e os coidados dos fillos -tarefas que necesitan tempo e esforzo-, prestaremos especial atención aos procesos que dan conta da negociación entre os membros da parella, así como dos modos educativos que caracterizan as relacións entre nais-fillos-pais.

As transformacións nas formas de se relacionaren as nais e os pais coas súas fillas e fillos veñen marcadas cada vez máis polos sentimentos, e insístese especialmente no valor emocional da parentalidade, en tanto calidade imprescindible para unha óptima educación familiar. Pero á súa vez, as funcións parentais que se esixen non parecen acabar nunca, de modo que os pais e as nais teñen constantemente presente unha especie de ansiedade acerca do acertado ou do equivocado das súas orientacións. Esta ansiedade agudízase na adolescencia, que, se ben é unha etapa caracterizada por certa autonomía e independencia con respecto ás etapas anteriores, é tamén o momento en que os pais e as nais comezan a ser examinados pola sociedade acerca da súa actuación como tales.

Queremos ver algúns dos efectos da entronización do afectivo como función imprescindible da maternidade e da paternidade, pois cando as nais e os pais se recoñecen con dificultades para ligar o afecto co respecto á normativa familiar, poden entrar en escena outras institucións de control social que, como a xustiza de menores, vixían e fan cumprir adecuadamente esta responsabilidade parental.

Así mesmo preguntámonos polos cambios que puido supoñer na organización familiar destes fogares o proceso de despatriarcalización con respecto á asunción de responsabilidades, para valorar as repercusións que aqueles teñen sobre as novas esixencias que se lles demandan ás nais e aos pais.

No capítulo VII consideraremos os fogares como unidades económicas, por ser esta variable, a económica, un dos factores con máis peso sobre os modos de vida infantil, e deterémonos en como viven estas familias as esixencias do ámbito laboral ao entraren en contacto ou en colisión con outras necesidades vitais.

O feito de que o clixé da familia como espazo privilexiado para a educación dos fillos permanece fortemente arraigado como estereotipo na clase política e no imaxinario social, fai que ante calquera conflito teñan que asumir en solitario as tensión que a vida lles xera, con independencia das posibilidades reais con que contan para solucionalo.

Buscaremos que efectos ten nestes fogares o novo modelo económico, xa que os conflitos principais da sociedade actual en relación ao ámbito laboral, sófren especialmente os traballadores de baixas cualificacións e que os contratos de traballo, están a sufrir un proceso de precarización caracterizado por contratos por fin de obra, despedimentos sen previo aviso e ausencia dos dereitos que noutrora levaba incorporado o estatuto do traballador. Estas novas condicións fan que os pais e as nais poidan sentir o feito de ter emprego mesmo como un privilexio, non tanto polo goce que esta actividade pode xerar, como polos dereitos asociados coa forma de "emprego" pois, na sociedade actual, non ter emprego significa moito máis (ou moito menos, segundo se mirar) que non ter salario.

O feito de situármonos no presente necesitou dun rodeo histórico para saber que hai de novidade e que de dado na actual xustiza de menores. Resulta interesante coñecermos que é novo e que permanece dos primeiros códigos do s. XIX, por buscar un inicio a esta historia sobre o control e castigo da xuventude máis vulnerable socialmente: a idade como criterio para regular a responsabilidade penal de forma diferente á dos adultos, a adopción de novas categorías non estritamente xurídicas para nomear esta infancia e a consiguiente necesidade de incorporar saberes de outros ámbitos; as estratexias que permiten que os menores sexan suxeitos de sanción non só polos feitos que cometen, senón polos seus modos de vida; a proposta do internamento para menores imputables e inimputables ante a falta doutras institucións socializadoras, o que provoca certa criminalización dos procesos de vulnerabilidade social; a premisa de que estes menores son irresponsables, e a educación como lema para combinar protección e sanción baixo a lóxica da defensa social.

CAPITULO I

APROXIMACIÓN METODOLÓXICA AO PROCESO DE INVESTIGACIÓN

"Hai unha idea á que nunca renunciei: sempre é posible, como se afirma a propósito da historia e da memoria, contar as cousas de outro modo" (Ricoeur, 2001: 35).

"O obxecto de toda ciencia é realizar descubrimentos, e todo descubrimento desconcerta máis ou menos as opinións recibidas" (Durkheim, 1997:15).

"Un traballo non é moi divertido se non supón ao mesmo tempo unha tentativa para modificar o que un pensa e incluso o que un é" (Foucault, 1991: 229).

"Prestar valor intelectual á experiencia máis directa" (Mills, 1993: 207).

Gran parte dos libros de introdución aos diferentes métodos de investigación social e educativa ofrecen unha concepción idealizada de como se diseña e se executa unha investigación ao presentala, tal e como describe Walford (1995: 14), como un proceso relativamente sinxelo e planificado minuciosamente de antemán, en que se seguen uns métodos e uns procedementos predeterminados e onde a inevitable conclusión son os resultados.

Acostúmase así a formular a investigación nos seguintes termos: "A investigación iniciase coa delimitación ou coa formulación dun problema e acaba, normalmente, cun conxunto de conclusións que confirman ou non as explicacións (hipóteses) que inicialmente se propoñían para abordar o problema" (Manzano, Rojas e Fernández, 1996: 15).

Investigar cientificamente, en tanto intento de coñecer mellor a realidade que nos rodea, implica "seguir uns pasos lóxicos e sistemáticos que permiten comprobar a veracidade dunha serie de afirmacións que se refiren á parcela da realidade en que se está interesado. A eses pasos coñéceselles co nome de 'método' " (Coller, 2000: 17).

Baixo estas e outras aproximacións, a dimensión social da investigación queda diluída e, ao non incluír na súa definición ás persoas participantes, esquecese que as investigacións "non sempre se levan a cabo segundo un conxunto de procedementos, senón que frecuentemente se elaboran en torno a concesións, atallos, corazonadas e concorrencias fortuítas" (Walford, 1995: 15).

Este é o caso da presente investigación, caracterizada por intervalos de longos períodos de estancamento produtivo e de rápidos avances, de pegadas falsas e mesmo de camiños que non tiveron saída. Tras partirmos dun guión previamente establecido e organizado con base en claras preguntas de partida, para as que se tentaba buscar respostas, o proceso de elaboración desta investigación foi tamén o froito da continua conversa que fomos mantendo con ela.

Ao tempo que os datos falaban e se mesturaban co xa sabido, levábanos por camiños non previstos, e descubríamos que algúns obxectivos resultaban ser inalcanzables, outros pouco significativos, pero tamén emerxían outros ao entrar en interacción a información que antes permanecía separada, e que incorporabamos como imprescindibles.

A intención deste capítulo é describir a clase de investigación que realizamos, por que razón a

levamos a cabo, e algúns dos sustos, das angustias e tamén das ilusións e mesmo das paixóns que o coñecemento nos foi brindando ao facela.

1.1. A EXPERIENCIA PROFESIONAL E ACADÉMICA COMO PUNTO DE PARTIDA

O xerme deste proxecto de investigación foi configurándose ao longo dos dezaseis anos de experiencia como educadora en dous centros de reeducación de titularidade pública na Comunidade Autónoma Galega¹, de xeito que as cuestións elixidas reflicten algunhas das principais preocupacións deste período, aínda que foron redefiníndose no transcurso da investigación.

A temática queda pois indiscutiblemente ligada á miña experiencia. Como apunta Mills (1993: 207): "'ter experiencia' significa, entre outras cousas, que o noso pasado inflúe no noso presente e o afecta, e que el define a nosa capacidade para futuras experiencias".

O traballo como educadora permitiame coñecer de preto a rapaces que, por estaren envoltos nun proceso de conflito social, a xustiza ditaminara a chamada última medida, isto é, o seu internamento nun centro de reeducación durante un tempo determinado. Unha vez chegados ao centro, a tarefa dos educadores e das educadoras consistía en provocar aqueles cambios considerados como necesarios para asegurar a súa incorporación social en todas as institucións de que debían formar parte.

Non obstante, máis que o que facíamos desde as institucións, o meu interese xiraba en torno a cuestións que aparentemente me afastaban da práctica, pero que vivía como imprescindibles para poder darlle un sentido a esta, dado que eran asuntos que dalgún xeito definían tamén o meu quefacer profesional. Necesitaba comprender quen eran estes menores, como discorría a súa vida antes de entraren no ámbito xudicial, que procesos estaban implicados na significación da delincuencia.

En todo caso, o como e o porque decidín facer ese estudo, reflicten o modo en que as experiencias vitais do día a día como educadora, alimentaron o traballo de reflexión na toma de decisións con respecto a en que cuestións desexaba profundar?, que quería aprender?, que desexaba converter en problema?. Unhas cuestións que se volveron especialmente interesantes no transcurso dos cursos de doutoramento, e máis se cabe ó incorporarme como profesora na Facultade, en tanto me

¹ A miña experiencia laboral comeza cun contrato indefinido de educadora, como persoal laboral fixo da Xunta de Galicia. O primeiro destino é no Centro de reeducación "Santo Anxo" (Rábade-Lugo) con data 1-XII-1985. No ano 1992 solicito o traslado ao centro Jesús de Nazaret (de similares características), onde permanezo desde o 10-X-92 ata maio de 2001, momento en que solicito a excedencia, tras acceder a unha praza de profesora asociada con dedicación a tempo completo na Facultade de Ciencias da Educación da Universidade da Coruña.

obrigaba a decidir sobre que debería ensinar?.

No momento de formularme a realización desta investigación, traballaba como educadora no Centro de Menores "Jesús de Nazaret"². Acababa de me licenciar en Psicopedagogía, viña de cursar os dous cursos de doutoramento no Programa *Investigación e Innovación Educativa* do Departamento de Pedagogía e Didáctica das Ciencias Experimentais da Facultade de Ciencias da Educación da Universidade da Coruña. Foi no segundo destes cursos que, co fin de valorar se finalmente decidiría realizar ou non a tese, solicitei a validación de cinco créditos por un proxecto de investigación que, dirixido pola profesora Mª Mar Rodríguez, levou por título *A emerxencia dunha nova identidade profesional no campo da educación social: educadoras e educadores*. O motivo da súa temática debía-se a que viña de implantarse na facultade esta diplomatura³, polo que me parecía un asunto que podería resultar de interese para os profesionais que traballabamos no ámbito de menores.

Durante a realización dese traballo, funme orientando cara a aquelas obras de carácter socio-histórico. Sentíame especialmente fascinada coa lectura das que pescudaban no pasado para comprender o presente das diferentes institucións socioeducativas, e que ademais visibilizaban o carácter político da educación. Foi tras a relectura de *Arqueología de la escuela* de Fernando Álvarez-Uría e Julia Varela que souben o tipo de preguntas que para min tiña sentido facerse no ámbito da xustiza xuvenil, e tiveron claro o marco teórico que mellor definía o que eu vía na miña práctica profesional pero para o que carecía de suficiente fundamentación.

O profesor Narciso de Gabriel, historiador da educación, e en parte responsable deste meu interese, aproveitando a presenza dos profesores sinalados na cidade da Coruña con motivo dun congreso de Socioloxía, concertou unha entrevista co profesor Fernando Álvarez-Uría. Durante esta, a pesar de que el fundamentalmente escoitaba, cada vez que facía algún comentario, ou mesmo me lanzaba algunha pregunta, eu ficaba abraiada, pois sabía que eran esas as que a min me gustaría ter pensado. Ao rematar a conversa contaba cunha proposta de obras para traballar: Platt, 1982; Becker, 1971; Matza, 1981; De Leo, 1981; Alvira, 1986; Foucault, 1996; Donzelot, 1998; Ariès, 1987. Decidira un título suficientemente amplo para que me permitise ir concretando a temática da tese na medida do que quería e podía converter en problema: "A xustiza de menores en Galiza", así como a quen solicitaría que dirixise este traballo.

² Un centro propio da Consellería de Familia, Promoción do Emprego, Muller e Xuventude (Xunta de Galicia) situado na cidade da Coruña e clasificado como centro de reeducación en réxime aberto e semiaberto que acollía a menores en conflito social.

³ Foi precisamente no curso 97-98 que fun contratada como Profesora asociada a tempo parcial para impartir a docencia correspondente á materia *Intervención educativa en problemas fundamentais de desadaptación social*, no 3º curso de Educación Social, unha docencia que sigo a impartir na actualidade, xunto con *Xénero e Educación* e os dous *Practicum de Educación Social*.

O marco dentro do que se definiu o que ía ser o problema da investigación estivo así fortemente influenciado neses primeiros momentos polas anteriores lecturas, así como por outras materias como a historia, a pedagogía, a socioloxía, e mesmo o dereito e a filosofía compartían o feito de situar a xustiza social no núcleo das súas análises. Pero é de destacar tamén, na elección da temática nos termos realizados, a influencia de investigacións existentes neste ámbito que, abordando aspectos relevantes en relación á delincuencia de menores, e gozando de gran prestixio no seu campo de estudo⁴, me parecían insuficientes como marco teórico do que eu me propoñía explicar, sendo tamén esta insatisfacción a razón de ter máis curiosidade e embarcarme en novas buscas.

1.2. PREGUNTAS DE INVESTIGACIÓN

Toda sociedade en cada momento histórico e, en función dun determinado grupo normativo, define os modelos de comportamento que considera aceptables para garantir a estabilidade de certa orde social, pero ao tempo e por contraposición daqueles, é a responsable tamén da conceptualización dos que decide serán rexeitables e susceptibles de seren sancionados.

Na miña experiencia profesional puiden comprobar como baixo as medidas xudiciais destinadas para sancionar, latexaba con forza unha gran contradición: converter a responsabilidade social en culpabilización individual. Isto é, responsabilizar os menores ou as súas familias, en exclusiva, de problemas que teñen a súa orixe na inxustizas que xera a actual orde social, en tanto que con esta poboación non cumpre as garantías que proclama. Para min resultaba evidente a falta de compás entre o carácter individualizador e sancionador das medidas xudiciais e o carácter social da súa xénese.

Comecei a buscar argumentos para poder explicar por que persistían tantos tópicos sobre este ámbito e, lonxe de coincidir coa realidade que eu vía, parecían responder a outros parámetros, e foi esta a provocación necesaria para facer o esforzo de formulalos explicitamente a modo de interrogantes.

Preguntas formuladas sobre o presente:

- Que funcións cumpre a xustiza de menores na actualidade?,
- por que a organización do aparato da xustiza de menores é como é?,
- que responsabilidade teñen os códigos científicos na súa configuración?,

⁴ A pesar das numerosas investigacións que presentan teorías susceptibles de explicar a delincuencia de menores, así como propostas para a súa erradicación, ao responder maioritariamente a perspectivas psicolóxicas, abordan este ámbito desde unha óptica unidimensional e apenas teñen en conta a lóxica en que se sustentan as institucións sociais que o configuran. Véxanse a modo de exemplo: González, 1982; Funes, 1984; Garrido, 1987; Valverde, 1988; Urra e Clemente, 1997.

- por que cando se proclaman reformas lexislativas se enfatiza o carácter educativo non se remove a lóxica de fondo?,
- cales son os efectos que ten a aplicación deste marco xurídico na vida dos menores?,
- está pensada a xurisdición de menores para toda a xuventude?,
- en que fogares viven estes menores?
- como son os seus modos de vida?
- por que se insiste que non é un problema de clase social e mesmo que a conflitividade xuvenil está repartida por igual entre todos os grupos sociais, cando se comproba que os menores proveñen de familias onde os pais e nais, cando teñen traballo, son non cualificados?,
- por que se enfatiza que o internamento é unha medida para os menores que cometen actos de especial perigosidade, mentres se comproba que estes son ás veces os rapaces máis vulnerables socialmente?,
- que papel xoga a escola na definición da delincuencia?,
- por que un dos indicadores que caracteriza o perfil de menor infractor alude ó seu fracaso escolar, cando a escola non inventa nada novo para darlles resposta ao tempo que teñen moi aprendido que non poden aprobar, que esta institución non está deseñada para eles?,
- controlar, protexer, educar, sancionar, cal é a principal finalidade da xustiza de menores?

Estas preguntas formuladas sobre o presente da xustiza de menores leváronme a propor outras *dirixidas ao seu pasado*:

- Como emerxe a xustiza de menores?,
- que funcións cumpriu a xustiza de menores no pasado?,
- ara que grupo destinatario se deseñou?, con que finalidade?,
- cales son as principais transformacións do ámbito lexislativo?,
- que tipo de criterios se transforman e cales permanecen nas diferentes conceptualizacións de "menores infractores"?,
- baixo que lóxica entra en contacto o punitivo co educativo?,
- pódese lexitimar a sanción baixo unha finalidade protectora e/ ou educativa?

E aquelas suscitaron as últimas, que non derradeiras, *formuladas cara ao futuro*

- que funcións pode cumprir a xustiza de menores?,
- pode ser doutras maneiras?, pode, mesmo non ser necesaria?,
- que modelo de xustiza xuvenil pode promover maior xustiza social?

Como podemos apreciar polas preguntas que formulamos neste estudo procuramos combinar a indagación do pasado –para o que usaremos fundamentalmente fontes bibliográficas– coa análise do presente. Na primeira parte de índole histórico, por termos como referentes unha serie de inte-

rrogantes que nos suxire a organización da xustiza de menores na actualidade, procuramos rastrear a orixe da súa configuración actual.

A segunda parte focalizámola no proceso de significación da delincuencia na actualidade. En lugar de partir do perfil de menor infractor como identidade construída á marxe das institucións que lle dan resposta, procuramos identificar a lóxica da súa construción e especificar os criterios que se teñen en conta para delimitar esta figura.

Estes propósitos tamén poden iluminar outros aspectos non menos importantes, como o feito de investigar se o aparato da xustiza de menores ten ou non efectos discriminatorios en función da clase social, do xénero e mesmo da etnia.

Problematizando o proceso polo que os menores son significados como infractores, seleccionamos -como mostra que nos achega ao coñecemento desta realidade tendo en conta os obxectivos que formulamos e os recursos dispoñibles- os expedientes abertos a menores infractores na Comunidade Autónoma Galega no período do 1 de xaneiro ao 30 de xuño do 2001⁵.

1.3. PERSPECTIVAS E MODELOS DE INVESTIGACIÓN.

Tal e como vimos de explicar, esta investigación pretende describir e someter a interrogación un problema: o papel da institución da xustiza de menores na definición da delincuencia e a súa presunta responsabilidade na selección dos menores máis vulnerables socialmente como principal grupo destinatario desta.

Comprender e explicar o obxecto de estudo escollido require tanto da aproximación histórica como da sociolóxica. A miña intención inicial era dar resposta a algúns interrogantes que me suscitou o funcionamento da xustiza xuvenil, dada a miña experiencia profesional con esta realidade, unhas preguntas que tiñan como referente inmediato a situación actual desta historia.

Por conseguinte, tratábase de realizar unha investigación de carácter sociolóxico, para o que se debería recorrer aos instrumentos típicos desta disciplina: entrevistas, cuestionarios, grupos de discusión; pero se a miña experiencia profesional me encamiñaba á análise da actualidade, as lecturas de investigacións relacionadas con este ámbito poñían de manifesto que a comprensión en profundidade do presente requiría coñecer como se foron configurando as actuais institucións

⁵ Período temporal especialmente significativo, por tratarse dos seis primeiros meses da aplicación da nova lexislación de menores, recollida na *Lei orgánica 5/2000, do 12 de xaneiro, reguladora da responsabilidade penal dos menores*.

sociais. Por tanto, tamén a historia me podía axudar a ver con máis claridade este territorio, unha impresión que se confirmaba, mesmo se acentuaba, cando entrei en contacto con algúns traballos realizados desde a óptica foucaultiana.

Lendo a Foucault apréndese a agudizar a mirada ante o presente, e descóbrese, como sinala Vázquez (1997: 159), como o pasado está vivo no presente, pois este sempre innova a partir do herdo daquel, non porque sexa a súa simple prolongación.

Parece conveniente, por tanto, caracterizar brevemente estes modos de análise da realidade presentes nesta investigación: a historia social, a socioloxía histórica e a xenealoxía.

1.3.1. Historia social e socioloxía histórica

"En Boston hai unha pintura misteriosa e máis ben grande de Gauguin chamada De onde vimos?... quen somos?... onde imos?... Todo o mundo ten sempre dificultades coa derradeira pregunta. O certo é que non hai ningunha esperanza de responder a última pregunta a menos que teñamos algunha idea para responder as dúas primeiras. (Willians, 1987:186, citado por Ian Hunter en Larrosa, 1995: 202).

A historia social

Calquera comprensión da realidade social debe estar baseada na comprensión da súa historia, polo que aplicaremos á xustiza de menores os métodos de análise da propia historia. Xa que toda visión global da historia constitúe unha xenealoxía do presente (Fontana, 1982: 11), profundizaremos nos produtos culturais do pasado para poñer en claro o papel que desempeñan na nosa comprensión da sociedade actual e nos nosos proxectos para o futuro.

O debate social e científico en torno á xustiza de menores amosa, como apunta Gaetano de Leo (1985: 17), que convén non dar nada por sentado, xa que as evidencias máis claras agachan as trampas máis insidiosas, as imaxes que circulan con máis insistencia e que crean unha conciencia difusa e incluso técnica do problema enmascaran os procesos que activamente, e a diferentes niveis relacionados entre si, producen e reproducen tanto a realidade que estamos examinando como as imaxes que a definen publicamente. En consecuencia, para comprender a lóxica desta institución social, De Leo propón apelar ás regras da súa constitución, pois "as razóns que as fixeron xurdir e desenvolverse continúan de feito activas e presentes de moitas maneiras e, ademais, revelan con máis claridade aquilo que hoxe se oculta e enmascara con máis facilidade: as súas funcións non manifestas, a súa utilidade instrumental nos conflitos de clase e nas loitas polo dominio, polo poder" (1985: 21).

A partir dos interrogantes que suscita a organización do aparato xudicial na actualidade imponse realizar un percorrido histórico-lexislativo, que permita coñecer as claves que dan conta desta configuración no momento e na forma en que se produciu. Acudiremos así á historia para describir a actualidade do ámbito do dereito penal, e comprender por que as cousas son como son, ao identificar os elementos que permanecen desde que emerxera este campo, isto é, a súa lóxica⁶.

Das diversas acepcións que se agachan baixo o termo "historia", consideramos relevante destacar aquela que fai referencia total ou parcialmente ás diferentes realidades do pasado e aqueloutra que, coa finalidade de o reconstruír, se serve dun proceso epistemolóxico de procura e de interpretación, tal e como se desprende da seguinte definición:

"A historia, no seu sentido de res gestae, preséntase como un proceso evolutivo das formas de sociedade humanas, como unha sucesión de cambios nas estruturas sociais dos grupos humanos ao longo do tempo. As disciplinas históricas pretenden analizar, comprender, e explicar narrativamente ese proceso dinámico, sobre a base do estudo e da interpretación das probas pertinentes legadas e dispoñibles sobre o pasado" (Moradiellos, 1999: 10-12)

En todo caso, o obxecto teórico preciso do estudo da historia é a consideración da historicidade e, dado que esta é unha calidade de todos os fenómenos sociais, unha das primeiras dificultades con que se enfronta o historiador é a de establecer os criterios de relevancia que delimiten o seu obxecto de estudo (Aróstegui, 1995: 306),

No século XIX, cando se institucionaliza esta disciplina, estes criterios de relevancia son fundamentalmente de natureza política: o Estado e as institucións con el relacionadas constituirán o principal centro de atención dos historiadores. Para levar a cabo as súas investigacións, esta historiografía procurará dotarse dun método científico que descansaba fundamentalmente na crítica e interpretación das fontes. Entendíase que o papel do historiador consistía en expoñer os feitos tal e como realmente aconteceron, segundo se establecía na célebre expresión de Ranke.

Esta forma de entender o coñecemento histórico empezará a cuestionarse desde finais do século XIX, e sobre todo durante o primeiro tercio do século XX, merecerá a calificación de tradicional. Tal e como apunta Fontana "había que crear unha 'nova historia' acorde coas esixencias dos tempos, que xa non toleraban o vello narrador que se dedicaba a poñer os seus 'feitos' por orde cronolóxica para contar batallas ou glosar as vidas de virtuosas princesas" (1982: 167).

⁶ Achegarse ás institucións e mesmo ás prácticas discursivas desde unha perspectiva histórica permite, entre outras cousas, percibir explicitamente funcións que co paso do tempo son ocultadas polas explicacións hexemónicas. Así acontece coa historia do *currículum*, tal e como exprica Ivor F. Goodson, 1995, *Historia del currículum*. La construcción social de las disciplinas escolares. Barcelona: Pomares-Corredor.

Esta nova historia, escrita como reacción deliberada contra o paradigma tradicional, ven caracterizada por aquilo ao que se opón. Burke (1991: 13-19), resume a oposición entre historia vella e nova en seis puntos que pasamos a reproducir:

1. Segundo o paradigma tradicional, o obxecto esencial da historia é a política que, circunscrita ás temáticas do Estado, ten un carácter nacional e internacional máis que local; mentres que a nova historia, ao se interesar pola totalidade da actividade humana, incorpora novas temáticas ao seu estudo como a infancia, a morte, a loucura, o corpo, que antes se consideraban inmutables, e agora pasan a ser definidas como construcións culturais sometidas a variacións no tempo e o espazo.
2. Mentres que os historiadores tradicionais pensan a historia fundamentalmente como unha narración de acontecementos, a nova historia dedícase á análise das estruturas. Para este análise resulta fundamental recorrer ás categorías e aportacións de outras ciencias, entre as que destacan a socioloxía e a economía.
3. A historia tradicional presenta unha visión desde arriba ao se centrar nas grandes fazañas dos grandes homes, estadistas, xenerais e, ocasionalmente, eclesiásticos, mentres que o movemento da historia desde abaixo reflicte o interese por adoptar o punto de vista da xente corrente sobre a súa experiencia.
4. Segundo o paradigma tradicional a historia debería basearse en documentos, e esquecer outro tipo de fontes. O movemento da nova historia presentou as limitacións deste tipo de documentación en tanto que os rexistros oficiais expresaban, polo xeral, o punto de vista oficial. En todo caso, ademais dos documentos esdritos, existen outras fontes igualmente importantes, como é o caso das orais ou das historiográficas.
5. O modelo de explicación histórica non consegue dar razón da variedade de cuestións que formulan os historiadores.
6. De acordo co paradigma tradicional a historia é obxectiva, a tarefa do historiador é presentar os feitos tal e como acontecen, mentres que na actualidade este ideal é considerado quimérico por non poderse evitar mirar o pasado desde unha perspectiva particular.

Esta nova concepción da investigación histórica, que deu lugar ó denominado modelo da historia social, hexemonizou a disciplina durante varias décadas, pero desde mediados de 1970 e sobre todo nos oitenta será á súa vez cuestionada.

O cuestionamento prodúcese nun contexto de "crise" da historia, que se manifestaría tanto na

súa progresiva fragmentación como no suposto esgotamento das posibilidades de análise do modelo social.

Burke da conta de dita fragmentación nos seguintes termos: historiadores da economía son capaces de falar a linguaxe dos economistas; historiadores do pensamento, a dos filósofos, e historiadores sociais, os dialectos de sociólogos e antropólogos sociais, pero a estes grupos de historiadores resúltalles cada vez máis difícil conversar entre si, polo que se pregunta teremos que convivir con esta situación ou existe algunha esperanza de síntese (1991: 35).

Por outra banda, os modelos historiográficos promovidos polo marxismo, os *Annales* e o estrutural-cuantitativismo percíbense como caducos, sobre todo cando son ollados desde as perspectivas teóricas do postmodernismo. A crítica actual considera que na investigación por eles promovida existe exceso de estruturas, de números e de determinismo e carencia de individuos, de experiencias e de liberdade de actuación.

Pero máis alá deste rexeitamento do enfoque social, non parece existir unha alternativa suficientemente compartida para se converter no novo programa hexemónico da historiografía, se ben proliferan nas dúas últimas décadas opcións diversas que apuntan outros estilos de facer historia como a microhistoria, a nova historia cultural e a socioloxía histórica (Aróstegui, 1995: 128-148).

En todo caso, así como a historiografía anterior estaba vertebrada arredor do *social*, a historiografía emerxente parece querer nuclearse arredor do cultural. O termo "cultura" resulta moi versátil e posiblemente sexa esta circunstancia a que lle confira un especial atractivo nunha coxuntura como a actual caracterizada polas incertezas.

O profesor Narciso de Gabriel (2002) propón como reto máis fértil para a historiografía aquel que procure a súa cientificidade e ao mesmo tempo sexa consciente do carácter relativo e provisional das súas conclusións. Este novo paradigma, segundo Sousa Santos (1998: 42), haberá de superar a escisión entre coñecemento científico-natural e científico-social e tal superación posiblemente se realice baixo a hexemonía das ciencias sociais de inspiración non positivista, senón hermenéutica: "é como se o dito de Durkheim se invertese e en vez de seren os fenómenos sociais estudados como se fosen fenómenos naturais, fosen os fenómenos naturais como se fosen fenómenos sociais".

Socioloxía histórica

A teoría social incorporou desde os seus primeiros esbozos unha reflexión sobre os cambios de sociedade ao longo do tempo, e foron os sociólogos clásicos como Marx, Weber e Durkheim os

precursores dun modelo de análise que esixe un uso determinado da historia, que segundo explica Julia Varela (1997: 20) "lles permitiu contrastar hipóteses explicativas acerca do xurdimento, desenvolvemento e consolidación do tipo de sociedade en que viviron".

No mesmo sentido, Juliá (1989: 58-59) subliña que desde os ilustrados -nos que Durkheim sitúa a orixe da ciencia social- ata Weber, todos os sociólogos intentaron achar algunha explicación aos cambios que provocaron as revolucións políticas e económicas, das que moitas veces foron privilexiadas testemuñas, e servíronse de coñecementos máis ou menos profundos da historia para integrar a análise de estruturas sociais nunha interpretación da acción humana.

Pero se podemos afirmar que a socioloxía foi na súa orixe tamén historia da sociedade e que, por tanto, entre ela e a historia non podía trazarse unha fronteira nitida, podemos preguntarnos con Varela (1997: 54) como se pasou da socioloxía histórica dos sociólogos clásicos ao predominio dunha socioloxía ahistórica.

Para responder a esta cuestión faremos un breve recorrido pola evolución das relacións que manteñen ambas as disciplinas, pois nos dará claves para poder describir e explicar o proceso de deshistorización da socioloxía. A primeira fase, como afirma Ferrarotti (1991: 115-117), estivo caracterizada pola neta diferenciación, que se funda na concepción da narración histórica como narración individualizadora e da análise sociolóxica como investigación tendente á xeneralización, de forma que a escisión entre a historia e a socioloxía se presentaba como insuperable.

Mentres o positivismo e o evolucionismo impregnaron por igual á socioloxía e á historia na segunda metade do XIX, o núcleo da herdanza weberiana será recollido pola chamada socioloxía histórica ou análise sociolóxica da historia que considera máis rico ver que socioloxía pode abrirse positivamente á colaboración coa historia, e que historia pode esperar bos resultados dunha colaboración coa socioloxía. Nesta segunda etapa da relación historia-socioloxía, os historiadores comezan a usar categorías sociolóxicas, na procura de recoller non só a secuencia diacrónica, senón tamén a perspectiva sincrónica e, finalmente, estendéndose cara a un concepto de experiencia histórica como experiencia social, económica e cultural en sentido lato e incorporando a denominada "historia desde abaixo".

A partir dos cincuenta, os historiadores propoñían unha forma de facer historia que non ignorase a ciencia social, e os sociólogos propoñían unha forma de facer socioloxía que, ao recuperar as súas orixes, se enchese de historia; a socioloxía histórica, que é como se comezou a designar a esta nova socioloxía, foi a práctica de sociólogos que, fatigados da xerga parsoniana, leron de novo a Weber e nas súas pegadas emprenderon estudos comparados de totalidades sociais históricas. Historia social e socioloxía histórica foron, por tanto, dúas vías achandadas co propósito de fortalecer unha comunicación que, en realidade, nunca se abandonara por completo. Pola primeira vía circularon preferentemente os historiadores, pola segunda os sociólogos (Juliá, 1989: 65- 66).

Como resultado desa dobre dirección, explica Juliá (1989: 78-83), o que parecía diferenza radical -no sentido de raíz de todas as demais- entre historia como ciencia do singular, do único e irrepetible, e socioloxía como ciencia do xeral, das regularidades, do recorrente, é precisamente o que se evaporou; por tanto, entre o que sexa traballo do sociólogo histórico e traballo do historiador social, non parece que existan demarcacións tallantes, dado que o que fai cada quen é parte dunha mesma operación intelectual: o traballo de documentación, de interpretación e de explicación sociohistórica é tan amplo, tan abrumador, que esixe a súa división entre profesionais de diferentes ou preferentes campos.

Necesitamos incorporar a perspectiva sociolóxica á nosa investigación porque, aínda que sabemos que o feito de visibilizar certos indicadores de discriminación social non significa a súa neutralización, é dicir, que o feito de sacar á luz as contradicións sociais non significa resolvelas. Bourdieu nos avisa de que, por escépticos que sexamos ó respecto da eficacia social da mensaxe sociolóxica, non deberamos considerar nulo o efecto que pode exercer ó permitir ás persoas que sofren descubrir a posibilidade de atribuír ese sufrimento a causas sociais e sentirse así disculpados; comprobación que lonxe de contribuír á desesperación, será portadora de cambio social. En palabras do sociólogo "o que o mundo social fixo, o mundo social, armado deste saber, pode desfacerlo" (Bourdieu, 1999: 559).

1.3.2. Foucault, xenealoxía e dereito penal

A xenealoxía, o modelo xenealóxico de análise, seguindo os traballos desenvolvidos polos sociólogos clásicos -como Marx, Max Weber e Durkheim-, adopta como esixencia principal a inscrición dos procesos na historia para entender o seu sentido⁷.

Para esta investigación interesábanos a xenealoxía, en tanto que modelo procesual nun dobre sentido: "Por unha parte, porque estuda os procesos de cambio social en tanto que tales, explicando así a importancia dos procesos de longa duración para dar conta das regras de constitución dun campo, as regularidades e as transformacións. Pero, ademais, porque trata de desentrañar a lóxica interna de funcionamento deste campo, os conceptos e operacións que o atravesan, así como as relacións que existen entre os discursos e o contexto material e institucional non discursivo" (Varela, 1997:41).

⁷ Entre as investigacións que se apoian na xenealoxía destacaría a nivel orientativo: Fernando Álvarez-Uría e Julia Varela, 1979, *El cura Galeote, asesino del obispo de Madrid-Alcalá: proceso médico-legal*, Madrid: La Piqueta; F. Álvarez-Uría, 1983, *Miserables y locos*, Tusquets; J. Varela, 1983, *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*, Madrid: La Piqueta; J. Varela e Álvarez-Uría, 1991, *Arqueología de la Escuela*, Madrid: La Piqueta; J. Varela e F. Álvarez-Uría, *Genealogía y sociología. Materiales para repensar la modernidad*, 1997, Buenos Aires, El Cielo por Asalto; Robert Castel, *El Orden Psiquiátrico*, 1980, Madrid: La Piqueta; Jacques Donzelot, 1998, *La Policía de las Familias*, Valencia: Pre-Textos; Jorge Larrosa (ed.), *Escuela, poder y subjetivación*, 1995, Madrid: La Piqueta. A colección dirixida por Julia Varela e Fernando Álvarez-Uría, *Genealogía del poder* da editorial La Piqueta, é un referente indiscutible para aprender sobre esta temática.

O filósofo francés Michel Foucault é un dos principais referentes deste modelo. O impacto que o seu pensamento ten no campo do saber histórico na actualidade resulta innegable, a pesar de que os seus traballos historiográficos non apelen á historia co propósito de historiar determinadas institucións. Que ofrecen os traballos de Foucault no novo horizonte historiográfico?

Seguindo a Vázquez (1997: 153-159), destacamos algunhas das vías de colaboración entre as narracións foucaultianas e as tarefas dunha renovada historia social. Por unha banda, a existencia de historizar radicalmente as identidades sociais, rexeitando a concepción obxectivista das formas sociais como entidades preestablecidas da realidade e, por tanto, tomando as identidades non como categorías fixas de análise, senón como produtos continxentes, resultado de prácticas sociais e culturais⁸.

En segundo lugar, logo de ler a Foucault non se pode soste-lo que se podería denominar "realismo social", xa que esta elección está asentada nun dualismo inaceptable, dado que non é que o social sexa condición de posibilidade do pensamento e este á súa vez actúe circularmente xustificando as condutas sociais; o discurso non é unha ideoloxía, é unha práctica e como tal a súa produtividade debe ser sometida a análise, porque é a través do discurso como se elabora a experiencia e se constrúen as identidades.

Por último subliñamos a repolitización intensa do traballo da análise histórica, que mostra a fragilidade do presente baixo a súa aparencia inconvencible, e aguza a sensibilidade ante todo o que hai de intolerable, e convida, deste modo, a trastocalo, xa que a xenealoxía foucaultiana pode ser un antídoto dunha historiografía posmoderna que, ao ver derrubados os metarrelatos utópicos e a historia-ciencia, se resigne a ser un exercicio compracente cara ao pasado para fuxir das miserias do presente.

Na súa construción xenealóxica, Foucault parte do respecto aos datos históricos que elaboraron os historiadores, aínda que estes adoitan descoidar algunhas das cuestións máis relevantes para el, como é o asunto das modalidades e da racionalidade dos castigos. Opina que, se ben é moi importante saber que son as institucións e cales son os seus efectos reais, a cuestión central no seu discurso é coñecer cal é o tipo de pensamento que as sustenta.

A crítica, en tanto elemento imprescindible do traballo intelectual, necesita segundo o devandito autor, unha historización radical, no sentido de que "o intento de desasirse do poder da imposición require desasirse tamén, na continxencia da súa formación histórica, dos sistemas de pensamento que nos parecen evidentes e que forman parte das nosas percepcións, actitudes e compor-

⁸ Isto esixe inverter o modo de razoar, pois implica ir en contra do costume tradicional de partir dun obxecto que se estipula como establecido e explicar despois as condutas e as prácticas cambiantes que suscitou.

tamentos" (Foucault, 1991: 217).

No caso do dereito penal pretende dilucidar por que se optou polo cárcere como o medio por excelencia para castigar, e mesmo que tipo de racionalidade xustifica aínda hoxe esta elección. Para investigalo, Foucault lanza interrogantes sobre o presente, e ao facelo cuestiona o que tantas veces se dera por suposto, para amosar como e a partir de que técnicas de poder –a disciplina carceraria ou o exame pericial– e formas de saber –o dereito penal e a antropoloxía criminal– puido xurdir esa forma de subxectividade que denominamos delincuente.

Vigilar y castigar, a súa obra sobre a historia da prisión, non constitúe unha historia social das institucións, nin unha historia da ciencia criminolóxica; poderíamos dicir que se trata máis ben dunha historia da razón que se pregunta como o que era irracional se fixo aceptable e racional ou que tipo de racionalidade presenta como obvia a práctica de encarcerar os criminais para os corrixir.

O autor declara que "o obxectivo dese libro é escribir unha historia dun novo poder de xulgar, unha xenealoxía do actual complexo científico-xudicial en que o poder de castigar recibe o seu apoio, recibe as súas xustificacións e as súas regras, estende os seus efectos e disimula a súa exorbitante singularidade; quere escribir sobre a historia da prisión, desa prisión con todos os asedios políticos do corpo que reúne na súa pechada arquitectura. Por que?, acaso simplemente porque estou interesado no pasado? Non, de significar isto escribir unha historia do pasado en termos do presente. Si, se o que se pretende é escribir a historia do presente" (1996: 29, 37).

Nunha entrevista mantida co autor en 1983, baixo o título *A que chamamos castigar?*, explica que "o meu obxectivo non foi realizar unha obra crítica, de entenderse por tal a denuncia dos inconvenientes do sistema penal actual. Tampouco pretendín erixirme en historiador das institucións, no sentido de que non quixen relatar como funcionou a institución penal e carceraria durante o século XIX. Intentei formular un problema distinto: descubrir o sistema de pensamento, a forma de racionalidade que, desde finais do século XVIII, lexitimaba a idea de que a prisión é o medio mellor, ou un dos máis eficaces e máis racionais, para castigar as infraccións que se producen nunha sociedade. Ao desentrañar o sistema de racionalidade que late baixo as prácticas punitivas pretendía sinalar cales eran os principios teóricos que era necesario reexaminar se de verdade se quería transformar o sistema penal porque creo que é importante saber cal é o tipo de pensamento que o sustenta: que é o que se pode admitir aínda dese sistema e cales son, pola contra, as dimensións que deben ser relegadas, abandonadas ou transformadas?"⁹.

⁹ Esta entrevista, realizada por Foulek Ringelheim, tivo lugar en decembro de 1983 e foi revisada por Michel Foucault en febreiro de 1984. Foi publicada pola Revue de l'Université de Bruxelles, 1984/1-3, pp.35 e s., e traducida para Archipiélago, nº2, 1989, pp. 55-63 por Fernando Álvarez-Uría. "Subjetivación", en Jorge Larrosa, *Escuela, Poder y Subjetivación*, Madrid: La Piqueta, pp. 21-76.

Polo exposto, é doado entender que, a pesar de que obviamente non somos quen de tentar repetir os traballos de Foucault, a consulta da súa obra foi especialmente enriquecedora e, aínda sabendo que non é doado seguilo, deixámonos levar polo seu convite: "Todos os meus libros son pequenas caixas de ferramentas. Se as persoas queren abrílas, servirse dunha frase, dunha idea, dunha análise como se se tratase dun desparafusador ou dun alicate para cortacircuitar, descualificar, romper os sistemas de poder, e eventualmente os mesmos sistemas dos que saíron os meus libros, tanto mellor " (Foucault, 1991: 88).

Contaxiounos a súa forma de presentar as formulacións, que no caso desta investigación se concretaban en cuestionar as funcións que cumpriu a xurisdición de menores no pasado, cales son as súas funcións no presente, e mesmo que posibles escenarios futuros podemos esperar no panorama xurídico. Interesámonos pola súa forma de entender os discursos como prácticas sociais e o estudo da súa "gramática", isto é: das súas formas, procedementos, linguaxes, en tanto poden constituir unha vía para coñecer e comprender mellor á sociedade que os sustenta.

Decidimos acudir á historia, logo de reflexionar sobre a finalidade da xustiza xuvenil na actualidade, pois nesta reflexión faltábanos precisamente a súa xénese, e foi así que a finalidade esencial deste traballo ía emerxendo ao lle dar voltas aos efectos, ás auténticas funcións que a xurisdición de menores cumpria no presente, dada a especial inquedaanza que nos producía constatar que, neste proceso sancionador, son os menores máis desprotexidos o grupo máis representado.

Partimos así dunha situación presente que toma forma de evidencia: o carácter educativo dunha lei que sanciona os menores máis vulnerables socialmente, e buscamos trazar a súa xenealoxía para investigar as transformacións deste campo, as diferentes caracterizacións dos menores delincuentes (dexenerados, enfermos ou inadaptados) e algúns dos instrumentos de dominación inscritos nas formas de saber, nas técnicas de poder (internamento, disciplina) e nas prácticas en que se configura o perfil do que hoxe denominamos menor delincuente.

Trazar unha historia do presente da xustiza de menores permite detectar as condicións que posibilitaron que, a principios do século XX, emerxa con carácter específico a xustiza xuvenil. Farao enmarcada nun discurso pedagóxico, e constituirá unha das novas estratexias de regulación e disciplina social para os fillos das clases populares¹⁰.

Trátase, en consecuencia, dunha reflexión retrospectiva, descritiva primeiro e analítica posteriormente que pretende, humildemente, "saber onde estamos" tras facer un percorrido histórico relativamente amplo.

¹⁰ Sobre a educación nestes termos resulta ilustrativa a aproximación feita por James Donald, 1995, "Faros del futuro: enseñanza, sujeción y subjetivación", en Jorge Larrosa, *Escuela, Poder y Subjetivación*, Madrid: La Piqueta, pp. 21-76.

Esta inquedaanza lévanos a reivindicar máis que nunca a necesidade de "facer historia do presente", para poder observar a actualidade na súa profunda dimensión de suma e de entrecruzamento de tradicións, de discursos e de procedementos.

Para situármonos no presente devén imprescindible revisar categorías, discursos, presentacións, procedementos etc, que en torno á xurisdición de menores se elaboraron no tempo, porque puidera parecer que se trata de institucións eternas, e desvelar se o son ou non pode constituír unha valiosa inquietude científica (Rivera, 2003:85).

Estes son os principais referentes na realización desta historia ou xenealoxía do presente á que non quixemos renunciar pois descubrimos que o recurso á historia non é soamente útil, como unha especie de marco contextual, senón esencial para comprender a actualidade. Neste sentido compartimos a inquedaanza de Ricoeur: "Hai unha idea á que nunca renunciei: sempre é posible, como se afirma a propósito da historia e da memoria, contar as cousas doutro modo" (2001: 35).

1.3.3. Investigacións de referencia na análise da xustiza de menores

No noso país foron os patólogos sociais e os psicólogos os que sentaron as teorías susceptibles de explicar as condutas delinquentes, centrando os seus traballos nas condutas individuais polo que se volatilizan ou pasan a un segundo plano os procesos sociais, promovendo neste ámbito formas de intervención centradas na vixilancia e no control xudicial (Varela e Álvarez-Uría, 1991: 237).

A maioría destas investigacións achéganse ó fenómeno da delincuencia baixo a premisa de que a persoa que delinque é, polo feito de ter cometido un delito, diferente do resto, polo que a investigación debe ter como principal finalidade determinar a súa singularidade e as causas que inducen á comisión de actos delictivos.

A investigación científica, ao tratar de responder estas cuestións, adopta unha explicación causal ou etiolóxica do delito, ao tempo que as súas propostas responden a unha óptica correccional por se dirixiren a modificar as necesidades ou as anomalías detectadas na persoa infractora, e a obviar os procesos implicados na desviación, isto é, o papel das institucións sociais na definición, na delimitación e no mesmo rótulo da delincuencia.

Ao adoptar esta perspectiva, asúmese que todas as persoas que quebrantaron as regras, constitúen un grupo ou mesmo unha clase homoxénea, polo feito de ter cometido un acto desviado.

Asumir esta tese significa obviar un dos feitos fundamentais da desviación, isto é, que é delimitada e categorizada pola sociedade. Desde este punto de vista a desviación non é unha calidade do

feito cometido polas persoas, senón unha consecuencia da aplicación que os outros fan das regras e das sancións. O gran denominador común a todas as persoas delinquentes é que comparten a cualificación e a experiencia de seren consideradas como tales, polo que ademais de analizar as características persoais e sociais do infractor, a investigación tamén debería de clarificar o proceso polo que chegan a considerarse como infractores.

Esta opción foi a que escollemos para esta investigación. Quixemos adoptar unha perspectiva que nos permitise ver este asunto de modo non convencional e coa maior profundidade posible, polo que optamos por considerar o proceso de significación, e non as persoas, como asunto extraordinario.

Desde a comprensible dominancia da perspectiva correccional no estudo da desviación, parece mesmo romántico ocuparse dos matices e do carácter do fenómeno en si, pero poñer a énfase no como se chega a ser desviado é, cando menos, unha opción igual de lexítima (Matza, 1981: 109).

Para a realización desta investigación os modelos de análises que usamos como referentes responden aos propostos por Platt, Donzelot, De Leo, Matza, Becker, Foucault, mais tamén a través de fontes indirectas os de Cicourel, Cohen ou The Jack Roller da Escola de Chicago.

Estas e outras investigacións, lonxe de percibiren a institución xudicial como algo dado, obvio, como se fose politicamente neutral, considéranla como un aspecto fundamental da xudicialización dos mozos, no sentido de que a súa acción desempeña un papel primordial na definición, na delimitación, na elaboración e na produción social e institucional da delincuencia.

O feito de que fose nos Estados Unidos onde naceron os tribunais tutelares de menores a finais do século XIX, explica que correlativamente xurdan unha serie de investigacións sobre a infancia inadaptada e deficiente que atopan a súa máis recoñecida expresión nos traballos sobre a medida do desenvolvemento psico-social levados a cabo pola Escola de Vineland. A partir dos estudos realizados pola Escola de Chicago xorde unha puxante socioloxía da desviación, e pode afirmarse que en América o problema da delincuencia xuvenil é recollido por dúas tradicións académicas ou universitarias que se manteñen separadas: a psicoloxía infantil e xuvenil coas súas variantes, e a socioloxía da desviación que interpretarán as condutas non conformes desde as diferentes posicións mantidas pola Escola de Chicago: funcionalistas, culturalistas e interaccionistas (Varela e Álvarez-Uría, 1991: 235).

Tal e como amosou Anthony Platt en *Los salvadores del niño o la invención de la delincuencia* - unha investigación sobre o nacemento do moderno sistema de control social dos menores delinquentes en EEUU-, os actuais programas de control remóntanse ós movementos de reforma promovidos polos "salvadores" do neno que, a finais do XIX, contribuíron a crear institucións especiais para

clasificar, procesar e tratar os menores inadaptados. O estudo de A. Platt, desbarata os mitos relativos ao carácter benigno do movemento redentor dos nenos e dos tribunais para menores, e propón novos modos de pensalos. Non presenta o movemento como un esforzo para liberar e dignificar a xuventude, senón como un esforzo punitivo, romántico e intrusivo para fiscalizar a vida dos adolescentes urbanos de clase baixa e mantelos nun estatus de dependencia. Ao facelo, Platt analiza os antigos modos de ver o comportamento delincente ou criminal, as orixes do sistema de reformatorio, os valores sociais dos reformadores de clase media, e o manexo dos delincentes xuvenís antes e despois da creación de xurisdicións especiais para os menores.

Seguindo co modelo da socioloxía histórica, cómpre salientar, asemade, a obra de Jacques Donzelot, *La policía de las familias*, que afonda na xénese da cuestión social a comezos do s. XX, e caracteriza os tribunais de menores como "o social por excelencia".

Ao igual que Platt, considera que a actividade filantrópica posta en marcha no XIX non é unha fórmula inxenuamente apolítica de intervención privada na esfera dos problemas chamados sociais, senón unha estratexia deliberadamente despolitizante apoiada en tres piares: o asistencial, o médico-hixienista e o tribunal tutelar de menores.

Chama a atención sobre o feito de que este tribunal se presente como alleo ó exercicio dun poder represivo cando está xudicialmente pensado para penetrar no ámbito familiar incluso pola forza. Alerta tamén sobre o feito de que a orixe penal das medidas educativas amplía a órbita do xudicial a todas as medidas de corrección, ao anular a separación entre o asistencial e o penal.

No mesmo sentido, a obra de Gaetano de Leo, *La justicia de menores. La delincuencia juvenil y sus instituciones*, ofrece unha análise histórico-crítica sobre o nacemento e o desenvolvemento da xustiza de menores en Italia.

Subliña que as institucións actúan de filtro respecto dos feitos que van ser considerados desviados, de modo que definen a súa natureza, o seu significado social e cultural e as súas consecuencias institucionais e subxectivas. Visibiliza así a función creadora das leis, en tanto que definen as accións de tipo penal respecto a todas as demais accións posibles, e estruturan un sistema oficial e indiscutible dos comportamentos públicos e privados.

De Leo propón que, para comprender as evidencias, as características cualitativas e cuantitativas da criminalidade entre os menores, o seu significado social e as súas funcións, se fai necesario inverter a perspectiva de análise e resituar no centro da argumentación a cuestión das institucións penais para menores, isto é, ver como controla a sociedade os comportamentos desviados dos mozos a través dos seus instrumentos penais, porque só así se poderá facilitar un cambio radical nas reformas da xustiza para menores.

O modelo descrito por Matza en *El proceso de desviación*, aborda o tema da desviación desde a perspectiva naturalista, que define como un punto de vista filosófico que intenta permanecer fiel á natureza do fenómeno que estuda, de tal xeito que este debe ser considerado como obxecto ou suxeito segundo a súa natureza, non segundo as preconcepcións filosóficas do investigador. Aplicado aos suxeitos, o naturalismo tería que decidirse polo punto de vista subxectivo e conciliar o método científico cos instrumentos distintivos do humanismo: a experiencia, a intuición, a empatía, dado que o seu compromiso non é coa obxectividade ou coa subxectividade, senón coa fidelidade aos fenómenos que considera.

Optar polo naturalismo para esclarecer a natureza dos fenómenos desviados, implica para Matza asumilos como algo común e natural, o que supón substituír o punto de vista correccional por unha apreciación do suxeito desviado, a eliminación tácita dunha concepción patolóxica cunha nova énfase na *diversidade* humana, e unha erosión da distinción simple entre fenómenos desviados e convencionais, o que produce un punto de vista que insiste na *complexidade*. Apreciar un fenómeno entraña o compromiso de dar conta del con fidelidade e sen violar a súa integridade, o que implica que o seu obxectivo é comprender e iluminar o punto de vista do suxeito e interpretar o mundo tal e como se lle aparece a este.

Así mesmo o modelo de Becker en *Los extraños. Sociología de la desviación*, sitúa como factor especialmente relevante da desviación o feito de que son os grupos sociais os que crean a desviación ao establecer as regras cuxa infracción constitúe a desviación, e ao aplicar ditas regras a certas persoas en particular e cualificalas de marxinais. Propón que a desviación non é unha calidade presente nalgúns tipos de conduta e ausente noutras, senón que xorde da interacción entre a persoa que comete o acto e aquelas que reaccionan ante o mesmo.

Ao adoptar este punto de vista, non toma a desviación como unha calidade do acto cometido pola persoa, senón como unha consecuencia da aplicación que os outros fan das regras. Por este motivo a súa investigación presta menos atención ás características persoais e sociais dos desviados que ao proceso polo que se chega a consideralos marxinais e as súas reaccións ante este xuízo. O que un acto sexa desviado dependerá de como reaccionan as outras persoas fronte ao mesmo, e o grao en que un acto será tratado como desviado depende tamén de quen o comete e mesmo de quen se sentiu ofendido por este. Con esta formulación Becker pon en cuestionamento as teorías que adscriben as condutas ás predisposicións antecedentes, e explica a conduta desviada en termos da emerxencia de motivos e disposicións no curso da experiencia.

1.4. TÉCNICAS E INSTRUMENTOS NA RECOLLIDA DA INFORMACIÓN

Decidir que método ou, no seu caso, cales son os métodos máis apropiados para coñecer a realidade obxecto de estudo, é un paso decisivo en toda investigación, pois "un método erroneamente escollido pode crear de maneira non prevista unha resposta propia, silenciando ou deformando a da realidade social, que é a que busca o investigador" (Beltrán, 2002:51).

Entendemos que a análise de toda realidade social entraña, como punto de partida metodolóxico indiscutible, o recoñecemento da extrema complexidade e dificultade na comprensión, na explicación e na previsión do sentido e da meta dos procesos sociais, polo que resulta lóxico que a aproximación metodolóxica plural se impoña, practicamente por si mesma, no curso da elaboración reflexiva de cada investigación social empírica concreta. É a propia praxe da investigación empírica a que conduce ao recoñecemento da existencia de "obxectos sociolóxicos" ben diferenciados -feitos e discursos-, que esixen aproximacións metodolóxicas específicas (Orti, 2000: 220-221).

No caso que nos ocupa, este proceso de adecuar os métodos ás dimensións consideradas no obxecto de estudo, lonxe de establecerse de maneira arbitraria e intercambiable, estivo á mercé do que o propio obxecto ía demandando á luz dos datos que íamos considerando significativos. Esta reflexión metodolóxica, así como as lecturas que realizamos (Cook e Reichardt, 1986: 52), permitíronnos constatar que o vello dilema de métodos cualitativos / métodos cuantitativos parece xa superado e a cuestión estriba en como acomodar os métodos da investigación ao problema de investigación.

O deseño da mostraxe foi un proceso que comezou cos interrogantes preliminares sobre os suxeitos do estudo, as teorías pertinentes, a metodoloxía apropiada e as cuestións referidas á planificación do traballo de campo.

Na primeira parte da investigación (capítulos II e III), recorreremos fundamentalmente á bibliografía existente sobre a xustiza xuvenil e os seus antecedentes. A partir deste material realizamos a nosa propia síntese e fixemos especial fincapé nas cuestións relacionadas co problema fundamental do noso estudo ó pretender unha aproximación xenealóxica ó marco lexislativo da xustiza de menores.

Na segunda parte da investigación, utilizamos tanto datos procedentes de materiais dispoñibles (lexislación, memorias, plans e circulares editados polos organismos competentes en materia de menores) como outros producidos directamente por nós a través das entrevistas e dos diversos informes incluídos nos expedientes dos menores.

O tratameno da información desta segunda parte foi obxecto de dúas fases. A primeira fase,

cunha metodoloxía cuantitativa, recolle datos extraídos dos expedientes dos menores que, susceptibles de seren cuantificados, dan conta das regularidades ben significativas para construír o perfil de menor infractor. Abranguen aspectos desde a idade ou a provincia de nacemento, o tipo de infracción cometido ou as medidas acordadas, ata outros referidos ao ámbito familiar, como a composición dos fogares ou a súa caracterización en tanto unidades económicas, e mesmo ao escolar como o nivel académico acadado ou as taxas de abandono ou expulsión.

Consideramos relevante este tipo de datos (Schwart e Jacobs, 1984), porque presentan a uniformidade imprescindible para poder presentar un perfil en termos xenéricos e posteriormente ofrecer unha análise pormenorizada destes. Neste sentido, a cuantificación desta información, responde aos mesmos propósitos que a recollida nas enquisas, dado que "consiste en determinar a medida en que os participantes sosteñen crenzas similares, comparten certos construtos e executan condutas comparables" (Goetz e LeCompte, 1988: 136).

se ben este tipo de información que se presta á cuantificación permite unha primeira panorámica da realidade a ilustrar, entendemos que unha investigación que se basea unicamente en cifras pode ofrecer unha visión excesivamente simplificada e mesmo superficial da mesma. Tendo en conta que un dos propósitos desta investigación é comprender os procesos a través dos que os menores chegan a ser significados como infractores e, dado que para poder deconstruír os fenómenos sociais é necesario coñecer cales son os significados que estes posúen para as persoas investigadas, adoptamos, nunha segunda fase, a metodoloxía cualitativa para rescatar a opinión que menores e profesionais teñen sobre estas temáticas, tanto directamente a través de entrevistas, como indirectamente a través do recollido nos informes.

A primeira e a característica fundamental das chamadas técnicas cualitativas consiste en seren técnicas de observación directa -entrevistas e grupos de discusión- que supoñen un contacto vivo, isto é, unha certa interacción persoal do investigador cos suxeitos e /ou grupos investigados, en condicións controladas. O cualificativo de *cualitativas* aplicaselles porque ao desentenderse -en principio- de calquera forma de "medida" de opinións e/ou actitudes e ao non aspirar a producir ningún dato métrico referente á conduta dos suxeitos e/ou grupos observados, as técnicas cualitativas oríentanse (de modo intencionalmente específico) a captar (de forma concreta e comprensiva), a analizar e a interpretar os aspectos significativos da conduta e das representacións dos suxeitos e/ou grupos investigados (Ortí, 2000: 271).

Tras o exposto, vemos que os obxectivos da presente investigación esixen un deseño metodolóxico multimétodo o que nos permite complementar, combinar e triangular a información (Bericat, 1998). Complementar, en tanto que cada método responde a obxectivos diferentes da realidade que se quere investigar; combinar, para potenciar os resultados dun dos métodos (neste caso é o método cualitativo o principal na recollida de información), e triangular ao procurar a mesma informa-

ción desde diferentes estratexias metodolóxicas para reforzar a validez dos resultados.

1.4.1. O meu papel de educadora-investigadora como facilitador do acceso á información

Como acabamos de explicar, o eixo sobre o que xira a nosa investigación son os procesos polos que os menores que cometen faltas ou delitos son significados como infractores. Ao deseñar o traballo, sabía que necesitaba reunir datos moi detallados sobre os informes elaborados polos equipos técnicos dos xulgados, e obviamente o primeiro paso consistía en investigar se contaba co permiso de acceso a estes; que existía tamén o límite en canto ao tamaño da mostraxe, e o tipo de análise que requiría.

O feito de que no momento de iniciar a recollida de datos para esta investigación estivese a traballar como educadora nun centro de reeducación de menores, tivo sen dúbida grandes vantaxes, se o comparamos coa situación dunha investigadora externa. Neste sentido, eu non tiña que "representar un papel" (Goffman, 1972) para ser aceptada, pois coñecía moi ben cales eran os procesos que tiveran que pasar os menores antes de chegar ao seu internamento, por tanto, coñecía á maioría das persoas coas que debería contactar e, no seu caso entrevistar, para conseguir este tipo de información.

Pero, ao mesmo tempo, esta coincidencia conferíame unha especial responsabilidade e facíame sentir un tanto incómoda. Neste momento comprobei que, segundo apuntan Measor e Woods (1995: 85, 89) o acceso ao obxecto de investigación, non se limita exclusivamente ao acceso físico, senón tamén á confianza da xente para poder desenvolver unhas boas relacións, tan vitais na investigación cualitativa. Descubría tamén a investigación como actividade social, en tanto que o proceso era o resultado de accións conxuntas producidas no proceso de interacción coas persoas, ata o punto de que era eu pero tamén o que de min pensaban estas, factores que podían fomentar a investigación ou crear obstáculos nela.

É obvio que calquera instrumento que supoña interaccións sociais e, por tanto, que requira do coñecemento dos participantes pode influir sobre o que se diga e o que se faga; a cuestión é se esta relación causa ou non distorsión serias nos asuntos que se abordaron. Precisamente unha primeira dificultade foi a de crear unha distancia idónea que me permitise apreciar o que estaba realmente ocorrendo nos diferentes contextos, tanto coas persoas entrevistadas -coas que mantivera conversacións informais sobre estes mesmos asuntos en numerosas ocasións-, como coa lectura dos informes que, a pesar de saber do seu contido, agora volvíanse extraordinarios dado que a óptica e a finalidade da súa lectura eran outras. Axiña conseguín que me sorprendese o que tantas veces pasara desapercibido e ao facelo, sentíame investigadora, é dicir, artífice dunha "tarefa que, en termos antropolóxicos, consiste en facer do contexto algo alleo a nós" (Measor e Woods, 1995: 91).

Acceso aos informes

Ao poñer a énfase no proceso de significación da xustiza de menores, fixo que tivese que depender do permiso para acceder tanto aos menores como aos seus expedientes, xa que os convertera en fonte principal na obtención da información. A través de dous colegas e ao tempo amigos, que traballaban como persoal técnico na Consellería e estaban ao tanto da miña carreira profesional, acordamos que, antes de solicitar a entrevista coa directora xeral correspondente, eles a informarian sobre a miña traxectoria para reducir as desconfianza que puidesen xurdir no acceso a este tipo de datos¹¹.

Semanas máis tarde, logo de responder á miña solicitude, mantiven unha entrevista coa devandita directora¹². Desde o primeiro momento amosouse moi cauta e explicitoume os seus temores derivados dos posibles usos da información que eu lle demandaba; pero ao tempo atreveríame a afirmar que lle gustou o proxecto que lle presentaba. No transcurso da entrevista, a miña colega e amiga propúxolle que tanto ela como o outro compañeiro (na calidade de persoal técnico da Consellería), se ofrecían voluntarios para acompañarme durante o tempo que me levase a recollida de datos. Un mes máis tarde contestou afirmativamente á miña solicitude, presenteime á subdirectora xeral¹³ e comecei a estudar os expedientes, obtendo sempre que o solicitei, colaboración desinteresada por parte do persoal desta subdirección xeral.

Acceso a profesionais

Cando solicitei colaboración ós profesionais do equipo do xulgado e dos centros de reeducación, decateime do ávidos que estaban de compartir o seu saber, a súa experiencia, especialmente as súas incertezas. O que a min me interesaba, era tamén en parte, o que nos interesaba en tanto colectivo profesional; os meus intereses eran tamén relevantes para eles; e así o que eu desexaba saber e o que eles querían contar parecía coincidir. Confirmei así que a experiencia compartida era un beneficioso punto de partida que contribuía non só a que accedesen a ser entrevistados, senón que amosaban grande interese por colaborar e parecían estar tan ilusionados coma min de que se realizasen este tipo de investigacións.

Acceso a menores.

Contei de partida non só coa dispoñibilidade e acceso aos menores dado que tiña o permiso da dirección dos centros de reeducación de menores, e a voluntariedade dos rapaces que, ao seren

¹¹ D.ª Genma Montero e D. Jesús Spinola.

¹² D.ª Teresa Rey

¹³ D.ª Ángeles Castiñeiras

preguntados se querían participar, amosaban un grande interese, ata o punto que mesmo parecían sentirse decepcionados cando lles aseguraba que as súas opinións non podían levar o seu nome, en aras de asegurar a privacidade dos datos.

1.4.2. Os informes como fontes documentais: organización dos datos

O conxunto de materiais duradeiros, a través dos que é posible obter información da realidade social, constitúe o que xenericamente se coñece como *documentos*.

Desde a óptica da investigación social, tal e como destaca Balcells (1994: 255-256) consideramos documento o soporte material de feitos, fenómenos e manifestacións da realidade social, atendendo tanto ao documento en si como á información que nos poida proporcionar. Neste sentido, os informes incluídos nos expedientes dos menores infractores, son documentos que poden ter unha dupla función: directa, cando nos revela e nos dá a coñecer feitos e nos proporciona datos e cifras; e indirecta por constituiren un instrumento intermediario entre a realidade social e o observador que a investiga cientificamente.

Ainda sabendo que o recollido nos informes está condicionado pola interpretación subxectiva das preguntas, pola imaxe que os menores queiran transmitir, pola perspectiva dos profesionais e mesmo polo seu sentido común que fai que enfaticen e recollan como importantes certos asuntos en detrimento doutros; ou pola percepción que se teña sobre a finalidade do cuestionario ou a imaxe social de quen o elabora, consideramos que é unha información subxectiva pero válida para coñecer o proceso de significación da delincuencia de menores.

A primeira decisión foi acotar o tamaño da mostraxe e, dado que queríamos facer unha análise exhaustiva dos expedientes, optamos polo criterio temporal para a súa delimitación: "Menores infractores xaneiro-xuño, 2001" serían os expedientes sobre dos que traballariamos. Dado que a competencia para a execución das medidas xudicias é da Comunidade Autónoma, os expedientes dos menores que foron obxecto de análise para esta investigación, están arquivados no Servizo de Atención a Menores en Situación de Conflicto Social, pertencente á Subdirección Xeral de Menores, que depende á súa vez da Dirección Xeral de Familia da Consellería de Familia e Promoción do Emprego, Muller e Xuventude, situada nos Servizos Administrativos Centrais da Xunta de Galicia en Santiago de Compostela.

Para acordar o plan de traballo cos dous colegas da Dirección Xeral, e logo de traballar tres días cos primeiros expedientes, valorando que logo de tres horas ininterrompidas de traballo necesitaba outras tantas de anotacións sobre do analizado, e, vendo que o número de expedientes correspondente ó semestre escollido era de 130, acordamos que iría traballar de marzo a agosto do 2002, tres

días á semana de 17h-20h e co compromiso que, de ser necesario, modificaríamos o acordado segundo a evolución do traballo¹⁴.

Unha vez recollida a información dos 130 expedientes correspondes ós menores significados como infractores no davandito abano temporal, aquela foi organizada en dous grandes apartados, seguindo a estrutura contemplada nos expedientes. Por unha banda, contabamos coa información que baixo a denominación "Perfil xurídico" facía relación, entre outros aspectos á idade, ao sexo, ao lugar de residencia, á infracción rexistrada e ás medidas xudiciais acordadas; e por outra, aquela que, baixo o enunciado de "Perfil social", recollía a información significada como relevante polo equipo técnico do xulgado co fin de orientar a medida que se debía tomar, polo que quedaba referida ás diferentes áreas do desenvolvemento: hixiénico-sanitario, personalidade, familiar, escolar, laboral, e de ocio e tempo libre.

O primeiro problema que nos pareceu insalvable foi descubrir que os informes dos xulgados de Lugo e de Pontevedra non contaban con perfil social, e limitábanse a incluír un breve resumo sobre este tipo de información (nunca superior a dúas ou tres liñas) no apartado da *Motivación da medida*, polo que non contabamos coa amplitude de información que nos ofrecían os xulgados correspondes á Coruña e a Ourense. Logo de valorarmos distintas opcións e, tendo en conta que este tipo de información era moi significativa para a investigación, decidimos tratar separadamente as dúas partes dos informes.

Así, o que denominamos *Perfil xurídico* corresponde á información que obtivemos dos 130 expedientes correspondentes ó arquivo "Menores infractores xaneiro-xuño, 2001". Pola súa banda, o *Perfil social* corresponde aos menores infractores xulgados nas provincias da Coruña e de Lugo que contan con informe do equipo técnico e que suman un total de 68. Para conseguir unha maior amplitude e representatividade sumamos a estes, 32 expedientes procedentes do xulgado da Coruña do ano 2000, que obtiveramos meses antes para outro proxecto. Desta forma, para configurar este segundo perfil, traballamos cunha mostraxe de 100 expedientes, o que ten a vantaxe de permitir ler as frecuencias tanto en valores absolutos como relativos.

Foi tanta a información recollida que, logo dunha primeira lectura, optamos por introducir técnicas cuantitativas, non só sobre o perfil xurídico que era facilmente cuantificable, senón tamén sobre aquelas outras categorías que, se ben máis abertas posibilitaban a súa cuantificación e, ao facelo, nos ofrecían unha información valiosísima na busca de regularidades na configuración do perfil de menor infractor, e posteriormente completariamos coa outra información que non era cuantificable.

¹⁴ O número total de expedientes analizados foi de 162 dado que ós 130 correspondentes ós seis meses do ano 2001, lles foron engadidos 32 rexistrados no 1999. O motivo que nos levou a modificar o tamaño da mostraxe, previsto inicialmente, é explicado ó logo deste apartado.

Elaboramos así, en torno á información que obtivemos dos informes, un esquema para seleccionar as posibles categorías cuantificables que reproducimos de seguido.

Perfil xurídico: idade, sexo, feitos e medidas

Datos de identificación

- Sexo
- Idade
- Provincia de residencia
- Residencia en centros de menores
- Nacionalidade
- Etnia
- Motivos de expedientes anteriores relacionados co menor: solicitude de intervención (desprotección¹⁵, desadaptación¹⁶, delincuencia)

Feitos:

- Persoa ou institución que presenta a denuncia
- Tipoloxía xurídica dos feitos
- Características no modo, no horario e no contexto da comisión dos feitos
- Primeira infracción/reincidencia
- Arquivo de expediente

Medidas :

M. en Medio aberto:

- Liberdade vixiada: 0-6meses/7-12meses/máis de 12 meses
- Prestacións en beneficio da comunidade: 0-6 horas/ 7-13h./ 14-20h/ máis de 20h
- Tratamento ambulatorio
- Atención en centro de día
- Privación do permiso de conducir
- Realización de tarefas socioeducativas
- Convivencia cunha persoa, cunha familia ou cun grupo educativo

¹⁵ Baixo o termo de desprotección recóllense diversas situacións caracterizadas por situacións que fixeron necesaria a adopción de medidas de tutela ou de garda do menor.

¹⁶ A categoría desadaptación queda referida a problemas de comportamento do menor en diversas institucións sociais que, na lexislación vixente, queda incluída baixo o concepto de menor en conflito social.

M. de Internamento:

- Cautelar
- Permanencia de fin de semana
- Réxime aberto: 0-6 meses/7-12 meses/ máis de 12 meses
- Réxime semiaberto: 0-6 meses/7-12 meses/ máis de 12 meses
- Réxime cerrado: 0-6 meses/7-12 meses/ máis de 12 meses
- Terapéutico

Perfil social: asuntos considerados como relevantes na valoración do menor en relación á infracción

Metodoloxía na recollida da información:

- Non se recolle o tipo de metodoloxía desplegada
- Entrevista
- Tipo : semiaberta, estruturada, cerrada
- Persoas entrevistadas.
- Contactos telefónicos con outras institucións
- Informes doutras institucións
- Aplicación de probas de avaliación psicolóxica
- Entrevista de *Frases Incompletas para Niños y Adolescentes*
- Test Beta. Kellog e Morton.Tea 1994
- Cuestionario revisado de personalidade (EPQ-R). Eysenck y Eysenck. Tea 1997
- Cuestionario de Trastornos de Personalidade (CTP)-2. Josep M. Roig-Fusté
- Inventario de Adaptacións de condutas
- Cuestionario de Evaluación de Asertividad ADCA-1
- Escala de Autoestima de Rosenberg
- HSPQ. Cuestionario de personalidade para adolescentes Cattell Cattell
- Test Guestáltico visomotor de Bender
- Test del árbol de Karl Koch
- Aplicación Test Proxectivo-Gráfico H.T.P.
- Colaboración do menor e familia nas diferentes probas

Situación familiar:

- Responsabilidade legal do menor
- Separación matrimonial
- Viuvez
- Acollemento residencial ou familiar por situación de desprotección

Composición do fogar

- Pais
- Irmáns /irmás
- Outros

Situación económica

- Actividade laboral
- Pai
- Nai
- Irmáns
- Outros
- Perceptores dalgún tipo de prestación social
- Valoración familiar da situación económica

Vivenda

- En propiedade/ Aluguer.
- Condicións de habitabilidade

Contexto social:

- Nivel de conflitividade

Relacións familiares:

- Relación entre os pais
- Persoa/s implicada/s no coidado e na educación do menor
- Normas de convivencia
- Relacións do menor cos pais

Situación escolar/laboral

Escolar

- Cambios de colexio ou instituto
- Repetición dalgún curso
- Nivel escolar que acadou
- Obtención do graduado entre aqueles que teñen 16 anos ou máis
- Resumo da traxectoria escolar
 - Distráese con facilidade
 - Falta de interese
 - Aburrimento

- Nivel de realización das tarefas escolares
 - Dificultades de aprendizaxe
 - Relación cos compañeiros e co profesorado: boas /tirantes
-
- Problemas de indisciplina
 - Absentismo escolar
 - Situación escolar no momento de cometer a infracción

Laboral

- Cursos de aprendizaxe profesional
 - Características da traxectoria laboral: tipo de contrato, número de traballos, duración
 - Situación actual
 - Expectativas de futuro

Ocio, tempo libre e grupo de amigas e amigos.

- Asunción de responsabilidades ou obrigas diarias
- Afeccións
- Colegas
- Idade (maior, menor ou de igual idade)
- Coñecidos polos pais/ descoñecidos
- Ten moza/mozo.

Área persoal

- Historial evolutivo
- Situación actual
- Toxicomanías.
- Desaxustes psicolóxicos
- Problemas de comportamento
- Características destacadas da personalidade

A nosa pretensión inicial era cuantificar, se non toda, si a maioría destas categorías. Pero unha vez que comezamos a analizar os informes, comprobamos que non todos contiñan a información necesaria para poder ser cuantificada, o que forzou a seleccionarmos aquelas categorías que eran abordadas en todos os expedientes e foi esta a información sobre a que foi posible profundar. Esta carencia é debida a que os criterios que guían a elaboración dos informes están condicionados polos diferentes equipos técnicos que, a pesar de compartiren un esquema similar, cada un conta con certa autonomía profesional para recoller e reproducir a información que considere máis signifi-

tiva. Dito doutra maneira, os criterios de relevancia non son os mesmos para todos eles, o que supuxo para esta investigación, que nos limitáramos a cuantificar as categorías sobre as que existía información máis ou menos sistemática.

No resto dos casos utilizamos os datos de forma cualitativa para ilustrar determinadas cuestións, como profundar na contextualización de determinados asuntos, establecer relación entre datos que se presentan como separados etc.

1.4.3. Entrevistas individuais e grupos de discusión.

A entrevista como técnica de investigación social fai referencia á conversa entre dúas persoas co fin de obter información sobre un aspecto da realidade en que a persoa que investiga está interesada (Balcells i Junyent, 2000).

Nesta investigación consideramos as entrevistas técnicas de obtención de información imprescindibles dado que, como destaca Alonso (1998), poden servir: para reconstruír accións pasadas desde un enfoque biográfico, arquivos orais ou análises retrospectivas dunha acción; para realizar un estudo das representacións sociais personalizadas, é dicir para coñecer o sistema de normas e de valores que se asumen, as imaxes e as crenzas con prexuízos, os códigos e os estereotipos, as rutas e as traxectorias vitais particulares; para o análise da interacción entre constituíóns psicolóxicas persoais e condutas sociais específicas, é dicir, para realiza estudos sobre agresividade, violencia, condutas desviadas etc. e, por último, para a prospección dos campos semánticos, o vocabulario e os discursos arquetípicos de grupos e colectivos sobre os que logo se pasa un cuestionario.

A gran vantaxe do uso da entrevista, en tanto técnica de investigación social, reside en que "proporciona información sobre procesos, situacións psicolóxicas e actitudes sociais que escapan a outras técnicas" (Balcells, 1994:218).

Pero este propósito -que é á vez a súa gran vantaxe- esixe, seguindo a Ortí (2000: 272) a libre manifestación polos suxeitos que se entrevistan dos seus intereses informativos (recordo espontáneo), crenzas (expectativas e orientación de valor sobre as informacións recibidas) e desexos (motivacións internas conscientes e inconscientes).

Dos diferentes tipos de entrevista, en función do seu grao de estruturación ou estandarización: estruturada, non estruturada e semiestruturada, optamos por esta última, tamén chamada entrevista centrada, xa que necesita para o seu desenvolvemento responder, en maior ou menor grao, a unha guía elaborada previamente como garante de que a información que se obtén responde aos obxectivos da investigación. Destacamos como elementos característicos deste tipo de entrevista,

os que sinala Balcells (1994: 219): o obxecto (a información desexada); os suxeitos (o entrevistador e a persoa entrevistada); o instrumento (o temario preparado de antemán); a forma (conversa directa, que se distingue do puro coloquio por levarse a cabo de modo metódico e planificado).

Dada a importancia que lles concedemos ás entrevistas é debemos ter en conta as principais vantaxes e inconvenientes en tanto técnicas de investigación social para o que seguimos a proposta de Balcells y Junyent (1994: 234-235). Entre as vantaxes destacamos a flexibilidade pola súa adaptación a circunstancias e persoas, a oportunidade de observar a persoa entrevistada, a obtención dun gran número de respostas, o feito de poder prestar apoio á persoa entrevistada se xorden dificultades na interpretación das preguntas, a facilidade para verificar a sinceridade das respostas; con respecto aos inconvenientes subliñamos o feito da necesaria interacción coa persoa entrevistada que pode dar lugar a que non sexa o suficientemente obxectivo, a posibilidade de terxiversar os resultados pola falta de pericia ou de preparación dos entrevistadores, o tempo de traballo que require e a dificultade de non dispoñer dun número de informantes mínimo.

1.4.3.1. *Deseño dos guións temáticos*

Se ben na entrevista poñemos a énfase na relación investigados-investigadora, consideramos imprescindible contar cun esquema cos puntos que queremos abordar e que, se ben non os consideramos pechados a nivel de contidos, nin determinantes a nivel de estrutura -a orde non ten que seguirse necesariamente- serven como guión temático previo que, ao responderen aos propósitos da investigación, garanten que temas ou aspectos deberán ser abordados antes do final da entrevista, sen prexuízo de se incluíren outros de considerarse importantes durante o desenvolvemento desta.

Na súa elaboración tivemos en conta que, como todo *memento* puidera ser consultado con facilidade e rapidez. Como destaca Combessie (2000: 38), a orde dos temas que constitúe a listaxe organizase para anticipar un posible desenvolvemento da entrevista, unha lóxica probable dos argumentos, pero ao tempo durante a entrevista respectarase a súa dinámica, polo que non teremos que limitarnos exclusivamente á formulación das preguntas que deseñamos.

Antes da súa redacción final, os guións transcorriron polas fases que paso a enumerar, aínda que na realidade non se deran cunha orde precisa:

- Descrición, a modo de torrente, de todas as cuestións que se me ocorrían como pertinentes para preguntar.
- Lectura desta primeira listaxe, detección de repeticións e categorizacións por temáticas de

interese que esixía aglutinar e ordenar as diferentes ideas e que, a modo de armazón conceptual, garantían o fío condutor.

- Reelaboración do guión, caso de resultar excesivamente longo, para evitar que as persoas cansen e perdan o interese por manteren a conversa.
- Inquedanza ante a dificultade que as persoas teñen para tomar conciencia da xénese do social cando se lle formulan preguntas xenéricas. Así, se ben nun primeiro momento tentei elaborar as cuestións de tal xeito que asegurase a concreción nas respostas, optei porilas desmenuzando para garantir a menor reinterpretación posible pola miña parte, ao ter unha información o máis detallada posible das súas opinións.
- Preséntase o conflito da lingua. Sabedora de que a maioría das persoas son castelánfalantes, e posto que me parece básico conseguir un nivel de conversa o máis natural posible, decido renunciar ao uso da lingua galega naquelas situacións en que os interlocutores usen o castelán, á vez que teño en conta, na medida en que me sexa posible, os diferentes rexistros idiomáticos das persoas entrevistadas.
- Compaxinar a relación completa das cuestións para abordar con outra onde estas aparezan sintetizadas en grandes categorías para garantir certa seguridade de que non se me esquezan asuntos relevantes que fiquen sen tratar. Decido, igualmente, anotar todas as cuestións que vaian xurdindo no transcurso das entrevistas e que enriquezan o motivo desta para as aproveitar non só no instante que ocorren, senón tamén posteriormente mediante relanzamentos.

Ademais do dito, nos momentos previos, e para procurar crear un bo clima adopto o seguinte *protocolo*: logo de agradecer a boa acollida, explico o motivo da entrevista e intento transferir o entusiasmo que para min supón esta investigación e propoño a necesidade do cuestionamento como ingrediente esencial do coñecemento, e por tanto a esixencia de analizar, de contrastar e mesmo de cambiar ideas previas; a intención é achegarnos aos porqués, someter a crítica o que aparentemente é dado, en definitiva conseguir ampliar a mirada para unha maior comprensión desta realidade. Para rematar, pediremos sinceridade nas respostas e enfatizaremos a importancia da veracidade destas para que esta investigación teña sentido, para o que propoño que, no caso de que se sintan incómodos con algunha cuestión, é mellor que non a contesten e, por último, convido a facer algunha suxestión antes de comezar e ao final da entrevista.

A continuación reproducimos os diferentes guiños temáticos que elaboramos como referen-

tes para os diferentes grupos destinatarios.

Profesionais do xulgado de menores

Xuíz

Proceso

- Cal é a competencia dos xulgados de menores?
- Por que vías acostuma a chegar a denuncia?
- Como se abre un expediente?
- Cal é a principal diferenza entre o procedemento seguido cos menores e o aplicado cos adultos?

Obxectivos da xustiza xuvenil.

- Cal é a función principal da xustiza de menores na actualidade?
- Posibilidades e limitacións de ser educativa unha intervención penal.
- É desexable este obxectivo educativo da xustiza de menores?, é viable?
- En que medida inflúe a opinión pública na configuración desta lei?
- En que se diferencian sanción e pena?

Grupo destinatario.

- Quen son os destinatarios da xustiza de menores?
- A nova lei establece como límite inferior de idade para a súa aplicación os 14 anos, que criterios avalan esta idade e non outra?, é impensable que puidesen ser os 18?
- Os menores tenden cara a algún perfil social?

Feitos e medidas

- Cales son as condutas, as infraccións máis frecuentes?
- Que variables inflúen na adopción dunha medida?, cales están máis relacionadas coa probabilidade de impoñer medidas de liberdade vixiada, de internamento?
- Son as rapazas menos sancionadas que os rapaces?, reciben sancións diferentes?
- Que criterios fan que as medidas poidan ser diferentes ante unha mesma infracción?
- Depende do historial delitivo, da súa situación familiar, da actividade laboral ou educativa?
- Cando se decide unha medida de internamento?
- Poderíamos establecer unha relación directa entre a medida de internamento e unha maior vulnerabilidade no contexto familiar?
- As medidas alternativas, non son discriminatorias en canto que parten de certa igualdade de oportunidades, do beneficio de certos dereitos de que aínda non gozaron algúns destes rapaces e as súas familias?

- O feito de ter en conta que unha maior diversificación das medidas susceptibles de seren impostas pode implicar abrir procesos que ata agora eran arquivados ou desestimados polo fiscal, xera unha ampliación da rede de control social sobre esta poboación?
- Na xurisdición de menores, cando finaliza o proceso?
- Como definiría o perfil da xuventude á que se lle aplica unha medida de internamento?, para quen é o último recurso?

Equipo técnico do xulgado de menores: psicóloga, traballadora social, educador

Filosofía da LORRPM

- Esta lei deféndese como desinstitucionalizadora, desxudicializadora, descriminalizadora, pode ser tan informal a lóxica penal?
- Son compatibles os principios de sanción e de educación?
- É un modelo de xustiza híbrido ao moverse entre o represivo e o educativo, entre o xudicial e o social, entre a centralización e a descentralización?
- Como valoras o peso do discurso educativo na lexislación para menores?
- Como se garante que todos os rapaces vaian aceptar o "traballo educativo"?
- Descansa a xustiza de menores na procura da causalidade da delincuencia?
- Asume a xustiza de menores funcións doutras institucións sociais?
- Ten como función a defensa social?
- Que criterios aconsellan esixir responsabilidade penal a partir dos 14 anos?
- Existe algún tipo de regulamentación para coordinar todas as administracións implicadas? (educación, servizos sociais, sanidade...).

Axentes de socialización.

- A comunidade e os axentes de socialización en xeral gañan protagonismo, quen son?
- Que papel se lles demanda ás nais?, e aos pais?, a quen máis se lles esixe responsabilidades?

Avaliación do cumprimento da medida.

- Como se mide o éxito ou o fracaso dunha medida?
- Existen protocolos de actuación, de seguimento e de coordinación?
- Na xurisdición de menores, o proceso finaliza coa decisión da medida?

A función do xuíz e da xustiza

- Durante o xuízo, o xuíz fai reflexionar ao menor sobre o seu comportamento e explica a necesidade da medida a adoptar, a que función se asemella máis o seu papel: a de pai, de educador, de psicólogo?
- Na resolución final, prevalece a personalidade do menor ou a gravidade do delito que se

comete?

Profesionais dos equipos educativos dos centros de reeducación e do Gabinete de Orientación Familiar.

Menores en conflito social

- Quen son os rapaces ou rapazas internos neste centro?, que teñen en común?
- Que factores están a provocar este conflito social?
- Que asuntos comparten cos outros rapaces e en cales difiren?
- Que aspectos determinan que se tome unha ou outra medida, en que casos se acorda inter-namento, pensas que realmente este é o último recurso?

Identidade profesional

- Como definirías a túa competencia profesional como educadora ou educador?
- Cales son as principais necesidades profesionais, problemas, preocupacións, dificultades?
- Que suxestións lle darías a alguén que vai comezar a traballar nun centro de menores?
- Canto tempo hai que traballas como educadora, traballaches antes noutros sitios como educadora?
- Que anécdota escollerías como máis gratificante?

Formación inicial e continua

- Cal é a túa formación universitaria ?
- Sentes algunha necesidade de formación?
- Ante que situacións consideras que necesitas outro tipo de formación?
- Cales son os contidos que valoras como imprescindibles na formación e que están favo-recendo praxes máis xustas socialmente?
- Pensas que as distintas funcións dos educadores e das educadoras sociais veñen limita-das ou posibilitadas polo seu ámbito?
- Que accións son educativas, cales asistenciais, cales médicas, cales represivas?
- Que modelos educativos tomas como referente?
- Pensas que hai algunha relación entre a teoría e a práctica?
- Destaca algunhas das posibilidades e das limitacións que ten unha medida para respon-der ao principio sancionador-educativo
- Pensas que os efectos coinciden coa finalidade con que foron deseñadas as medidas xudiciais?

Finalidade dos centros

- Para que lles serve aos rapaces o internamento neste centro?
- Cales son as principais resistencias dos rapaces no centro?
- Que é o que garante que teña un carácter educativo?
- Aspectos que limitan a acción socioeducativa.
- Pensas que é unha educación especializada?, en que sentido?
- En que medida se pode contar coa participación dos rapaces?, e das familias?
- Pensas que melloraría a praxe con outro tipo de profesionais?

Marco legislativo

- En que medida coñecen os educadores e educadoras a lexislación vixente?
- Contades con outras normas que regulen a vida do centro?, quen as elabora?, con que criterios?, para que finalidade?
- Dispoñedes dun tempo para estas tarefas?
- Sentes algún tipo de contradición nas funcións profesionais?
- Somos profesionais do control ou do cambio social?
- Pensas que é esta unha profesión que produce un desgaste especial, por que?

Menores significados como infractores

Relación coa xustiza

- Canto tempo levas no centro?, ata cando tes que estar?, estiveches noutros similares?
- Por que estás interno?
- Para que pensas que estás aquí?, que se espera de ti?, pensas que é bo para ti ou para alguén máis?
- En que réxime estás: aberto, semiaberto, cerrado?
- Cando vas á casa?
- Poderíasme contar como vives un día calquera no centro?

Traxectoria escolar

- Vas ao instituto?
- Cambiaches algunha vez ou fuches sempre ao mesmo centro?
- Irías se non tiveses que facelo?
- Que significa ser bo estudante? Que teñen en común contigo? Que teñen de diferente? Que

hai que facer para ser bo estudante?

- Es bo estudante?
- Como cres que é o teu comportamento na escola?
- É importante o que se aprende na escola?
- Interésache aprender? Que che gustaría que che ensinasen?
- Que é o que máis che gusta e que o menos?
- Cambiarías algo: organización, barrio, profesorado, colegas, libros?
- Que significa "aprobar" ou "suspender"? Son as notas premios e castigos?
- Unha das queixas máis frecuentes do profesorado é a falta de disciplina, en que consiste?

Familia

- Con quen vives?
- Que é o que máis che gusta de vivir coa túa familia?, que é o que menos?
- Consideras que podes facer o que queres ou sénteste controlado?
- Maxina que lle puideses dar aos teus pais unha gran alegría, como o farías?, que intentarían cambiar da súa vida?
- Traballan os teus pais ou téñeno difícil?, por que?

Barrio

- Gústache o lugar onde vives?
- Cambiarías algo?
- Que recursos ten: piscina, polideportivo, cines, prazas? Úsalos? Por que?
- Onde acostumas a moverte cos teus colegas?
- Como ocupas o tempo dun fin de semana calquera?
- Que é o que máis che gusta do que fas actualmente?
- Cales son as túas afeccións?
- Como te imaxinas de maior? A que che gustaría dedicarte? Cales son as túas expectativas?

1.4.3.2. Selección das persoas para entrevistar:

A responsabilidade da Comunidade Autónoma con respecto aos menores infractores céntrase na execución de medidas ditadas polos xuíces de menores en aplicación da Lei orgánica 5/2000, que é competencia da Consellería de Familia e Promoción do Emprego, Muller e Xuventude.

No ano 2001 en Galicia había catro xulgados de menores, un en cada provincia e os profe-

sionais implicados directamente no proceso xudicial son o xuíz, o ministerio fiscal e o equipo técnico de cada xulgado. Durante o período comprendido entre o 1 de xaneiro e o 31 decembro de 2001, o número de sentenzas firmes, procedentes dos catro xulgados de menores da Comunidade Autónoma e recibidas na Dirección Xeral de Familia foron 346, das que 249 eran en medio aberto e 97 de internamento.

Para a execución das medidas xudiciais, a devandita Consellería asinou con entidades públicas e privadas diferentes convenios, pero para as medidas de internamento os centros con que conta son de titularidade pública. Aínda que con diferente tipoloxía, son 6 os centros de reeducación onde se desenvolven medidas de internamento: Xesús de Nazaret (Palavea-A Coruña), Santo Anxo da Garda (Rábade-Lugo), Monteledo, Montealegre e Montefiz (Ourense) e Avelino Montero (Pontevedra). Os profesionais comúns a todos os centros en canto responsables de desenvolver o proxecto educativo contan con contrato de "Educador". Partindo desta panorámica global sobre o campo imos explicar as decisións de mostraxe que tomamos sobre o mesmo.

Valles (1997: 214) considera que hai cando menos catro *preguntas criterio* básicas que deben responderse na selección de entrevistados: quen ten a información relevante; quen son máis accesibles física e socialmente; quen están máis dispostos para informar e quen son máis capaces de comunicar a información con precisión.

No noso caso, a información máis relevante está en mans dos menores e dos profesionais das diferentes instancias que, baixo unha pluralidade de perfís profesionais - educación social, psicoloxía, traballo social, dereito etc-, interveñen de diferentes formas no proceso a que son sometidos os menores. Con respecto aos outros criterios, a selección e localización das persoas para entrevistar, tal e como expuxen no apartado do acceso ao campo de estudo, efectuouse con base nos contactos persoais que mantivemos co ámbito da xustiza de menores, en tanto que garantía tanto o acceso como a dispoñibilidade e, en tanto expertos no seu ámbito, a súa valía profesional era indiscutible.

Baixo esta visión comprometida e decididamente parcial, busquei pistas que contribúisen a ampliar o coñecemento sobre este campo e, ao facelo, vendo as continuidades e as descontinuidades que ten co pasado, aumentaron as posibilidades para poder imaxinalo doutras maneiras que xerasen efectos máis xustos sobre os seus protagonistas.

O feito de querer poñer a énfase no proceso de significación da delincuencia, fixo que, en lugar de partir dun perfil dado de menor infractor, nos detivésemos no proceso de como se constrúe e como é vivido polos menores. Este punto de partida, requiría contar cos diferentes profesionais que contribúen, coas súas praxes, a configurar este ámbito social, así como dos menores en tanto grupo destinatario deste, dado que as opinións de ambos os grupos -aínda

que por diferentes motivos- non acostuma a estar representada en ningures: a dos profesionais dos equipos técnicos e dos equipos educativos, en tanto elementos sobre os que descansa esta realidade e que contribúen a configurala dalgún modo; e a dos menores en tanto coñecer como interpretan o proceso de como chegaron a esta situación de ser significados como infractores.

Pareceunos importante coñecer o funcionamento do campo da xustiza xuvenil a partir de informacións directas proporcionadas por algúns dos seus principais protagonistas, porque pensamos que era unha información imprescindible para trazar un debuxo real sobre a súa actualidade, máis alá da información oficial recollida en diversas memorias, estatísticas ou circulares.

A información que buscamos nas entrevistas constitúe así un complemento imprescindible do resto do material documental, en tanto que os entrevistados son protagonistas directos na configuración da xustiza xuvenil e, en canto informantes cualificados, poden falar deste ámbito, tal e como o viven, das súas propias traxectorias, das limitacións e das posibilidades que ven ao pedirilles unha análise do presente, e mesmo sobre as posibles distancias entre o que lles gustaría que fose e o que poden facer.

Pero tomar decisións de mostraxe, non só está cinguido a quen entrevistar, senón que resulta igualmente relevante decidir o número de persoas necesarias que garantan a representatividade da mostraxe, que, no caso do presente estudo adoptou o principio de 'saturación' na información recibida (Valles, 1997: 214).

Atendendo aos criterios que explicamos, seleccionamos os informantes daqueles contextos con que tiñamos maior facilidade para o contacto, de xeito que as persoas entrevistadas foron finalmente:

- Catro profesionais do xulgado de menores da Coruña con responsabilidade no desenvolvemento do proceso xudicial: xuíz, psicóloga, educador e traballadora social.
- Educadores e educadoras dos centros de reeducación nos que traballei como educadora e que compartían a súa tipoloxía, ó ser de carácter aberto/semiaberto: "Jesús de Nazaret" (Coruña) e "Santo Anxo" (Rábade-Lugo); un educador e o director dun dos centros entrevistados individualmente e once educadores en dous grupos de discusión distribuídos seis no primeiro e cinco no segundo,
- O psicólogo do Gabinete de Orientación Familiar dunha das provincias: un servizo ao que son derivados algunhas das familias dos menores infractores, para diferentes tipos de intervencións.
- Dez menores desenvolvendo a medida de internamento en réxime aberto/semiaberto nos centros de reeducación para tal fin: cinco en Jesús de Nazaret (Coruña) e cinco en Santo

Anxo (Lugo).

O feito de non ampliar o tamaño da mostraxe obedece a diversas razóns, entre as que destacamos: os datos das entrevistas non ían ser obxecto de tratamento cuantitativo; a medida que íamos realizando as entrevistas comprobabamos que a información considerada significativa se repetía, que non ofrecía matices significativos con respecto á recollida con anterioridade; o feito de dispoñer dun número de informes que achegaban a información en profundidade da maioría dos aspectos relevantes para a investigación e por último contabamos coa dispoñibilidade de outro tipo de material que, no caso de que fose necesario, poderíamos usar como complementario (memorias, protocolos, plano de actuación, programas, etc.).

1.4.3.3. Protocolo de actuación e realización das entrevistas

Nas entrevistas, ademais da forma e das preguntas, resulta de especial interese coidar as actitudes e o tipo de relación entre a entrevistadora e as persoas entrevistadas para conducir a investigación social a bo fin e crear un clima de confianza e de naturalidade e provocar a colaboración das persoas entrevistadas, de tal maneira que aseguremos gardar o segredo e que manteñamos unha actitude científica (Balcells, 1994:227).

Tal e como expuxen no apartado de acceso aos datos, a explicación do plan de traballo foi motivo suficiente para conectar coas persoas que desexaba entrevistar e propiciaba unha actitude de confianza e mesmo de ilusión por compartir a súa opinión comigo.

Son consciente de que o meu coñecemento previo dos entrevistados e a miña relación con estes podía estar distorsionando aquilo que dicían pero coido que tamén favoreceu a sinceridade nas súas respostas.

A continuación expoño o proceso que se seguiu e as cautelas que se adoptaron para a realización das entrevistas e comezo coa reprodución dun texto que elaborei, a modo de introdución e pensando nos profesionais, baixo a pretensión de tentar facelos partícipes das miñas inquedanzas.

A modo de introdución para profesionais.

Cómpre agradecer de antemán a disposición desinteresada, para facer posible este traballo de investigación sobre a Xustiza de Menores en Galicia. Como sabedes, a definición de calquera campo social (e, por tanto, tamén o da xustiza de menores) non só o configuran os lexisladores a través das distintas normativas, senón que hai outros protagonistas menos visibles pero igual-

mente importantes á hora de conformalo, a saber: profesionais que desenvolvemos esta normativa, menores en conflito social, familias destes menores, as institucións sociais que se crean para lles dar respostas, a escola en tanto que obrigatoria...

Nesta liña, saber como percibides e como definides vós a xustiza de menores, saber se pensades noutras alternativas ás que non veñen reguladas ou se, pola contra, defendedes as que hai; poder contar coa vosa opinión é para min importante e quixera conseguir que tamén fose importante para vós. Neste sentido, sei que esta investigación só será útil na medida en que conseguira achegala a vós, que tamén vós a consideredes importante para a praxe, dalgún xeito que a compartamos.

Ás veces, as investigacións non serven máis que para ampliar o currículo do/a profesional que a leva a cabo. É triste pensar que tanto esforzo, tanto traballo e tanta ilusión se quede en papel que só se revisa por outras persoas noveles que necesitan empaparse de outros referentes.

Non sei onde está o "chip" ao que lle hai que dar para que isto non ocorra con este proxecto pero, en calquera caso, tentarei aproveitar esta posibilidade de colaboración, de compartir convosco os nosos saberes, de visibilizar conxuntamente as nosas rutinas, aquilo que acabamos considerando certezas e que tanto axudan na práctica.

Penso que pode ser este unha boa desculpa para pensar e, polo tanto, para someter a interrogantes o noso quefacer diario.

Nesta entrevista imos falar de como percibides este ámbito, especialmente que sabedes dos menores, pero tamén de todo o aparato institucional deseñado para darlles resposta e do que somos tamén parte".

Sobre as condicións de tempo, lugar e rexistro

Tal e como apunta Valles (1997: 217-218), o lugar e o momento para a realización da entrevista, así como o medio de rexistro, son condicionantes que afectan á obtención da información.

Con respecto ao lugar, para entrevistar aos menores escollín a aula onde desenvolven diferentes talleres, desde os estritamente escolares, ata outros que xiran en torno a videos-fórum, programación de saídas culturais e mesmo entrevistas individuais de seguimento dos proxectos dos que son destinatarios. Así era este un espazo que, de entrada, nos identificaba para tarefas non moi distantes das que agora, con gravadora, lles ía propoñer.

Dado que todos os menores querían participar, decidimos facer un sorteo das persoas que

nese momento estaban nos centros e escoller aleatoriamente a cinco de cada centro, que aumentaríamos no caso de se considerar necesario obter máis información.

Ao sabermos que a entrevista podía xerar certa ansiedade e, logo de lles explicar que se lles garantía total confidencialidade, pregunteilles un a un se preferían ser entrevistados en grupo ou individualmente e todos contestaron que individualmente.

Como as entrevistas ían ser individuais, o resto do grupo comprometiase a non interromper durante o tempo desta, incorporándose ao resto das actividades previstas para ese día.

Con respecto aos profesionais, dado que tamén contaba coa súa dispoñibilidade, a selección foi aleatoria, o día e hora foi acordado previamente comigo e os despachos onde desenvolven o seu quefacer profesional foi o lugar pactado para o seu desenvolvemento.

A duración de cada unha das entrevistas xirou en torno a unha hora, aínda que nalgunha ocasión seguimos logo para matizar algunha das opinións que se manifestaron.

Todas as persoas entrevistadas se mostraron moi implicadas na conversa e mesmo entusiasmadas ante o feito de que a súa opinión como profesionais fose tida en conta para un proxecto que, intuía, consideraban serio.

Dinámica das entrevistas

Hei de destacar que antes da entrevista sempre sentía certo malestar, certo desacougo, que era moi consciente da relación de poder que exercía, en tanto que "a entrevista é unha caza de almas: pola boca morre o pez -se morde o anzol-, e tamén o ser humano. O xogo de linguaxe a que é sometido o entrevistado -a forma-cuestionario- é: pola súa forma, un xogo pregunta-resposta (un test); polo seu contido, unha simplificación da linguaxe -un dispositivo semántico- pragmático de homoxeneización-. Suxeito é o que pregunta e obxecto o que se limita a responder (aínda que por dentro vaia a procesión: un resto latente de contestación" (Ibáñez, 2000:72).

Unha vez comezada a conversa a relación parecía invertirse: eran as persoas entrevistadas capaces de crearen un clima de confianza, e o tempo da entrevista se convertía nunha conversa intensa coa que aprendía e ao tempo comprendía aspectos deste ámbito que ata daquela vira dunha forma moi reducionista a pesar -ou precisamente por causa- de tantos anos de profesión como educadora.

Combosie (2000: 39) afirma que é necesario ter en conta unhas pautas na realización das entrevistas que comezan coas denominadas preguntas anuncio ou preguntas trampolín coas que se presenta en poucas palabras o esencial da investigación, explicando brevemente os temas sobre os que se vai a falar e a importancia que se lles dá a estes.

Unha vez iniciada a conversa, o noso empeño era manter unha relación interesada para o que usamos o relanzamento, tal e como o entende o devandito autor, en canto maneira de retomar "en eco" as propias palabras da persoa entrevistada, pero sobre de todo engadindo matices para profundar ou concretar algunhas das súas opinións, ofrecendo aclaracións suplementarias, confirmacións ou reformulacións do discurso, á vez que obtiñamos unha maior viveza na conversa.

Ás veces convidaba á persoa entrevistada a reflexionar sobre o que viña de dicir: a argumentar a súa postura, a expoñer con maior clareza ou a matizar, a explicarse con relación ao que pode parecerlle unha posible coincidencia ou contradición nas súas palabras. Co relanzamento pretendín tamén orientar a entrevista noutra dirección, dándolle pé a un novo tema, ou a recoller literalmente os termos da conversa, a reformular ou a suxerir outra alternativa posible para expresar o que xa se dixo (Combosie, 2000: 40).

Con respecto ao rexistro da información, ademais de usar a gravadora, en ocasións tomaba algún apuntamento sobre os asuntos que me producían interese sobre o que a persoa entrevistada dicía pero que, por non interrompela, anotaba para retomar posteriormente.

Na transcripción optamos por reproducir as entrevistas por escrito na súa totalidade, tentando incluír os titubeos e mesmo os silencios.

Análise, categorización e presentación da información

É de destacar que foi logo de realizar as entrevistas cando os datos cobraron á vez novos significados ao entraren en relación uns cos outros, de xeito que emerxían como primordiais temáticas que nun principio eu formulara como secundarias, polo que houbo moitos momentos en que me sentín abraiada pola cantidade de información obtida e pola dificultade para lle buscar algunha clasificación que lle concedera algún sentido.

O proceso de categorización seguiu na práctica a secuencia descrita por Valles (1997: 222-224): lectura de tódalas entrevistas; codificación, seleccionando fragmentos textuais acorde co guión previo; agrupamento en función da codificación, separando os fragmentos das entrevistas orixinais e agrupándoos nun novo documento; reclasificación dos novos documentos en

función do marco teórico dos mesmos para cada temática e a reelaboración total dos documentos de acordo co fio condutor da investigación.

Contar con esta información proporcionou un apoio substancial ás nosas preguntas, pois os datos cuantitativos eran limitantes e limitados para daren resposta aos nosos interrogantes.

Entrevista colectiva. Grupo de discusión:

O grupo representa unha mostra estratificada dos integrantes do equipo educativo dos centros de menores e, sobre de todo, facilita a manifestación das ideas de grupo, característica que leva a Ibáñez (1992: 45) a referirse a este tipo de entrevista como "confesión colectiva".

Entre os motivos polos que decidín realizar entrevista na modalidade colectiva, agrupando entre cinco e dez aos educadores e educadoras, destaco ademais da economía temporal, a emerxencia da ideoloxía do grupo, isto é, das súas certezas, do sentido común do que parten, coa finalidade de recoller a "palabra colectiva" producida na interacción grupal (Combossie, 2000: 46) .

Tendo como referente o guión destinado ás entrevistas individuais para os educadores, neste caso propoño un tema e limitome a orientar a discusión, pois os comentarios de cada membro do grupo serven para estimular aos demais, e dan lugar a unha *contestación acumulativa* que nos ofrecerá información sobre os medios, as actividades e as opinións que comparten a maioría e que representan a vida de grupo (Balcells, 1994, 222-223).

Como destaca Valles (1997: 303-305), a gran baza dos grupos focalizados está nas posibilidades de exploración e xeración de material cualitativo, derivadas da situación de grupo, que fai que as respostas ou as intervencións xurdan como reaccións ás respostas ou intervencións doutros membros presentes na reunión; destacando outras vantaxes como a facilidade, o abaratamento e a rapidez, dado que os participantes se atopan dispoñibles; e a flexibilidade, pois poden utilizarse para indagar sobre unha gran variedade de temas con persoas distintas e en distintos ambientes. Pero como toda forma de recollida de datos, a entrevista colectiva ademais das vantaxes, ten tamén inconvenientes, entre os que Valles sinala os derivados da interacción grupal: problemas de xeneralización, sesgo, comparabilidade e desexabilidade (1997: 305-307).

En canto á preparación das entrevistas colectivas, como no caso das entrevistas individuais, a información que se busca a través dos grupos de discusión non teñen como finalidade a representación estatística, senón a representación tipolóxica, socio-estrutural, de acordo cos propósitos da investigación e as continxencias de medios e tempo; pero tanto o número de grupos

como a súa composición descansou á súa vez no criterio de *saturación*.

Pactamos co grupo de educadores formar dous grupos de discusión, e a selección dos grupos fixose en torno ao seu horario, isto é, para interromper o menos posible a dinámica do centro as dúas tardes que fixamos como idóneas para esta actividade. Deste xeito, o grupo de discusión I estivo composto por seis persoas e o grupo de discusión II por cinco.

Para finalizar este capítulo semellan especialmente ilustrativas as palabras de Bourdieu (1999:7): "como non experimentar, efectivamente, un sentimento de inqueda no momento de facer *públicas* certas palabras *privadas*, confidenciais recollidas nun vínculo de confianza que só pode establecerse na relación entre dúas persoas?. É indubidable que todos os nosos interlocutores aceptaron deixar nas nosas mans o uso que se fixese dos seus ditos. Pero ningún contrato está tan cargado de esixencias tácitas como un contrato de confianza".

CAPITULO II

INFANCIA, POBREZA E DEREITO PENAL NA MODERNIDADE

"Os mozos delinquentes son os derradeiros herdeiros dos truáns (escolas de vágabundos), dos esmoleiros, dos foraxidos das escolas do XVI e comezos do XVII" (Ariès, 1987: 433).

"O vagabundo convértese así no exemplo do mal pobre, no paradigma da asociabilidade en canto que acumula os estigmas de estar fóra da orde do traballo, a pesar de ser válido, e fóra do orde da sociabilidade porque é un estraño que carece de vínculos territoriais estables" (Castel, 1997: 90).

"O pensamento positivista oriéntase cara á enunciación de teorías capaces de xustificaren científicamente as desigualdades sociais como necesaria diversidade natural" (Pavarini, 1980: 41).

"O castigo pasa de ser unha arte das sensacións insoportables a unha economía dos dereitos suspendidos." (Foucault, 1996: 19).

Na medida en que, tal e como afirma o brillante historiador francés, Philippe Ariès, "os mozos delinquentes son os derradeiros herdeiros dos truáns (escolas de vagabundos), dos esmoleiros, dos foraxidos das escolas do XVI e comezos do XVII" (1987: 433), un dos nós que necesitamos desfacer nesta historia do presente da xustiza de menores é aquel que atou, nese preciso momento histórico, determinadas formas de pobreza con determinados procedementos para castigar particularmente as infraccións que comete a mocidade.

A delincuencia xuvenil, se entendemos por tal o campo que se configura arredor dos castigos que se deseñan para os delitos cometidos polos menores, é tan antiga como a humanidade; pero foi durante a Revolución Industrial que comeza a percibirse como un problema en termos moi similares aos actuais, ao ser nos albores do s. XVIII cando o capitalismo impón non só un novo modo de produción, senón tamén unha diferente concepción da vida e das relacións sociais, que provocará unha fractura social con efectos especialmente perniciosos nos sectores máis vulnerables da sociedade.

Necesitamos pescudar os motivos que xustificaron a imposición de novas prácticas para a pobreza nese momento histórico, porque pensamos que constitúe un punto de partida historiográfico chave para a comprensión do nacemento da pena privativa da liberdade, en tanto que estratexia de castigo.

Así mesmo, e se ben é certo que en todas as épocas históricas algúns menores cometeron delitos e recibiron por iso diferentes sancións, as relacións entre xustiza, infancia e delito, lonxe de constituíren unha unión ahistórica, son o resultado de situacións sociopolíticas concretas, polo que comprobaremos como o estatuto de menor infractor con entidade propia é un invento relativamente recente.

Ao preguntármonos desde cando aos menores se lles esixe unha responsabilidade penal diferente da dos adultos, a historia remítenos aos códigos penais que se proclamaron ao longo do XIX. Estes documentos, ao valoraren a imputabilidade dos infractores, restrinxen a aplicación da lei penal común a determinadas idades e circunstancias, e ao facelo, contribúen a marcar diferenzas entre eles. No caso que nos ocupa, o dereito é unha das instancias privilexiadas para explicarmos a existencia da figura do menor delincente.

Pero a esta primeira pregunta engádese unha outra: baixo que lóxica se puxo en cuestión, e incluso se negou, a posibilidade de esixir responsabilidade penal a menores aínda cando cometesen delitos? Para respondermos a esta cuestión necesitamos coñecer como o delito deixa de estar asociado ó pecado para configurarse como concepto xurídico. Por este motivo daremos un repaso pola evolución do pensamento criminolóxico ao longo dos séculos XVIII e XIX, como base ideolóxica que informou nesta época as opcións político-criminais fronte á delincuencia xuvenil pois, como nos alerta González, "todo o proceso de creación das xurisdicións especiais para o control social de menores desviados está fundamentado desde os seus inicios nas bases ideolóxicas que a teoría positivista foi impoñendo como reacción fronte á escola liberal clásica do Dereito Penal" (1985: 116).

2.1. SOBRE A AMEAZA E A UTILIDADE DA POBREZA

2.1.1. A pobreza como asunto político

A perspectiva histórica pon de manifesto que a delimitación da condición de pobre varía ao longo do tempo, polo que non existe unha imaxe unívoca, natural e eterna desta, antes ao contrario, tal e como apunta Guillermo Rendueles "os sentimentos cara aos pobres ou a propia percepción sobre a pobreza están determinados pola historia" (2000: 122).

No medievo a pobreza estaba cargada de premisas evanxélicas e, ao aparecer a súa orixe relacionada co pecado, aceptábase como un castigo divino e á vez considerábase como o camiño ideal para a redención e a salvación, ao permitir o exercicio da caridade, de xeito que quedaba así a asistencia ao pobre dentro dunha "economía da salvación" (Castel, 1997: 47): o pobre facilitaba ao rico a xustificación das súas riquezas por medio das obras de misericordia que podía realizar para aliviar a persoa necesitada, así como prestixio e honra, ao tempo que aseguraba un sentido ordenador do mundo.

Existen numerosos testemuños do propio medievo -especialmente reflectidos na iconografía cristiá- que delatan este sentimento ambivalente, oscilante entre a caridade e o desprezo, segundo a pobreza se considerase voluntaria, identificada coa imaxe de Cristo e exaltada como camiño de perfección moral, ou derivada da indixencia material, que á súa vez dividía ós pobres en "verdadeiros" e "finxidos" (Santolaria, 1997: 23). Pero como explica este historiador, será cos reformistas modernos do dezaseis cando o tema da mendicidade e da pobreza deixe de ser unha cuestión privada para ser unha cuestión pública, de incumbencia política; non esencialmente por unha cuestión ideolóxica, senón por unha cuestión de suposta "eficacia", dadas as novas dimensións da pobreza coas súas preocupantes consecuencias económicas que favorecerán reformas no intento de orga-

nización racional da asistencia na procura da efectividade: centralización, secularización, clasificación dos pobres e traballo (Santolaria, 1997: 45-64)

Fronte á concepción medieval, en que ricos e pobres aparecían como complementarios, nas sociedades preindustriais o discurso burgués poñía a énfase no tesón e no traballo persoal, unha perspectiva desde a que o falso pobre era dobremente ladrón, polo que se facía necesario distinguilo claramente para darlle tratamento diferenciado (Fraile: 2003, 171-172).

Co fin de manter a exclusión implícita na institución da propiedade e mitigar ao mesmo tempo as súas consecuencias, deseñáronse as regras para definir as categorías de persoas pobres con dereito a recibiren algún tipo de asistencia. Seguindo a Swaan (1992), os criterios implícitos en case todas as clasificacións de pobreza son a *incapacidade*, a *proximidade* e a *docilidade*: a incapacidade refírese á imposibilidade de gañar o suficiente para vivir mediante o propio esforzo; a proximidade que, relacionada co parentesco ou coa residencia, define unha área de responsabilidade e os pobres que se atopan dentro desta área están a cargo dos ricos, e os que están fóra son responsabilidade doutros ou de ninguén; a docilidade refírese ao grao de pasividade ou actividade co que os pobres intentan conseguir a redistribución do excedente (Swaan, 1992: 25-30).

No mesmo sentido exprésase Castel (1997), cando afirma que as primeiras intervencións sobre a indixencia ao principio dos tempos modernos xiran fundamentalmente arredor de dous vectores: a incapacidade ou capacidade para traballar, e a existencia ou ausencia de relación de proximidade entre quen asiste e quen é asistido. Os incapaces, grupo que o sociólogo francés (1997: 29-30) caracteriza baixo a *handicapología*, debe ser asistido pola súa incapacidade -por razóns diversas-, para entrar no mundo laboral, e non constitúe unha ameaza para a organización social existente, xa que son sedentarios e pasivos. O grupo de indixentes válidos escindirase á súa vez en dúas categorías claramente polarizadas: nun extremo colócase a mendicidade asimilada á vagancia ou á preguiza e, no outro, quedarán fixados os pobres vagabundos, activos, robustos que, sen adscrición a un ámbito territorial concreto, serán á vez os máis desestabilizadores da nova orde social, os máis desprotexidos e os máis visibles, especialmente nas cidades.

O vagabundo convértese así no exemplo do mal pobre, "no paradigma da asociabilidade en canto que acumula os estigmas de estar fóra da orde do traballo a pesar de ser válido e fóra do orde da sociabilidade porque é un estraño que carece de vínculos territoriais estables" (Castel, 1997: 90). Foi precisamente a ameaza que representaban os vagabundos fisicamente aptos o que provocou, como apunta Fraile (2003: 171-172), a adopción de moitas das medidas que irán transformando a axuda local e mesmo individual aos pobres nun sistema de corrección e asistencia, xa que serán os que, por recorreren á mendicidade, a medio camiño entre a caridade e a delincuencia, emerxerán como os sospeitosos por excelencia e formularán o problema de como converter un solicitante de axuda nun produtor da súa propia existencia.

As novas estratexias de regulación e de control social da pobreza manifestáronse tanto na proliferación de normativas municipais das que dan bo exemplo os Edictos de Carlos V¹⁷, como no gran despregamento teórico elaborado polos reformadores que, ao aludiren a diferentes dimensións negativas asociadas á pobreza, destacaban a necesidade de intervención, polo que as súas propostas tiveron importantes repercusións prácticas.

Como subliña Santolaria (1997: 113), as razóns que se esgrimen na época para xustificar a necesidade de intervención pública sobre os pobres van desde o rexeitamento da súa vida licenciosa (Jerónimo de Gracián, moralista, 1600), ou os perigos de tumultos sociais (Valle de la Cerda, arbi-trista político, 1600), ata a consideración de que supoñen unha diminución de recursos humanos para a economía e unha carga inútil para a sociedade (González de Cellorigo, economista, 1600).

Das obras que tiveron unha maior transcendencia na reforma da asistencia á pobreza como estratexia na nova organización da man de obra destacan o Tratado de remedio de pobres de Giginta (1579), así como o *Discurso del amparo de los legítimos pobres y reducción de los fingidos; y de la fundación y principio de los albergues de estos reinos, y amparo de la milicia de ellos* de Pérez de Herrera (1598). Pero o tratado humanista do século XVI sobre a pobreza que mellor recolle as principais teses da nova racionalidade de indole utilitarista que define a política de aproveitamento do pobre e do mendigo é *De subventionem pauperum*, de Luis Vives (1526) e do que reproducimos a síntese elaborada por Serna (1989: 363-364):

1. A mendicidade non ha observarse como índice de conduta cristiá.
2. A monarquía e, en xeral, o poder público ha intervir en conseguir a extinción da mendicidade. Ha perseguirse a mendicidade polo que de mal exemplo e de insubordinación comporta.
3. A maneira máis eficaz de impedir a xeneralización de exemplos indesexables é criminalizando as condutas incontroladas para o seu mellor sometemento.
4. A reclusión dos vagabundos e o "recollemento" de pobres esixe do poder público mellorar as condicións do seu exame poboacional e adecuar os centros de reclusión. O nacemento das casas de misericordia para a pobreza verdadeira e os arsenais para a reclusión dos mendigos reincidentes son a expresión deste convencemento.
5. Un traballo constante e regular, unha vida cotiá moderada e regulamentada, e uns niveis de

¹⁷ No Edicto de Gantes en 1531 a mendicidade considérase un problema de orde pública e insístese na necesidade de centralizar os dispositivos asistenciais e optimizar os recursos, preconizando o envío de pobres aos seus lugares de orixe, onde debían ser mantidos en institucións especializadas, prohibía a vagabundaxe e que a esmola fose recollida por terceiros.

vida miserables servirán para someter máis eficazmente a unha poboación supostamente excedentaria.

6. O hospicio, preferentemente, ha de estar organizado para a produción e para a educación dos seus moradores, como un dos ámbitos privilexiados das novas disciplinas laborais.

Foi no tránsito do século XVI ao XVII cando a lexislación fixo unha especial incidencia no control da mendicidade e impón respostas como o exilio ou o desterro, pero foi o encerro, e o traballo forzado obrigatorio durante este, a gran constante na lexislación sobre a vagabundaxe.

Proliferan así un conxunto de institucións locais que, baixo diferentes nomes, como hospitais, hospicios ou casas de misericordia, recollen persoas que, unidas pola pobreza, aprenderán os valores principais da época: disciplina e traballo.

Sobre a diversidade do tipo de institucións, así como da heteroxeneidade da poboación que albergaban, da boa conta Swaan: "aquelas casas de caridade, hospicios e asilos, albergaban orfos e viúvas, anciáns e enfermos, inválidos e desamparados, lunáticos e idiotas, prostitutas, pícaros e pequenos ladróns, así como pobres fisicamente aptos pero carentes de medios de subsistencia" (1992: 46).

En síntese, como apuntan Varela e Álvarez-Uría (1991: 31) "os esteos sobre os que se asentou a política de recollida de pobres e que lentamente substituíron as vellas caridades foron o adestramento para os oficios, a moralización e a fabricación de súbditos virtuosos".

2.1.2. Pobreza e privación de liberdade.

Na reorganización institucional que a monarquía borbónica opera no s. XVIII, a clasificación dos pobres varía (pobres verdadeiros, finxidos, vagos..) e os seus destinos tamén (arsenais, hospicios...) o que permanece é a idoneidade do encerro, a xustiza histórica do control social disciplinario (Serna, 1989: 364).

Os pobres representaban unha ameaza para a orde e a saúde públicas, pero, ao tempo, constituían unha reserva de traballadores e mesmo de soldados ou seguidores políticos. Como pon de manifesto Castel "o descubrimento da necesidade de pauperismo como condición estrutural do funcionamento do capitalismo -que substitúe así á condena moral da mendicidade- conducirá a unha formación da problemática da asistencia especializada en política de sometemento xeneralizado das clases populares (...) ao tempo que inventa un compromiso aceptable para sancionar a mendicidade e a vagancia" (1980: 51-52).

O traballo durante o encerro convértese no principal valor de cambio dos pobres, ata o punto de que a vagancia¹⁸ se tipifica como infracción e, en tanto que categoría xurídica, será castigada, e toda vez que o improdutivo, o que non ten traballo, pasa a ser considerado como falto de moral, queda localizado nas redes do aparato penal, baixo a xustificación explícita de que será o traballo o medio que posibilitará a aprendizaxe dos valores necesarios para conquistar a cidadanía.

Como explican Varela e Álvarez-Uría, "os ilustrados promoveron un arquipélago de institucións pechadas para combater a superstición e os vicios, inculcar o amor ao traballo e regular as condutas de xeito que se fagan conformes a unha moral imposta pola forza en nome dunha nova definición da razón, e neste sentido, os hospicios definen en negativo o modelo de verdadeiro cidadán" (1991: 104,102).

Por seren defensores de que as sociedades máis desenvolvidas son aquelas que contan cunha maior produtividade económica e por teren en conta que un dos valores ilustrados directamente incardinados co sistema punitivo foi o utilitarismo, dirixiron a súa política cara a conseguir un aumento do número de traballadores non cualificados para traballar na incipiente industria, o que esixía un proceso de proletarización da sociedade. Conectado con este e, sobre as bases teóricas da privación de liberdade, idéase o encerro disciplinario claramente ligado á poboación máis pobre que adquire, nesta estrutura baseada na propiedade privada, unha peculiar significación ligada ao único ben que posúen: a súa capacidade para traballaren.

A diferenza da función dos asilos das épocas anteriores, que se limitaban a acoller os pobres para

¹⁸ A Real orde do 30 de abril de 1745 recolle como definición xurídica do vago: "o que sen oficio nin beneficio, facenda ou renda, vive, sen se coñecer de que lle veña a subsistencia por medios lícitos e honestos; o que tendo algún patrimonio ou emolumento, ou sendo fillo de familia, non se lle coñece outro emprego que o de casas de xogo, compañías mal opinadas, frecuencia de paraxes sospeitosas e ningunha demostración de emprender destino na súa esfera; o que vigoroso, san e robusto en idade, e aínda con lesión que non lle impida exercer ningún oficio, anda de porta en porta pedindo esmola; o soldado inválido que tendo o salario de tal, anda pedindo esmola, porque este co que lle está consignado no seu destino, pode vivir, como o executan os que non se separan del; o fillo de familia que mal inclinado non serve na súa casa e no pobo reverencia ou obediencia ós seus pais, e co exercicio dos malos costumes, sen propensión ou aplicación á carreira que lle poñen; o que andar distraído por amancebamento, xogo ou embriaguez; o que sostido da reputación da súa casa, do poder ou representación da súa persoa ou a dos seus pais ou parentes, non venera como se debe Xustiza e procura as ocasións de facer ver que non a teme, dispoñendo roldas, músicas, bailes nos tempos e modos que o costume permitido non autoriza, nin son regulares para a honesta recreación; o que trae armas prohibidas en idade en que non pode aplicárselle as penas impostas polas leis e pragmáticas aos que as usan; o que tendo oficio non o exerce o máis do ano, sen motivo xusto para non exercelo; o que con pretexto de xornaleiro, se traballa un día, déixao de facer moitos, e o tempo que había de ocuparse nos labores do campo ou na recolección dos froitos gástan en ociosidade, sen aplicación aos moitos modos de axudarse que ten aínda o que polas moitas augas neves ou pouca sazón das terras e froitos non pode traballar nelas, facéndoo na súa casa en moitas manufacturas de cânabo, xunco, esparto e outros xéneros que toda a xente do campo entende; o que sen visible motivo dá mala vida á súa muller con escándalo na vila; os rapaces que, sendo forasteiros nas vilas, andan nelas prófugos sen destino; os rapaces naturais das vilas que non teñen outro exercicio que o de pedir esmola, quer por quedaren orfos, quer porque o impio descoido dos pais os abandona a este modo de vida en que, medrando sen crianza, suxeición nin oficio, polo regular pérdense, facendo crer que son remedios lles aprende o camiño da ociosidade voluntaria; os que non teñen outro exercicio que os de gaiteiros, *bolicheros* e saltimbanquis, porque estes entretementos son permitidos só nos que vivan doutro oficio ou exercicio; os que andan de vila en vila con máquinas reais, lanternas máxicas, cans e outros animais adestrados, como as *marmotinas*, ou gatos que as imitan con que aseguran a súa subsistencia, feirando as súas habilidades, e as dos instrumentos que levan os cestos dos que queren velas, e ao prexuízo das medicinas que con este pretexto venden, facendo crer que son remedios aprobados para todas as enfermidades. Os que andan dunhas vilas a outras con mesas de turrón, *melcochas*, canas doces e outras larpeiradas, que, non valendo todas elas o que necesita o vendedor para manterse oito días, serven para inclinar os rapaces a quitar das súas casas o que poidan para compralas, porque os estes vendedores collen todo canto lles dan a cambio" (en Varela e Álvarez-Uría, 1991: 97-98)

Ile ofrecerem un sustento mínimo ou castígalos, os do XVIII puxeron en práctica unha das ideas innovadoras do século: a asistencia a través do traballo. Foi así, baixo a pretensión de converter os pobres en cidadáns a través deste tipo de disciplina, que os asilos para pobres sufragasen os seus propios gastos grazas ao produto do traballo dos seus internos (Swaan, 1992: 57-58).

Polo exposto contamos coas chaves para entendermos por que o campo de actuación do sistema penal moderno se configura baixo a esixencia de protexer aquelas necesidades que a sociedade industrial considerou como básicas para a súa conservación e reprodución. Como apunta Bergalli (2003: 26) a pesar de que o modelo de organización emerxente se asentaba sobre uns principios inxustos e de gran desequilibrio social, impúxose como elemento prioritario a protección dos dereitos subxectivos e das liberdades individuais que permitían a cada persoa, no caso dos propietarios, a libre disposición dos seus bens, e no caso dos obreiros, o uso do seu tempo para contratar a súa forza de traballo, e a principal preocupación política será como disciplinar a estes últimos para que, lonxe de se sublevaren, acepten a imposición das novas regras do xogo social.

Pero a historiografía española dá conta de que as pretensións das élites liberais que promoveron esa modernización económica, ademais da dimensión coercitiva en relación coa atención á pobreza, defenden outras, como a asistencia ligada a mellorar a sorte dunha parte da poboación en situación precaria ou en risco de estalo. Esa mesma historiografía tamén pon de manifesto que as persoas necesitadas, lonxe de cumpriren sen máis as novas regulacións, cuestionaron e contribuíron a modular os límites dese control (Esteban de Vega, 1997: 33).

Aínda sabendo desta multidimensionalidade, nesta investigación optamos por considerar necesario "relacionar punición e modos de produción, cárcere e fábrica, xeneralización do traballo produtivo e emerxencia da institución benéfico-asilar" (Serna, 1989: 360). Decidimos destacar a dimensión do control social en relación coa pobreza e a súa organización, en tanto se establece unha clara conexión entre o lugar ocupado na división social do traballo e os sistemas de protección e corrección.

A privación da liberdade convértese no instrumento punitivo por excelencia dado que nas sociedades liberais, ó ser a liberdade un dereito universal, a privación desta é un castigo susceptible de ser aplicado a todas as persoas. Esta idea constitúe o punto de arranque para entendermos a configuración actual do dereito penal en xeral e o marco legislativo da xustiza de menores en particular.

2.2. DO IUSNATURALIMO AO POSITIVISMO NA LEXITIMACIÓN DO CASTIGO

2.2.1. O castigo como elemento característico das sociedades

Castigar os modos de comportamento ou valores que cada sociedade define como prohibidos, por constituíren un perigo para a orde social, lonxe de ser un invento contemporáneo, é tan antigo como a humanidade. Todas as sociedades se caracterizan por delimitar e promover determinados referentes de vida, que adoptan como óptimos, ao mesmo tempo que prohiben e castigan outros que, baixo diferentes formas e diversas finalidades, non existen á marxe dos primeiros, senón que configuran unha relación que os significa mutuamente.

No entanto, cando se trazan as características distintivas que definen unha determinada sociedade ou período histórico, raras veces se considera relevantes para estes efectos as súas formas de transgresión e as sancións que estas implican. Mais o castigo, con independencia da finalidade concreta que se lle atribúa á pena, variable historicamente —desde a vinganza ou a disuasión ata a transformación ou a reforma do delincuente—, ademais de ter un compoñente represivo, tamén posúe unha dimensión produtiva, tal e como o entendía un dos fundadores da socioloxía, o francés Durkheim (1997) : "A verdadeira función da pena é manter intacta a cohesión social. Non serve ou serve moi pouco para corrixir o culpable ou para intimidar os seus posibles imitadores" .

Coincidimos con Rivera (2003: 84-85) en que unha das aproximacións máis interesantes, e quizais menos coñecidas, de se achegar ao castigo, é aquela que consiste en interpretalo como vía para comprender mellor a sociedade que o sustenta, o que implica analizar os seus procedementos, as súas linguaxes, en definitiva o que Foucault denomina "a gramática" do castigo.

Se partimos da tese de que o castigo é un dos elementos definitorios das sociedades, e dado que "a pesar de que as normas sexan teoricamente as mesmas para todos os membros do corpo social, na práctica son impostas polas clases dominantes e obrigan máis ás clases dominadas" (Rey González, 1990: 10), resulta esclarecedor achegarse ás súas formas e, especialmente, ás lóxicas que os sosteñen e lexitiman.

Se ben todas as sociedades, en diferentes épocas, inventaron e impuxeron diferentes formas de castigo que respondían a distintas finalidades, a racionalidade do actual sistema punitivo afonda as súas raíces na modernidade, pois foi a sociedade burguesa, constituída idealmente a partir do triunfo do dereito sobre o privilexio e que se pretende regulada polo código común, pola determinación legal das condutas, a que creará, apelando á igualdade, un sistema de punición alternativo ao exercicio suplicante do poder real absoluto sobre o corpo do súbito, que se expresará na regulación racional dos dereitos suspendidos (Serna, 1989: 359).

Un dos autores que máis contribuíron ao estudo da *gramática do castigo*, Michel Foucault, apunta como a incipiente sociedade contractual, coincidindo co progresivo derrubamento da vella orde sociopolítica, busca novos tipos de sanción baixo o interese de protexer a sociedade, e así "o dereito de castigar trasládase da vinganza do soberano á defensa da sociedade"; e destaca como paragórico o feito de que sexa precisamente no chamado Século das Luces "cando o castigo tenderá a converterse na parte máis oculta do proceso penal" (Foucault, 1996: 95, 17).

O filósofo francés explica en *Vigilar y castigar* como o suplicio, en tanto que forma de castigo considerada como paradigma do Antigo Réxime, recae directamente e con forza sobre o corpo do condenado, ata o punto de deixalo marcado ou eliminado. Era un castigo público, pois anunciábase a súa aplicación e executábase á luz do día, á vista de todos, funcionando como un espectáculo que trataba de garantir a presenza e incluso a participación do pobo na execución. Á finalidade vingativa uníase a disuasoria, en tanto que se utilizaba o sufrimento físico do reo como modelo exemplificador das consecuencias de ser criminal. A xustificación do castigo construíase arredor da vinganza da monarquía sobre aqueles que non aceptaban as regras sociais e a súa aplicación posibilitaba unha alta dose de arbitrariedade. A organización da información xudicial esixía para fundar en verdade un xuízo de tres condicións: coñecemento da infracción, coñecemento do responsable, coñecemento da lei (Foucault, 1996: 26).

Nesta transición do suplicio á prisión como fórmulas hexemónicas de castigo, Foucault destaca as seguintes modificacións: a infracción penal (definición técnica do crime) deixa de ser interpretada en chave moral ou relixiosa, e pasa a ser definida como unha ruptura coa lei; só poderán ser obxecto de penalidade as condutas efectivamente definidas como reprimibles pola lei, precisamente por seren nocivas para a sociedade; constrúese unha nova definición do criminal: o que damnicifica, perturba a sociedade (Foucault, 1991: 92).

Asístese ao que poderíamos definir como unha metamorfose na organización do castigo, se entendemos este termo na acepción que emprega Castel en relación tanto coa denominada "cuestión social" como no ámbito psiquiátrico. Dúas son as características que implica a metamorfose: a transformación do conxunto dos elementos dun sistema, que supón o paso a outra coherencia, en tanto que expresión doutra política, pero —tal sería a segunda característica— esta transformación, lonxe de representar un cambio total, puidese suceder que respondese ás mesmas funcións, que se realizarían por medio de prácticas totalmente renovadas (Castel, 1980: 17-18).

Para dar conta da substitución "dunhas penas que non sentían vergoña de seren 'atroces' por uns castigos que reivindicarían a honra de ser 'humano'" (Foucault, 1996: 62), e comprobar se estes modelos responden a unha mesma lóxica ou se, ao contrario, están asentados en lóxicas distintas, resulta imprescindible explicitarmos que tipo de teorías contribuíron a crear a nova racionalidade do dereito penal emerxente.

2.2.2. A defensa social como ideoloxía

As primeiras formas de coñecemento criminolóxico e de estratexia de control social en relación coa desviación criminal emerxen nas orixes da sociedade capitalista, pois, como explica Pavarini (1980: 33), é baixo esta nova ideoloxía que se necesita un proxecto político de control social capaz de conciliar os privilexios da incipiente burguesía coa aceptación de traballos subordinados por parte da maioría de poboación. Esta conciliación é un requisito imprescindible da incipiente sociedade que Foucault denominaría "disciplinaria".

O dereito penal vai ser unha das pezas chave para lexitimar esta conciliación. Baixo a premisa do presuposto da igualdade de todos os cidadáns perante a lei, atribúe a cada quen igual responsabilidade para as súas propias accións, e no momento en que aos dereitos orixinarios de igualdade e liberdade se unen os de propiedade e seguridade, a acción criminal comeza a considerarse politicamente como propia dos excluídos da propiedade que atentan contra os intereses dos posuidores e contra a estabilidade da orde social, e convértese así en obxecto de castigo.

Se seguimos a Pavarini (1983: 33-35) descubrimos que será nesta distinción onde se fundamentará a interpretación do criminal como ser diminuído, non desenvolvido completamente, privado da súa vontade, máis parecido ao salvaxe e ao neno que ao home civilizado e maduro, é dicir ao home burgués, ao home-propietario; é, así mesmo, onde se tenden a mistificar as desigualdades socioeconómicas como desigualdades naturais, onde se encontraría o modo de desenvolver a vontade pedagóxica da época clásica como acción social na relación cos excluídos da propiedade, a fin de os integrar no proceso produtivo, a fin de os educar para seren non propietarios.

Así, ao mesmo tempo que a revolución burguesa, e mentres a ciencia e a codificación penal se impoñían como elemento esencial do sistema xurídico burgués, emerxía a ideoloxía da defensa social que Baratta (1993: 36-37) sintetiza nos seguintes principios:

- a) *De lexitimidade*: o Estado, como expresión da sociedade, está lexitimado para reprimir a criminalidade, da que son responsables determinados individuos, por medio das instancias oficiais do control social (lexislación, policía, maxistratura, institucións penitenciarias).
- b) *Do ben e do mal*: o delito é un dano para a sociedade. O delincuente é un elemento negativo e disfuncional do sistema social. A desviación criminal é, pois, o mal, a sociedade constituída, o ben.
- c) *De culpabilidade*: o delito é expresión dunha actitude interior reprobable, porque é contrario aos valores e ás normas presentes na sociedade aínda antes de seren sancionadas polo lexislador.

- d) *Do fin ou da prevención*: a pena non ten, ou non ten unicamente, a función de retribuír, senón a de previr o crime. Como sanción abstractamente prevista pola lei, ten a función de crear unha xusta e adecuada contramotivación ao comportamento criminal. Como sanción concreta, exerce a función de resocializar o delincuente.
- e) *De igualdade*: a lei penal é igual para todos. A reacción penal aplícase de modo igual aos autores dos delitos.
- f) *Do interese social e do delito natural*: o número dos delitos definidos nos códigos penais das nacións civilizadas representa a ofensa de intereses fundamentais, de condicións esenciais á existencia de toda a sociedade.

Se ben a ideoloxía da defensa social, como xustificación do castigo, vai ser o gran denominador común da xustiza penal contemporánea que sustentará tanto a escola liberal clásica como o positivismo, parece necesario deterse brevemente sobre a metodoloxía que usan estas dúas correntes.

2.2.3. Delito, delincuente e pena segundo a Escola clásica do dereito penal

As propostas da Escola clásica do dereito penal son un valioso antecedente da moderna criminoloxía¹⁹, ao facer referencia a "teorías sobre o crime, sobre o dereito penal e sobre as penas, que se desenvolveron en diversos países europeos no século XVIII e principios do XIX, no ámbito da filosofía política liberal clásica" (Baratta, 1993: 24).

Se ben o liberalismo político, legalista e humanitario que a inspiraba, así como o seu arquetipo xurídico de delito e de delincuente, como conceptos abstractos ideais e formais, fai que os presupostos da súa teoría xurídica do delito e da pena se encadren máis no ámbito da penoloxía que o propiamente criminolóxico, a súa contribución resulta imprescindible na conceptualización moderna do delito, da pena e do delincuente, pois constitúen as "primeiras formas de coñecemento criminolóxico e de estratexia de control social en relación coa desviación criminal" (Pavarini, 1983: 33).

O principio fundamental na reelaboración teórica da lei penal definida polos seus ideólogos é, tal e como explica Foucault (1998: 92), que a infracción penal non ha ter relación coa falta de moral ou de relixión, senón que é unha ruptura coa lei e, dado que esta representa o que é útil para a sociedade, só poderán sufrir penalidades as condutas efectivamente definidas como reprimibles

¹⁹ O desenvolvemento das ciencias sociais ao longo do XIX abocaría á creación da moderna criminoloxía, primeiro na Escola positiva italiana -sendo Lombroso, Ferri e Garofalo os principais representantes- e a socioloxía da desviación social produtos, en gran medida, do mundo académico norteamericano.

pola lei.

A defensa social como principal finalidade da lei penal e a privación da liberdade como castigo para os que non a cumbran, constitúen os postulados básicos para xustificar a necesidade de castigar: "Os reformadores intentaron a partir de Beccaria definir a noción de crime, o papel da defensa pública e a necesidade dun castigo a partir da necesidade de protexer a sociedade" (Foucault, 1990: 57).

A Escola clásica refire a orixe do acto delitivo a unha decisión libre do seu autor, á marxe da existencia de factores que puidesen determinar o comportamento deste, xa que as premisas iusnaturalistas en que se fundamenta partían dun concepto abstracto da persoa, pois eran representadas no seu estado de natureza como se fosen individuos independentes, individuos sen historia, sen vida social ou propiamente humana²⁰.

Liberdade e igualdade en tanto que dereitos provisorios²¹ da humanidade configúranse como elementos característicos do pensamento clásico e, como subliña Carpintero(1993), a razón pretendidamente pura da modernidade ó establecer que o individuo illado no estado de natureza gozaba dun absoluto dominio sobre os seus actos, colócao nunha situación de independencia total con respecto ao resto de mundo. Será precisamente nesta concepción da liberdade como ausencia de obrigas onde descansará o segundo dereito: a igualdade, xa que se todas as persoas son libres serán igualmente libres; postulábase así unha estrita igualdade entre as persoas no estado de natureza como individuos igualmente independentes e, ademais, libres, e será "desde esta ficción desde a que se crea unha doutrina filosófica e xurídica que se pretende normativa para a sociedade" (Carpintero, 1993: 25-26).

Para a protección dos dereitos de igualdade e liberdade no tránsito do estado natural ao estado social, esta nova legalidade descansa sobre un pacto que, en tanto que figura xurídica, asegura que cada cidadán voluntariamente consinta en someterse ao poder das leis, a pesar da limitación que isto supón para o uso da súa liberdade, baixo a premisa de que todo aquel que fixese un bo uso da súa liberdade nunca se atoparía coa forma represiva do Estado.

Ó considerar que as persoas só serían libres en tanto que iguais en dereitos e obrigas, o sistema

²⁰ O gran denominador común que caracteriza as posicións iusnaturalistas é "o aserto de que o dereito vale e, consecuentemente obriga, non porque o crease un lexislador humano ou por ter a súa orixe en calquera das fontes formais, senón pola bondade ou xustiza intrínsecas do seu contido" (García, 1996: 130). Para deterse nas premisas do iusnaturalismo, en canto que supostos do pensamento político-xurídico sobre os que xirarán as propostas da Escola clásica no asunto da criminalidade, resulta especialmente esclarecedora a obra de Francisco Carpintero (1993).

²¹ Usando a terminoloxía Kantiana, "a Razón ordenaba crear un Estado de Dereito en que estes dereitos 'provisorios', por quedaren asegurados mediante a forza conxunta de toda a sociedade, pasasen a ser dereitos 'perentorios' " (Carpintero, 1993: 50).

penal apelará á igualdade para a súa configuración, en tanto que, na medida en que a lei garante esa igualdade, toda agresión a esta pasa a se considerar como unha ofensa para o resto do corpo social, pois o mal uso da liberdade rompe o pacto social.

Este contrato constitúe a ficción xurídico-administrativa sobre a que descansa o novo edificio legal, que permite á nacente sociedade burguesa xustificar de dereito o seu funcionamento de feito: ficción das liberdades formais, realidade da explotación económica. O contrato garantía así o mito liberal da total separación entre o social e o económico, toda vez que aseguraba o libre xogo das leis do mercado (Castel, 1980: 42).

A defensa deste igualitarismo, que se entende como unha igualdade formal perante a lei en canto dereitos e obrigas, supón para aquelas persoas que rompan ese pacto social implícito a necesidade de arbitrar un sistema que regule explicitamente aqueles dereitos que serán suspendidos, isto é, os castigos.

Delitos e sancións quedan perfectamente inscritos no esquema da racionalidade ilustrada. Ao considerarse o delito como froito dunha opción persoal, dunha decisión racional, da que só o delincente é totalmente responsable, establécese un vínculo unívoco e racional entre delito e castigo, xa que cando "o criminal atenta contra a sociedade, constitúese, ao romper o pacto social, no seu inimigo interior" (Foucault, 1990: 57).

O castigo pasa así de ser "unha arte das sensacións insoportables a unha economía dos dereitos suspendidos" (Foucault, 1996: 18) e a xustiza da pena radicará na súa economía, en tanto que o carácter inevitable da pena, máis que a súa severidade, constitúen a súa eficacia (Foucault, 1990: 57).

En todo caso é de destacar, seguindo a García-Pablos de Molina, que "a afirmación do libre albedrío representa un novo arquetipo de ser humano, capaz de autodeterminarse, de optar e decidir, non un simple xoguete de forzas divinas ou demoníacas" (1988: 198). As escolas liberais clásicas poden apuntarse o mérito de loitaren contra a práctica penal e penitenciaria do Antigo Réxime, impulsando un movemento reformista, codificador e sistematizador da ciencia penal que, inspirado en principios de humanidade, legalidade e de utilidade, garantían a codificación estrita dos comportamentos delitivos, o principio de liberdade e responsabilidade individual, a tipificación previa das penas e a súa proporcionalidade en función da gravidade dos delitos cometidos.

Neste sentido, e en palabras de Gaetano De Leo, "a Escola clásica cumpriu unha función importante como instrumento de hexemonía da burguesía na súa fase 'revolucionaria' contra o antigo reparto de poderes e, máis tarde, como lexitimadora do seu 'poder de castigar' impoñendo novas formas da pena centradas, non xa na destrución e mutilación dos corpos dos condenados, senón no

control e a disciplina, é dicir, a reclusión e a privación de liberdade cun novo proxecto de 'pedagogía social' segundo o cal os valores máis importantes eran 'a forza do traballo dócil' e a 'liberdade individual' no mercado capitalista do traballo" (1985: 31).

Logo do dito comprobamos como a denominada Escola clásica, ao se fundamentar nos supostos filosóficos do proxecto liberal, racionalista, humanitario e reformador da Ilustración e, ao primar a súa orientación especialmente iusnaturalista, adoptou as seguintes premisas básicas para construír as teorías sobre a criminalidade: o arquetipo de persoas como racionais, iguais e libres; a teoría do contrato social, como fundamento da sociedade civil e do poder; e a concepción utilitaria da pena. García-Pablos de Molina (1988: 199- 200) sintetiza a teoría criminolóxica da Escola clásica nos seguintes postulados:

- a) Normalidade do delinciente: nada distingue a persoa delinciente da non delinciente, porque todos as persoas son iguais, cualitativamente iguais.
- b) Irracionalidade do delito: asumir a doutrina do "pacto social" supón definir o delito -como concepto xurídico-, como a violación dun dereito, polo que é interpretado como unha conduta "irracional", incomprensible, de quen no uso da súa liberdade non soubo escoller o que realmente lle interesaba.
- c) Prioridade do "feito" sobre o "autor": a análise da Escola clásica céntrase no feito delitivo, pasando a un segundo plano ó delinciente, que é definido exclusivamente como suxeito activo do delito e só lle interesa co obxecto de asegurar que reciba máis dor proveniente da pena que pracer derivado na comisión do delito, para asegurar así que a ameaza penal da lei sexa un medio eficaz de disuasión.
- d) Explicación "situacional" do feito delitivo: ao asumir que todos os seres humanos son iguais e libres, o delito é conceptualizado como froito dun mal uso da liberdade por razóns circunstanciais, polo que a Escola clásica supón unha explicación da criminalidade situacional, isto é, faina depender de cada caso particular.
- e) Enfoque "reactivo" do delito en canto que, se todas as persoas son igualmente libres, deberá esixírselles igual responsabilidade moral polas súas accións. O feito de partir dun concepto xurídico de delito e de delinciente fai que a súa contribución pertenza máis o ámbito da penoloxía que ao criminolóxico e ademais se enfrente demasiado tarde ao problema criminal, limitándose a responder ao comportamento delitivo cunha pena xusta, proporcionada e útil. Baixo este enfoque utilitario da pena, e co fin de disuadir ó delinciente da posible reincidencia, os penalistas desta escola introducen o concepto de pena como instrumento legal para defender a sociedade do crime e asegurar así o cumprimento do contrato social²².

- f) Os presupostos da Escola clásica de carácter formalista, abstracto e dedutivo, son especialmente tranquilizadores para a opinión pública e non menos funcionais como instrumento de hexemonía da burguesía, pero ao mesmo tempo afástana da realidade do fenómeno criminal e impiden o deseño dun programa de loita, control e prevención do delito.

2.2.4. Positivismo, criminoloxía e dereito penal: a explicación científica da desigualdade.

A aparición do positivismo e a fundación da socioloxía en tanto que ciencia empírica expresan o triunfo da nova definición do mundo do denominado humanismo burgués que, fronte á definición ontolóxica da sociedade realizada pola Escola clásica, impón outra racionalidade que permita o paso dun Estado liberal clásico a un Estado social (Moya, 1982). Así, do mesmo xeito que a Escola clásica simboliza o tránsito do pensamento sobrenatural ao pensamento abstracto, o positivismo representará unha definición do dereito penal que se reclamará científica, e xa que logo, indiscutible.

A comezos do s. XIX, como prolongación da antropoloxía criminal, a Escola penal positivista estuda os temas da orde social, do castigo, da rehabilitación, da prisión etc, desde unha perspectiva que rompe con algúns dos principios do dereito penal liberal. Cuestións como o determinismo, o libre albedrío, a responsabilidade e a culpa, son debatidas por esta disciplina, poñendo en dúbida todos os coñecementos da dogmática penal. Mentres que o dereito penal continuaba enraizado nas ideas de dó, culpa e responsabilidade, a socioloxía viría a disolver a solidez deste fundamento: o delincente, ante a ciencia social, non deberá ser considerado nin culpable nin inocente, pois a súa conduta considérase que está profundamente determinada pola sociedade (Lamo de Espinosa, 1989: 209-210).

A constatación de que a consolidación do capitalismo, en vez de crear unha maior riqueza e benestar para todos os cidadáns, agudizaba as situacións de miseria e indixencia para unha gran parte da poboación, favorece o nacemento dunha nova perspectiva na ciencia do control social que, lonxe de explicar as causas da delincuencia en chaves socioeconómicas, faino apelando á suposta anormalidade dos delincentes. Ao proceder así, "o pensamento positivista orientase cara á enunciación de teorías capaces de xustificar cientificamente as desigualdades sociais como necesaria diversidade natural" (Pavarini, 1980: 41).

²² Sobre os conceptos de disuadir e reformar en tanto que bases da defensa moderna do castigo, resulta brillante a obra de Anthony Platt, 1982.

Os postulados en que descansa a criminoloxía positivista cabe destacar:

- *Adopción do método das ciencias naturais como único método científico.*

Partindo dunha interpretación mecanicista da sociedade, unha das características fundamentais do pensamento positivista nas ciencias sociais consistirá en aplicarlle aos fenómenos sociais as mesmas leis que aos fenómenos naturais. Definir o organismo social nos mesmos termos que o natural supuxo adoptar o método indutivo-experimental que, lonxe de cinguirse á mera descrición, abría a posibilidade de efectuar unha análise causal explicativa e así poder detectar as leis inmutables que rexen os fenómenos sociais.

Para descubrir as leis do comportamento criminal era necesario que as súas causas puidesen ser observables. A lei da causalidade convértese no instrumento descritivo-explicativo de todos os fenómenos e, por tanto, tamén do delito, o que supoñía substituír a imaxinación (propia do Iluminismo) pola observación, e permitiría descubrir as leis explicativas dese comportamento (Rivera, 2003: 90).

- *Perspectiva etiolóxica da criminalidade: a patoloxía do delincuente como causa.*

A reacción contra o concepto abstracto do individuo conduce á Escola positiva a formularse unha comprensión do delito que, lonxe de asumir a tese da causalidade espontánea por medio dun acto de libre vontade, pretende identificar as causas na totalidade biolóxica e psicolóxica do individuo, así como no medio social en que este se insire. Seguindo a Baratta (1993: 22), "na súa orixe a criminoloxía ten como función específica, cognoscitiva e práctica, individualizar as causas desta diversidade, os factores que determinan o comportamento criminal, para combatelos cunha serie de medidas que tenden, sobre todo, a modificar ó delincuente".

A criminoloxía abordará o estudo do comportamento humano desde as diferentes especialidades que perfilan os seus saberes e, onde a filantropía decimonónica vira carencias morais, a nova ciencia que sintetiza as contribucións da psiquiatría e da antropoloxía física e social, adoptará unha explicación biopsicolóxica dos delitos.

Na procura da calidade ou do factor que explica que os desviados sexan diferentes do resto das

²³ O catedrático de dereito penal Félix Aramburu no ciclo de conferencias recompiladas e publicadas no 1887 baixo o título de *La nueva ciencia penal (exposición y crítica)*, deixa constancia desta nova conceptualización: "O delito non ten ningún valor ético: é un fenómeno natural, un resultado necesario das leis fisiolóxicas tocantes ao desenvolvemento e á xeración -o delincuente é un ser anómalo, un rezagado na marcha evolutiva, un desventurado que trae ao mundo a vocación fatal do crime; - a pena, como pena é un absurdo e a súa eficacia para previr os delitos unha mentira" (Cfr., Galera, 1991: 50-51).

persoas, despraza o interese do delito ao de delincente e pregúntase pola súa natureza biopsíquica, o carácter, a súa historia persoal²³.

Como sinala Baratta (1993: 33), ao procurar a explicación da criminalidade na "diversidade" ou anomalía dos autores de comportamentos criminalizados o delincente é definido como un cidadán diferente do resto, isto é, dotado dun perfil que o separa da maioría das persoas.

Esta formulación obvia calquera interese polo papel que xogan as diferentes institucións sociais na definición da delincuencia e, como anuncia Pavarini "investigar as causas e os factores (individuais e sociais) que levan a algúns a roubar ou a matar, prescindindo de investigar as razóns (políticas) de por que este comportamento está prohibido, significa aceptar a priori unha hipótese non demostrada: a de que a diversidade criminal ten un fundamento ontolóxico-natural" (1983: 44).

Neste novo paradigma, o feito de que uns actos sexan tipificados como delitos e outros non, ou a cuestión de que a aplicación da lei non castigue a todo o mundo por igual non é sometido a análise, xa que o obxectivo é "investigar as orixes do comportamento criminal e delincente dentro de individuos ou medios ambientes determinados e non nos organismos oficialmente constituídos polo dereito penal e a lei" (Platt, 1982: 39).

- *Perigosidade, novo concepto xurídico que posibilita a prevención*

A Escola positivista centrouse inicialmente no organismo do delincente ao pensar que sería posible encontrar nel as causas da súa conduta desviada. Como vimos de explicar, a analoxía orgánica da primeira socioloxía europea tómasse ao pé da letra, e así a patoloxía social do delito abórdase de modo semellante á patoloxía individual que representa a enfermidade. Unha das consecuencias desta nova postura era o negar por completo a responsabilidade do delincente na infracción cometida -do mesmo modo que o enfermo non era culpable do seu mal-, negándose así un dos principais fundamentos do dereito penal clásico: o principio de imputabilidade, en tanto que capacidade para poder ser definido como culpable.

Pero como advirte Lamo de Espinosa (1989: 211), o feito de introducir no dereito vixente a posibilidade de que alguén, a pesar de ter cometido un delito, non fose valorado como responsable ou culpable deste, fai que non poida ser sancionado, polo que o novo fundamento se baseará no dereito da sociedade -con independencia da culpabilidade- á defensa fronte a calquera persoa que poida resultar perigosa. A partir da segunda metade do século XIX, a escola positiva, que tanta influencia tivo nos códigos penais, conceptualizou o delito como sintoma da posible perigosidade do seu autor, introduciu a categoría de perigosidade social como nova fonte xurídica e propuxo a individualización da sanción con base a este novo concepto.

A perigosidade social pasa a ser definida como unha especie de enfermidade social inventada polo positivismo e acollida pola lexislación. A Escola positiva, como nova fonte de lexitimación científica das novas posibilidades do castigo "ao dirixir unha acción científica ás diferenzas entre os individuos e ás circunstancias que inflúen no seu comportamento, contribuíu a potenciar as formas de castigo e a determinar novas categorías de persoas e de comportamentos susceptibles de medidas penais ou case penais" (Leo, 1985: 32).

O positivismo tomou forma na ampla lexislación especial -entre a que estaba a de menores- que xurdiu na Europa de comezos de século, e que promove o encerramento de individuos xuridicamente irresponsables, pero definidos agora como socialmente perigosos, de xeito que "o interese primeiro pola natureza retributiva da pena (un sufrimento equivalente á gravidade da acción criminal) vese substituído por un xuízo sobre a perigosidade do autor do delito, isto é, por un xuízo prognóstico sobre a predisposición para cometer novos delitos" (Pavarini, 1981: 45).

Se seguimos a lóxica positivista, o criterio da medida do castigo é a temibilidade ou perigosidade do delincuínte, non a gravidade obxectiva e nominal da conduta, que ten simple valor indiciario, sintomático. Unha vez que a ciencia fai emerxer a noción de persoas perigosas, percíbese a necesidade de defender a sociedade destas, polo que, en palabras de Bustos "xa non se podía partir da idea de igualdade, era necesario discriminar, pois había persoas determinadas a ser malas e outras a ser boas, tratábase de individualizar, especificar, establecer réximes especiais e excepciónais" (1983: 17-18).

- *Ciencia e neutralidade:*

Desde esta perspectiva determinista, o positivismo xustifica a posibilidade dunha resolución racional e científica da cuestión criminal, e o criminólogo, en tanto que científico, reclama a neutralidade do seu saber.

Ao reducirse a cuestión criminal á patoloxía individual delincuínte, o aparato represivo do Estado é lexitimado, ao ser o seu fundamento non xa político senón científico. Adopta así un conxunto de mecanismos que encobren a realidade política e ideoloxizante das súas funcións, e neste sentido "a contribución determinante do positivismo criminolóxico respecto das instancias de control social presentes na sociedade da época consistiu en valorar, por un lado, unha concepción abstracta e ahistórica da sociedade e, por outro, interpretar esta como unha realidade orgánica que se funda no consenso ao redor dos valores e dos intereses asumidos como xerais" (Pavarini, 1980: 49).

O positivismo brindou ao Estado de defensa social a súa lexitimación, a ciencia positiva funda-

mentaba a orde, a disciplina, o organizado, e presentábase á marxe do político, pois como ciencia era obxectiva e neutral; pero a realidade confirmou que en verdade tal lexitimación científica non era senón a ideoloxía dun Estado intervencionista " (Bustos, 1983: 17).

Tras o exposto, comprobamos con Baratta (1993: 21) que a novidade na maneira de afrontar o problema da criminalidade e o da resposta penal a esta, estaba constituída pola pretendida posibilidade de individualizar os "sinais" antropolóxicos da criminalidade e de observar os individuos de tal modo "sinalados" en zonas rixidamente circunscritas dentro do ámbito do universo social (as institucións globais, é dicir, o cárcere e o manicomio), sen ter propiamente por obxecto de estudo o delito, que era considerado como concepto xurídico, senón ao delincente como un individuo diverso e, en canto tal, como clinicamente observable.

En todo caso, a ideoloxía da defensa social utilizou selectivamente as contribucións da criminoloxía positivista ao facer súas só aquelas teorías que se presentaban como funcionais para xustificar a ciencia penal como racional, científica e neutral, e ademais elixiu como obxecto de estudo o resultante dunha dobre selección: o operado polas definicións legais da criminalidade e pola práctica dos aparatos de control social. Como explica Pavarini, este proceso de subordinación do positivismo criminolóxico á ciencia do dereito penal evidénciase nos seguintes niveis (1980: 52-54):

1. Polo que se refire ao obxecto do seu propio saber: O obxecto da criminoloxía positivista é o fenómeno criminal analizado a través do paradigma etiolóxico, isto é, a investigación das causas da criminalidade, se ben queda circunscrita só ao comportamento e aos suxeitos que se definen como criminais sobre a base do parámetro normativo que vén dado polo dereito penal vixente, polo que a criminoloxía non puido máis que aceptar as *definicións legais* de criminalidade.
2. A persistencia dunha fundamentación natural e ontolóxica da criminalidade.
3. A ciencia criminolóxica queda limitada aos delincentes detidos, polo que o seu laboratorio non foi a sociedade, senón o cárcere, o manicomio, a comisaría de policía.

En síntese, comprobamos con Baratta (1993: 36-38) que as diferenzas entre as Escolas positivistas e as teorías sobre a criminalidade da Escola liberal clásica, non residen tanto no contido da ideoloxía da defensa social e dos valores fundamentais considerados dignos de tutela, senón máis ben na actitude metodolóxica xeral respecto á explicación da criminalidade. Mentres que para a positivista a explicación do comportamento criminal está baseado na hipótese da diferenza fundamental entre individuos criminais e non criminais, para a escola clásica queda ligada á idea do libre arbitrio, do mérito ou do demérito individual e da igualdade substancial entre criminais e non criminais. Estas diferenzas só atinxen ao principio de culpabilidade do delincente que, segundo se parta

das premisas da escola clásica ou das da escola positiva, adquire un significado de condena moral ou biopsicolóxico, en tanto singo de perigosidade social²⁴.

Pero este cambio de significado virá acompañado doutros, como o que representa o paso das ideas retribucionistas ás ideas prevencionistas que, á súa vez, posibilitou a emerxencia dunha nova ideoloxía: a da resocialización a través do tratamento. Se seguimos a Rivera (2003: 92), mentres que as *teorías absolutas da pena* intentaban responder o interrogante de por que punir, e retribuír o mal xa causado mirando por tanto ao pasado, as *teorías relativas da pena* pretendían responder ao de para que castigar e, por tanto, a pena era concibida como un medio para a prevención e, en consecuencia, ao seren teorías dirixidas cara ao futuro, aumentará o seu interese polo delincente.

Como vimos de explicar, o modelo positivista da criminoloxía orientouse cara ao estudo das causas da criminalidade co fin de individualizalas e de adoptar as medidas adecuadas para extinguilas e intervéñ especialmente sobre o suxeito significado como delincente para o corrixir. É neste sentido que, a partir dos anos sesenta do XIX, se irá impoñendo o correccionalismo penitenciario que converterá "as novas ciencias humanas nas mellores auxiliares da xustiza, ao concibilas ao igual que as físicas, como base dunha tecnoloxía de modificar o mundo" (Miranda, 1981:153).

Asistese así no XIX ao que Foucault denominou como o século da ortopedia social, ao facer referencia ao discurso dexeneracionista que buscaba as causas, xenéticas e ambientais, arredor do suxeito, co fin de individualizar a pena para deseñar todo un tratamento corrector dos criminais.

En relación á xustiza de menores, estes comezan a ser obxecto de exame para valorar se contan ou non coa capacidade de coñecer e valoraren o deber de respectar a norma, a partir do Código penal de 1822 dado que é a primeira lei que inclúe a figura xurídica do menor co obxecto de estimar a súa imputabilidade, polo que convén deterse na relación entre minoría de idade e imputabilidade ao longo do século XIX.

²⁴ Sobre os postulados da Escola positivista en contraposición aos da escola clásica, García-Pablos de Molina (2001: 173) realiza a seguinte síntese: o delito concíbese como un feito real e histórico, natural, e non como ficticia abstracción xurídica; a súa nocividade deriva non da simple contradición da lei, como das esixencias da vida social, incompatible con certas agresións que poñen en perigo as bases desta; o seu estudo e comprensión son inseparables do exame do delincente e da realidade social deste; interesa ao positivismo a etioloxía do crime, isto é, a identificación das súas causas como fenómeno, e non simplemente a súa xénese, pois o decisivo será combatelo na súa propia raíz, con eficacia e, a ser posible, con programas de prevención realistas e científicos; a finalidade da lei penal non é restablecer a orde xurídica, senón combater o fenómeno social do crime, defender a sociedade; o positivismo concede prioridade ao estudo do delincente, sobre o exame do propio feito deste, polo que cobran particular significación os estudos tipolóxicos e a propia concepción do criminal como subtipo humano en todo caso diferente dos demais cidadáns honestos, sendo esta diversidade a propia explicación da súa conduta delitiva. O positivismo é determinista, cualifica de ficción a liberdade humana e fundamenta o castigo na idea da responsabilidade social ou do simple feito de vivir en común; propugna un claro antiindividualismo proclive a sobrepoñer a rigorosa defensa deste aos dereitos do individuo e a diagnosticar o mal do delito con simplistas acusacións a factores patolóxicos (sobre todo do individuo) que exculpan de antemán a sociedade.

2.3. MINORÍA DE IDADE E RESPONSABILIDADE PENAL AO LONGO DO S. XIX: A INFLUENCIA DO POSITIVISMO NOS CÓDIGOS PENAI

2.3.1. Criterios para valorar a capacidade para ser culpable.

Se ben no imaxinario social se dá por suposto que, cando unha persoa infrinxe a lei é imputada pola falta ou polo delito que cometeu, a realidade demostra que, para valorar a imputabilidade e poder en consecuencia esixir responsabilidade penal, é necesario comprobar a coexistencia dos elementos que fan que a acción dunha persoa sexa constitutiva de falta ou delito²⁵.

A imputabilidade, en tanto capacidade para incorrer en responsabilidade penal, descansa nas seguintes condicións: a previa selección e descrición do contido do que vai ser considerado como delito ou culpa (tipicidade); a acción previamente definida por lei como conduta prohibida (antixuridicidade), liberdade e un grao suficiente de madurez para coñecer e valorar o alcance dos feitos cometidos (culpabilidade) (Cantarero, 1988: 102).

A doutrina clásica entende a culpabilidade, en palabras de Ventura (1998: 166) como "a capacidade de entender e de querer, é dicir, como a capacidade do autor de comprender o inxusto do acto no momento ou proceso intelectual, e a determinación da vontade conforme a esa comprensión no momento volitivo". É neste sentido que, a inimputabilidade se vai interpretar como causa excluínte da culpabilidade.

Interpretar a inimputabilidade desde a culpabilidade supón considerar o inimputable como incapaz para entender e querer que, no caso dos menores de determinada idade, será precisamente ó considerarse como persoas en desenvolvemento, o que xustifique un tratamento xudicial diferenciado.

A valoración da imputabilidade abre para os menores a posibilidade da exención de culpabilidade, aínda no caso de teren cometido unha infracción, xa que "para que se poida fundamentar a responsabilidade penal é requisito indispensable posuír unhas facultades mínimas que vinculen culpablemente o suxeito co feito típico e antixurídico realizado" (Muñoz, 1984: 133).

Pero, como se valora a capacidade para ser culpable?. A xustificación da inimputabilidade en función da idade, tal e como vimos de explicar, constrúese con base na vontade, ao considerar que

²⁵ Tal e como recolle a definición de María Moliner, *Diccionario del uso del español*, o significado de imputar queda referido a "atribuir a alguén certa falta ou delito". Unha análise en profundidade *A dogmática da culpabilidade* en relación coa responsabilidade penal de menores pode verse en Cantarero (1998: 94-136). Para un maior afondamento sobre o concepto de imputabilidade nas súas diversas acepcións así como sobre o principio de culpabilidade, resulta especialmente enriquecedora a aproximación e completa bibliografía que aporta Vázquez González (2003: 193-221).

nos primeiros anos de vida non se ten a suficiente madurez para poder comprender o carácter ilícito da conduta, nin a forza de vontade para obrar en consecuencia. A culpabilidade en tanto que produto da vontade é ao que se dirixe o reproche penal.

A categoría xurídica de menor, isto é, a especificidade para os menores na valoración da súa posible imputabilidade, entendida como capacidade para ser culpable, queda establecida nos diferentes códigos penais do XIX coa introdución de dous novos criterios: o cronolóxico e o discernimento.

A idade

O criterio cronolóxico erixe a idade como principal criterio na valoración da posible inimputabilidade dos menores nun triplo sentido:

- ao fixar un límite inferior por debaixo do cal se exime de responsabilidade criminal e por tanto as infraccións que cometen quedan sen pena ou falta;
- ao considerar unha etapa cronolóxica intermedia en que a posibilidade de imputar non depende só da infracción cometida senón da valoración da categoría subxectiva de discernimento; e
- ao considerar un límite superior en que as penas serán atenuadas.

O discernimento

Na valoración da culpabilidade en prol de esixir ou eximir de responsabilidade penal aos menores, faise necesario examinar se o menor obrou ou non con discernimento, polo que este constitúe historicamente o primeiro criterio que permite subtraer ó menor do dereito penal da culpabilidade.

O rapaz será xurídico-penalmente responsable cando no momento do feito sexa o suficientemente maduro como para que lle permita comprender o inxusto do feito e actuar conforme esa comprensión. O menor valorado como incapaz de discernir queda exento da pena, pero lonxe de quedar libre de intervención, pasa a ser suxeito de corrección.

A regulación legal do criterio de discernimento en función de diferentes tramos de idade, queda recollida nos códigos penais que, á hora de estimaren a responsabilidade penal, consideran se obra con discernimento e, á hora de estableceren a pena, a súa atenuación en función da minoría de idade²⁶.

²⁶ CP de 1822, 1848 e a posterior reforma de 1851.

En síntese, a doutrina penal clásica, inspirada no dereito romano, subordina a responsabilidade penal do menor á condición de obrar con discernimento que examina en función de tres tramos de idade²⁷:

Infancia: inimputabilidade, que exige de responsabilidade penal, ou irresponsabilidade penal absoluta. Enténdese que durante este período non se conta con capacidade para ser culpable, pois carécese da madurez necesaria para comprender o inxusto do feito e obrar en consecuencia, polo que os diferentes códigos fixan un límite inferior de idade para poder esixir responsabilidade penal, que comprende nun primeiro momento ata os sete anos e posteriormente ata os nove²⁸.

Adolescencia: introdúcese o discernimento como requisito de responsabilidade penal en relación a un tramo de idade que abarcará dos 7 aos 16 no primeiro código, e dos 9 aos 14 anos a partir do segundo. Na adolescencia presúmese a irresponsabilidade, pero é preciso examinar o grao de discernimento por se existise consciencia dos feitos. De probarse a súa inexistencia, declarase inimputable; se polo contrario se proba a existencia de discernimento, considérase responsable, estimase a adolescencia como causa de atenuación da pena, e mesmo esta pode deixarse sen efecto²⁹.

Xuventude: conleva unha atenuación da pena. Os incluídos nesta categoría considéranse desde un punto de vista legal responsables penalmente pero, como o rapaz está nunha etapa do desenvolvemento, goza dunha inimputabilidade diminuída ou de semiinimputabilidade.

2.3.2. Adolescentes inimputables: sen pena mais non impunes

A interpretación da inimputabilidade desde a ausencia de culpabilidade garante a non imposición dunha pena, pero abre novas posibilidades de intervir coactivamente sobre o menor, a pesar de estar amparado pola súa irresponsabilidade. En palabras de Cantarero, "a inimputabilidade do

²⁷ A clasificación ao redor destas tres grandes categorías é proposta por Vázquez, 2003.

²⁸ Tal e como se recolle respectivamente nos seguintes artigos: art. 23 do CP de 1822 "non poderá ser considerado como delincente nin culpable en ningún caso o menor de sete anos cumpridos"; art. 8º do CP 1848: "está exento de responsabilidade criminal o menor de 9 anos"; os CP de 1850 e 1870 mantiveron a idade de nove anos como límite inferior libre de culpabilidade, o de 1870, no art. 8º, pto. 2º recólleo nos seguintes termos "non delinque, e por tanto está exento de responsabilidade criminal o menor de 9 anos".

²⁹ CP 1822, título preliminar, capítulo II, art. 23: "Se o maior desta idade, pero que non cumprise a de dezasete, cometese algunha acción que teña o carácter de delito ou culpa examínase e declarará previamente no xuízo se obrou ou non con discernimento e malicia segundo o que resulte, e o máis ou menos desenvolvidas que estean as súas facultades intelectuais". O CP de 1848, art. 8º, dentro das circunstancias que eximen de responsabilidade criminal recolle "o maior de 9 anos e menor de quince, a non ser que obrase con discernimento. O tribunal fará declaración expresa sobre este punto para impoñerlle pena ou declaralo irresponsable". O código penal de 1970 mantén a regulación do código anterior.

menor foi insuficiente desde o punto de vista científico, pero, desde logo, foi útil desde o plano do control social" (1988: 129).

O carácter retribucionista e de defensa social que empapa o discurso normativo, fai que estes menores inimputables queden sen pena, mais non impunes, xa que serán, xunto cos que cometan desacato, os mendigos e outros que o xuíz estime oportuno, suxeitos de medidas de vixilancia, control e mesmo de corrección: ben para corrixir a súa vontade, ben para paliar posibles deficiencias educativas dos seus proxenitores.

Tal e como se recolle no art. 24 do primeiro código penal, cando este tipo de menores actuasen sen discernimento e malicia "non se lle impondrá pena e entregárase aos pais, avós, titores ou curadores para que o corrixan e coiden del; pero no caso de que estes non poidan facelo ou non merezan confianza, e a idade adulta e a gravidade do caso requirisen outra medida, o xuíz poderá poñelo nunha casa de corrección polo tempo que crea conveniente, con tal de que nunca pase dos vinte anos".

Así mesmo é de destacar a regulación legal de condutas referidas ó desacato dos fillos á autoridade dos pais³⁰. A este respecto, o Código Penal de 1822 afirma que "fillo e filla que se ausentar da súa casa sen licenza do seu pai, ou cometese exceso grave, ou notable desacato contra o seu pai ou a súa nai, ao amosarlle malas inclinacións que non bastasen para corrixilas as amoestacións e moderados castigos domésticos, poderá ser levado polo pai perante o alcalde para que o reprenda e lle faga coñecer os seus deberes"³¹. E no seguinte artigo, que condiciona a que exista reincidencia nas mesmas faltas, engádese que "o pai poderá poñelo, con coñecemento e solicitude do alcalde, nunha casa de corrección por un ano".

Nos mesmos termos exprésase o código de 1870 ao dispoñer que cando o menor sexa declarado irresponsable, será entregado á súa familia, con encargo de vixialo e educalo; e a falta de persoa que se encargue da súa vixilancia e educación, será levado a un establecemento de beneficencia destinado á educación de orfos e desamparados, de onde non sairá senón ao tempo e coas condicións prescritas para os acollidos.

Logo do exposto é doado ver como o internamento nunha casa de corrección non era unha medida exclusiva para os menores considerados inimputables, senón que era compartida tamén, tal e como se recolle no artigo 65 do primeiro código penal, por aqueles para os que, a pesar de inco-

³⁰ Título VII. Dos delitos contra os bos costumes, no seu capítulo V: Do desacato dos fillos contra a autoridade dos seus pais, e dos menores de idade contra os seus titores, curadores ou parentes que estivesen ao seu cargo.

³¹ Art. 561, CP 1822

rreren con discernimento e malicia en delito, o xuíz o considerase máis conveniente que a correspondente pena de prisión, confinamento ou arresto.

No mesmo sentido resulta relevante a nova clasificación dos delitos e faltas en función da tipoloxía das penas que se establece no 1848: será delitos graves os que a lei castigare con penas aflictivas, menos graves os que reprima con penas correccionais, e faltas as infraccións ás que se adscriben penal leves. Esta diferenciación posibilita para as persoas imputadas medidas de corrección, aínda que só no caso dos delitos menos graves.

A introdución do criterio subxectivo do discernimento durante a adolescencia³² para delimitar o grao de voluntariedade, malicia ou liberdade do menor no momento da acción, precisará de novas ciencias no ámbito xurídico -como a medicina e a psicoloxía- para realizar este exame, previo ao xuízo. Ao mesmo tempo, ter en conta a vontade do delincuente no momento da comisión dos feitos para decidir a pena vai significar que o fin da mesma se afaste do castigo para centrarse na corrección, o que posibilita a entrada da educación no ámbito do dereito penal de menores.

Comprobamos que a emerxencia da figura do menor co obxecto de estimar a súa imputabilidade tivo dous efectos innovadores: por unha banda supuxo o cuestionamento do enunciado de que todas as persoas son libres e por tanto responsables da súa vontade -tal e como defendía a Escola clásica do dereito penal- e, pola outra, esixía dos saberes doutras disciplinas científicas para examinar con precisión o grao de discernimento no momento da realización dos feitos.

Será sobre este tratamento especial para cos menores en tanto que poden estar exentos de responsabilidade penal, a pesar de cometeren un delito ou unha falta, que se necesitarán novas categorías non xurídicas que, como a de "irresponsables", contribuirán a que aquel acolla novas funcións. Foi esta posibilidade de diferenciar entre os individuos e as circunstancias que inflúen no seu comportamento, a que propiciou que décadas máis tarde a lexislación acollese novos termos xurídicos para nomear estes novos procesos e ao introducilos, tal e como destaca Gaetano de Leo "contribuía a potenciar as formas de castigo e a determinar novas categorías de persoas e comportamentos susceptibles de medidas penais ou case penais" (1985: 32).

Os códigos penais do s. XIX van abandonando a fonte ideolóxica liberal que, ao presupoñer a liberdade de todas as persoas para respectaren ou violaren as leis, defendía o principio de culpabilidade a partir do libre albedrío. Ao tempo, as novas posibilidades xurídicas, constitúen probas irrefutables de que emerxía timidamente un enfoque diferente do dereito penal clásico na configuración da delincuencia en xeral e da xurisdición de menores en particular que, baixo a célebre frase

³² O código penal de 1928 acaba co criterio de discernimento e opta polo criterio cronolóxico e fixa nos 16 anos o límite da inimputabilidade.

de Dorado Montero (1915) "hai delincuentes sen delito e delitos sen delincuentes", desembocaria no denominado Dereito protector dos criminais.

CAPITULO III

A LEXISLACIÓN DE MENORES: UN SÉCULO DE BENEFICENCIA E PENITENCIA EN NOME DA EDUCACIÓN

"Proclámase o principio de que a xuventude delincuente xamais debe ser castigada, senón sempre protexida (...) Un dereito penal semellante, que non necesita para existir delito nin pena, é o que a todo correr se nos bota encima" (Dorado, 1915: 223, 231).

"Estas institucións de menores na forma en que existen hoxe, fan a súa tímida aparición no momento en que en Europa comeza a se afirmar o capitalismo que provoca unha profunda reorganización da sociedade; e o problema social que tenta afrontar: aumento de menores inquietantes abandonados, vagabundos, incontrolables, pola antiga institución da familia" (Leo, 1985: 27).

" Os tribunais de menores organizanse ao se facer evidente que o sistema penal era inadecuado para conter o fluxo considerable de todos eses menores irregulares que se introducían no intersticio entre a vella orde familiar e o novo orde escolar. Educación baixo mandato xudicial foi a solución" (Donzelot, 1998: 118)

Os diferentes códigos penais que se promulgaron durante o século XIX, en tanto documentos que reflicten cando e baixo que ideoloxías, os menores comezan a ser obxecto dunha responsabilidade penal diferente da que se esixe ao adulto infractor, son un anticipo do modelo que se promoverá a raíz da publicación de Lei de bases do 2 de agosto de 1918 que creará os tribunais para nenos.

Tal e como puxo de manifesto Platt (1982: 17-38), os estudos históricos que xiran arredor da emerxencia dos tribunais de menores acostuman ver o movemento reformista do XIX como fundamentalmente benévolo, humanitario e gradualista. Desde este progresivismo histórico, as críticas e as propostas de mellora que se formulan en relación ao ámbito da xustiza xuvenil ao longo do século, poñen o acento na carencia de recursos, tanto materiais como humanos, pero asumen a bondade do sistema ideolóxico e institucional que se creou para dar resposta aos problemas que xorden e obvian o seu papel primordial na definición, na delimitación, na elaboración e na produción social e institucional do menor desviado.

Neste sentido, convén subliñar que a estrutura, a ideoloxía reeducativa e o aparato institucional da xustiza xuvenil que está organizado para dar resposta aos problemas que xorden da desviación social permanecen practicamente intocables.

Chama a atención que exista tanta resistencia a cuestionar uns principios que, se ben defenden a protección dos menores e procuran a súa educación ou a súa reforma, tamén "cumpren unha función de selección e de segregación social acorde co sistema político-económico do noso país" (González, 1985: 112).

Esta estabilidade posiblemente se explique porque o modelo que se adoptou baixo o discurso educativo promete combinar protección e castigo, sendo precisamente esta perspectiva a que lexítima que na recente historia da xustiza de menores se adoptara a combinación de protección e de castigo baixo o slogan da educación. Historicamente este discurso atravesou por distintas fases: a etapa clásica da lexislación penal que se basea no concepto de inimputabilidade, a tutelar que introduce o criterio cronolóxico fronte ao de discernimento e non esixe responsabilidade penal aos menores ao ser considerados necesitados de protección e unha terceira que apela á responsabilidade e que recentemente reintroduce a regulación da responsabilidade penal dos menores.

Establecer a idade como criterio para poder regular ou inclusive negar a responsabilidade penal

de forma diferente á esixida para os adultos; introducir novas categorías non estritamente xurídicas para conceptualizar esta infancia (perigosidade, anormalidade, irregularidade, inadaptación etc.); deseñar estratexias para permitir que a lexislación de menores dé resposta, non só polos feitos que se cometesen senón polas circunstancias persoais e familiares; acordar o internamento como proposta para menores imputables e inimputables ante a carencia doutras institucións socializadas, son algúns dos asuntos sobre os que se centrará a xurisdición de menores ao longo do século XX, feito que dá conta de que moitas das regras que condicionaron o seu nacemento continúan activas incluso na actualidade.

A partir desta inqueda, propoñémonos comprender a lóxica do discurso lexislativo desta institución social máis alá do humanitarismo que rodea a emerxencia dos tribunais tutelares de menores, en canto que aliviador das miserias que ocasiona o capitalismo sobre a infancia delincuente e abandonada. É necesario apelar as regras da súa constitución, porque como advirte Leo, "as razóns que as fixeron xurdir e desenvolverse continúan, de feito, activas e presentes de moitas maneiras e, ademais revelan con máis claridade aquilo que hoxe se enmascara con máis facilidade: as súas funcións non manifestas, a súa utilidade instrumental nos conflitos de clase e nas loitas polo dominio, polo poder (...) Estas institucións de menores na forma en que existen hoxe, fan a súa tímida aparición no momento en que en Europa comeza a se afirmar o capitalismo que provoca unha profunda reorganización da sociedade; e o problema social que tenta afrontar: aumento de menores inquietantes abandonados, vagabundos, incontrolables, pola antiga institución da familia" (De Leo, 1985: 21,27).

3.1. A CONFIGURACIÓN DA INFANCIA DELINCUENTE COMO IRRESPONSABLE E NECESITA DA DE CORRECCIÓN.

3.1.1. A emerxencia dun novo sentimento da infancia.

Se ben a infancia constitúe motivo de diferentes investigacións de tipo pedagóxico, sociolóxico, psicolóxico, xurídico e mesmo médico, ata datas moi recentes, como afirma Borrás (1996) ao se referir ao noso país, hai escaseza de estudos específicos da infancia, isto é, non se acostuma tomar como obxecto de exame histórico nas súas condicións reais de vida.

Neste sentido, son de destacar especialmente, a pesar das polémicas que suscitan na actualidade, as obras de Ariès (1987) e De Mause (1982). Foi Ariès quen puxo de manifesto que a idea que hoxe temos de infancia, a representación³³ que caracteriza ese sentimento, é relativamente recen-

³³ Como afirma Buckingham (2002: 46) "a historia da infancia non é propiamente unha historia dos nenos, senón máis ben das representacións que elaboramos destes, pois dispoñemos de poucas probas acerca de como vivían, de como eran tratados e que se pensaba acerca deles".

te, pois se ben comeza a se desenvolver entre os séculos XIV e XVIII entre as clases máis privilexiadas, esta nova mirada non chega á infancia máis pobre ata finais do XIX e comezos do XX. Segundo este historiador, na antiga sociedade tradicional a duración da infancia reducíase ao período de maior fraxilidade, a súa presenza na familia e na sociedade era insignificante e a súa socialización estaba garantida grazas á convivencia cos adultos, cos que aprendía o necesario. Será entre os séculos XIV e XVIII cando co sentimento moderno de familia, a infancia conquistará definitivamente o espazo doméstico, sairá do seu anonimato e adquirirá maior importancia, polo que no sucesivo se pon un gran interese no seu porvir e as dúas preocupacións fundamentais dos pais sobre os seus fillos serán a saúde e a educación (Ariès, 1987: 10-28).

A infancia pasa a ser obxecto dunha maior atención por parte das institucións e, nun escenario que se caracteriza pola crecente urbanización e nuclearización da familia, convértese nun dos focos de atención dos mecanismos de normalización que se difunden a finais do XIX e do primeiro terzo do XX, como é o caso da institución escolar³⁴.

A escola primaria foi substituíndo paseniñamente a aprendizaxe familiar como medio de educación, polo que será defendida como o espazo de socialización natural, especialmente para os que son avaliados na súa socialización primaria como deficitaria. Como destacan Varela e Álvarez-Uriá, "a educación física e a educación moral concorren para formar o bo obreiro: as colonias, o deporte, a vida san son o mellor antídoto contra as enfermidades da infancia" (1991: 218).

Este protagonismo escolar tivo os seus contrastes, ao significar tamén a emerxencia doutras institucións que garantisen a función normalizadora cando aquela fallase. Así, en palabras de Álvarez-Uriá, para a infancia delincuente -termo que reúne un extenso colectivo de nenos, procedentes na súa maioría das clases populares, que preferían os grupos e a rúa á monótona orde disciplinaria escolar-, creáronse novas institucións de control, de carácter híbrido entre os cárceres, os manicomios e as escolas: os correccionais e os institutos psicopedagóxicos (1986: 103).

A teor disto é doado entender que sexa precisamente na historiografía educativa onde comeza a despuntar a temática da infancia ligada á marxinación social que, á súa vez, reenvía á reeducación dos menores delinquentes, ao movemento hixienista, ou á problemática laboral ligada á minoría de idade³⁵.

³⁴ A infancia convértese na diana de modernización da sociedade pero este novo sentimento, que se caracteriza por protexer á infancia de todo o que poida prexudicala e fortificala desenvolvendo o carácter e a razón, ten o seu reverso na súa redefinición en termos de debilidade, e mesmo da imbecilidade da infancia que levan a que a relación entre infancia, primitivismo e irracionalismo caracterizan o sentimento do XX (Ariès, 1987: 158-168).

³⁵ Da abundante bibliografía citamos como exemplo as obras de Montserrat González Fernández, 1996; José Mª Borrás Llop, 1996; Félix Santolaria, 1997; Jesús Palacios, 1997; Irene Palacio e Cándido Ruiz, 2002; así como os artigos de Antonio Viñao e Guillermo Rendueles, 2001, en *Áreas*, Revista de Ciencias Sociales, nº 20, Monográfico sobre *Higienismo y Educación*, ou a compilación Enrique Perdiguer, 2004.

3.1.2. Os golfos como cuestión social

A comezos do século XX eran varios os motivos que xustificaban a necesidade dunha nova lexislación para os menores situados á marxe das institucións normalizadoras. Como afirma González (1998: 23-24), a revolución que se produciu no XIX fixo que a infancia máis pobre se desenvolvese nun ambiente especialmente hostil, derivado das novas formas de vida xeradas polas revolucións industriais: nais e pais que traballan longas horas en fábricas ou talleres, e nenos que eran incorporados como man de obra barata ou mesmo que vagabundeaban en ausencia dos seus proxenitores.

Se ben desde a primeira metade do XIX abundan os escritos que recollen referencias constantes á necesidade de crear institucións para o control da infancia abandonada e a xuventude que escapa da autoridade familiar e social, non será ata finais dese mesmo século, "cando incrementa a preocupación por aspectos que introducen incerteza e desequilibrio social coa desorde social e o temor dos propietarios aumenta, que non xurde un movemento xeral de intervención no goberno da xuventude delincuente" (Trinidad, 1996: 471). Segundo este historiador, "arredor de finais do XIX o problema da infancia abandonada, que mendiga e comete pequenos delitos, é o máis visible no mundo urbano e o máis inquietante polo desorde social e moral que poñían en evidencia, razón pola que a cuestión da infancia abandonada e delincuente se transforma nun problema de orde pública nas cidades máis populosas" (1996:479).

Para o devandito autor (Trinidad, 1996: 483), as principais causas do aumento da delincuencia que realizan os menores teñen a súa orixe nas transformacións que produciron os desprazamentos da poboación cara ás cidades en toda a Europa occidental: os núcleos urbanos demandaban unha crecente man de obra para fábricas e servizos; a cidade, cos seus ritmos de traballo e as novas formas de sociabilidade, alterara os vínculos comunitarios -en moitos casos non existían por tratárense de poboacións desarraigadas-, o que provocaba que non actuasen sobre eles as tradicións nin os vínculos familiares, as dúas instancias socializadoras máis importantes das sociedades preindustriais.

Se o lugar onde a mendicidade se volve especialmente visible é nas cidades, a imaxe que representará a comezos do século XX á infancia situada fóra das institucións socializadoras e por tal motivo, asunto recorrente na maior parte dos escritos é, sen dúbida, a do *golfo*.

Golfo será a figura que convoque inmediatamente a idea de futuros delinquentes, se ben destaca que o seu instinto criminal defínese como resultado de causas alleas á súa vontade, especialmente ao abandono moral. Segundo as palabras de Juderías Garrido, Morán de Burgos e López Núñez (1909) nun relatorio que presentaron ao Consello Superior de Protección á Infancia "os nenos maiores de dez anos, que se entregan a si propios, que foron abandonados polos seus pais e

polas súas familias, ou que carecen en absoluto delas, constitúen a clase dos *golfos*, seres que viven como salvaxes no seo da sociedade culta, que arrastran unha existencia miserable, que se dedican a recoller puntas de cigarro, a moveren o cilindro dos torradores de café, a abriren a porta dos coches, a roldaren polos mercados, a transportaren cando poden as pequenas equipaxes e non poucas veces ao furto e á rapiña"; destacan, así mesmo, como causas da súa propensión á delincuencia, "a vida aventureira, a ausencia, natural e lóxica, de toda moral e de toda educación, e o continuo roce cos elementos máis depravados e perigosos das clases baixas" (1909: 159-167).

Se así a entendemos, a figura do golfo está moi próxima á de menor delincuente e chega mesmo a se identificaren. Resulta tamén moi ilustradora neste sentido a carta prólogo que o director da escola de criminoloxía Rafael Salillas escribe para a tese que defendeu o avogado Enrique Zarandieta baixo o título "*La delincuencia de los menores y los tribunales para niños*" (1916: XIV), onde caracteriza os menores delincuentes como golfos, "seres embrutecidos pola súa mesma desastrosa condición social, polo abandono completo, moral e intelectual, en que se atopan".

Unha das causas que esgrimiron a maior parte dos científicos da época para explicar a criminalidade infantil é a ruptura da orde familiar, xa que a maioría dos nenos delincuentes procedían de familias que non parecían asumir a responsabilidade do seu control. Así o entende Zarandieta (1916: 9-36) ao enumerar e explicar as causas que, segundo o seu criterio, contribúen á criminalidade infantil:

- 1) A herdanza. Se a escola positiva italiana considera digno de estudo o culpable, é de analizar a súa singularidade, xa que só o coñecemento dos seus antecedentes poderá servir de guía para a reforma do rapaz -como evidencian os datos que aporta o autor sobre a correlación entre herdanza e criminalidade-. En palabras súas, "o xuíz necesita coñecer os antecedentes xenealóxicos do mozo para logo obrar sobre este debida e cumpridamente".
- 2) O alcoholismo. Se ben recoñece que o lema dos hixienistas -*moita carne, pouco alcohol, e na vivenda aire e sol*- era imposible de aplicar ao mal pagado obreiro, na campaña deste movemento destaca o importante papel do mestre, para desenvolver no rapaz a aversión ás bebidas, así como as medidas de prevención para evitar o alcoholismo dos pais co propósito de diminuír o nacemento dos que se coñecen como "nenos de domingo".
- 3) O abandono. Tendo en conta as ocupacións da clase obreira, poucas veces poden as familias proporcionar ao pequeno todos os coidados que require, e moitas veces mesmo os obrigan a mendigar, vagar e pasar a noite fóra da casa. A maior parte dos delincuentes menores, en grao de reincidencia, vén proporcionado por estes xoves abandonados: os golfos³⁶.
- 4) A falta de instrución e de educación moral. O autor concédelle á educación familiar e escolar

un papel fundamental para a prevención da delincuencia xuvenil, ao afirmar que "se o artigo 7º da Lei Moyano, que establece o ensino obrigatorio desde os seis ata os nove anos se cumprira, aforrariamos un número grande á delincuencia xuvenil"; ao tempo que enfatiza a importancia da falta de educación moral dalgunhas familias, especialmente no caso das que contraen segundas nupcias por seren fonte da crecente criminalidade.

O mapa da delincuencia xuvenil aparece así inserido no territorio das anormalidades físicas, psíquicas ou morais de modo que, como subliña Álvarez- Uría, "desde entón ata hoxe a procura dunha personalidade delincuente constitúe o obxecto dos especialistas da mente, que pretenden unha 'prevención científica' da delincuencia" (1986: 118).

En todo caso e, con independencia das diferentes explicacións sobre as causas da criminalidade, a presenza destes mozos visibilizaba os efectos que provocaba para poboación máis vulnerable a lóxica capitalista e poñía de manifesto que eran os máis afectados polos cambios que se derivaban da industrialización e que permanecían nos arrabaldes das principais institucións socializadoras: familia, escola e traballo. Urxía buscarlles un sitio, garantir a súa socialización, atoparlles unha finalidade.

Estes adolescentes convértese nunha das principais cuestións sociais a comezos do século XX. Se seguimos a Castel (1997: 29) 'o social' caracterízase "pola inquedaanza acerca da capacidade para garantir a cohesión dunha sociedade, debido á ameaza que supón para o mantemento desta a presenza de certos grupos", e pola necesidade de, unha vez identificada a natureza do problema, poñer en funcionamento os dispositivos de vixilancia e control axeitados.

Como afirma Larrosa (1995: 33, 56), os reformistas profesionais percibiron as densas concentracións de clases baixas que creou a industrialización e a urbanización, como unha fonte de enfermidades contaxiosas e de corrupción moral. Para evitalo deseñaron un programa de hixiene social, que requiría, en primeiro lugar, localizar e obter información detallada sobre a vida dos seus habitantes e, en segundo lugar, mellorar a súa asistencia e a moralidade mediante a escola e familia.

Neste sentido, un dos presupostos que adopta o movemento hixienista no primeiro terzo do XX é a fragilidade do suxeito infantil. Será a necesidade de garantir a súa protección, o que amplía o campo de acción a todo aquilo que poida condicionar os seus modos de vida, polo que dirixirán unha especial atención á escola e á familia que, en tanto institucións socializadoras, serán os lugares privilexiados de intervención, ao adoptarse o principio de que se se melloran as condicións de vida destes menores se podería resolver a chamada cuestión social.

³⁶ O propio autor recorda a definición que Pío Baroja en *El tablado de Arlequín*, utiliza para referirse ó golfo, "é un detritus das distintas clases sociais; é como un fleco que colga destas"; así como a súa proposta de solución: "educalos ou aforcalos".

Mais para poder garantir a protección desta infancia foi necesario, como explica Rendueles (2000: 132) detectar as familias incapaces de xerar a socialización primaria -considerada a base de calquera acción educativa posterior- para poñer en marcha o aparato de vixilancia psicosocial que, tras detectar ao menor en risco, por incumplir pautas escolares ou sanitarias, inicia un primeiro informe psicopedagógico-sanitario que reflicte a incapacidade desa familia introducíndoa nun círculo de tutela.

O máis relevante deste movemento é o feito de que se constrúe arredor dun eixo que se articula mediante tres gremios ata entón separados: xuíces, psiquiatras e asistentes sociais. En palabras do profesor Viñao, "a cuestión hixiénico-educativa hai que considerala no contexto do control e da regulación dos pobres, así como das mulleres e nenos 'perigosos ou en perigo', é dicir, dos procesos de control social xerados por ese *ménage a trois* entre o xudicial, o psiquiátrico e a asistencia social, orixe de institucións como o Tribunal Tutelar de Menores" (2000: 13).

Será precisamente nesta coalición onde se asenta un dos falsos cimentos das novas ciencias do castigo: "a suposición de que é posible avaliar o risco de reincidencia do suxeito en función do peso das observacións dos psicólogos, dos educadores ou dos traballadores sociais" (Rendueles, 2000: 131).

No mesmo sentido exprésase Álvarez-Uría, cando explica que na xustificación da necesidade de intervención de tutela para esta infancia confluiron tres rexistros de saberes: o pedagógico-educativo, o xurídico-correccional e o psicológico-psiquiátrico de carácter terapéutico (...), a anormalidade aparece predominantemente ligada a causas psico-orgánicas e será esta patoloxización do campo do social, o que xustificará intervencións correctoras, medidas profilácticas, prácticas de hixiene pública e privada que só os especialistas das ciencias humanas poden aplicar" (1986: 112, 114).

Como exemplo dos postulados que orientaron o denominado dereito protector dos menores delinquentes, reproducimos as conclusións presentadas por Manuel Tolosa Latour no Congreso Penitenciario que se realizou na Coruña no 1914³⁷:

- I. A base fundamental da obra reformadora de nenos e mozos, estriba no estudo individual destes, no seo da familia ou nos centros onde se recollen os nenos orfos e abandonados.
- II. Importa interesar ós pais no estudo destes problemas e constituir ligas familiares para o exame da cuestión hixiénica, de ensino e educativas.

³⁷ Son recollidas por Ruiz (2004:165).

- III. As escolas de reforma adaptaranse ás clasificacións de cada un dos nenos, segundo o grao da súa normalidade ou anormalidade, así física como moral.
- IV. Todos os reformatorios adoptarán o sistema familiar e de corrección paternal e estableceranse colonias agrícolas ou centros de ensino industrial no campo, á beira do mar, na montaña e faráse no posible a vida ao aire libre.
- V. Antes de se reintegrar o mozo na sociedade, especialmente o que está abandonado, colocaranse no seo de familias honradas baixo a inmediata vixilancia das xuntas protectoras.
- VI. Constituiranse padroados permanentes a favor dos mozos que estivesen nas escolas de reforma, para establecer vínculos de solidariedade coa casa nai.
- VII. Exerceráse unha acción preventiva e protectora a favor dos nenos fillos de pais indignos, ao privar a estes da patria potestade ou aos perseguir en caso de delito contra o menor.
- VIII. O Estado e as deputacións contribuirán á creación das distintas clases de reformatorios, ao auxiliar a iniciativa particular e velar polo bo réxime interior das escolas de reforma baixo a inspección protectora das xuntas de protección á infancia e do ministerio da gobernación, que está representado polo consello superior.

Os tribunais para nenos converteranse, como brillantemente demostra Donzelot (1998: 106-111), no social por excelencia, ao formar parte dun movemento xeral dirixido á infancia que pasa de estar organizado mediante técnicas conventuais e militares, conectado coa autoridade familiar e relixiosa, policial e xudicial, a procurar os seus métodos na medicina, na psiquiatría e na pedagogía. A súa organización basearase na convicción de que "o sistema penal era inadecuado para conter o fluxo considerable de todos eses menores irregulares que se introducían no intersticio entre a vella orde familiar e a nova orde escolar. Educación baixo mandato xudicial foi a solución" (Donzelot, 1998: 118)

Como explica o devandito filósofo (1998: 99-101), a finais do XIX emerxen unha serie de profesións que se agrupan baixo o traballo social, que están unificados polo campo da súa intervención, os menos favorecidos. Ocuparanse estas novas profesións de atender os problemas da infancia, criticarán as actitudes simplemente represivas e caritativas, promocionarán a educación como fórmula para a resolución de problemas e preocuparanse pola comprensión máis que pola sanción xudicial. Non están vinculadas a unha única institución, senón engadidas como un apéndice aos aparatos que xa existen: xudicial, médico, asistencial, educativo. Con diversas nomenclaturas: asistentes sociais, educadores especializados, animadores e apiándose en diferentes saberes -psiquiátrico, sociolóxico, psicanalítico-, terán como principal finalidade a prevención do delito, mediante a

intervención educativa.

3.2. CONFIGURACIÓN E TRANSFORMACIÓNS LEXISLATIVAS NA XUSTIZA DE MENORES AO LONGO DO S. XX (1918-1999)

Neste apartado consideramos en primeiro lugar os principios sobre os que descansará a nova xurisdición que, para os menores, emerxe na segunda década do século XX. Nun segundo lugar, ao tomar como referentes a Lei de 1918 e as principais reformas das que foi obxecto ata o Texto refundido da lexislación sobre tribunais tutelares de menores do 11 de xuño de 1948, trazamos un percorrido polo denominado Dereito protector dos menores delinquentes, ao subliñar aqueles asuntos que nos permitan entender como conseguiu situarse á marxe das finalidades do dereito penal e xuntar en nome do discurso pedagóxico e baixo un só documento lexislativo, o carácter de protección e reforma.

Para rematar o capítulo, o terceiro apartado iníciase co texto constitucional e recollerá os asuntos máis significativos que exprican o paso dos tribunais ós xulgados de menores no derradeiro cuarto do século XX.

3.2.1. Principios que xustifican a necesidade dun novo dereito non penal para menores

A ideoloxía positiva tivo, xunto coa penetración das ideas do correccionalismo alemán, unha influencia fundamental na configuración dos principios que xustificaban a necesidade dun tratamento diferenciador para os menores delinquentes³⁸.

Debido a que as teses que defendía o positivismo foron obxecto de análise no capítulo precedente, ocuparémonos agora da perspectiva correccional, ao reproducir os postulados subliñados por Matza (1981: 28-36):

1. Falta de atención para o detalle. Manífestase claramente a intención de librarse do fenómeno na preocupación predominante polas cuestións de causación ou de "etioloxía", o delito en si mesmo recibe unha atención momentánea, o que se reflicte na desproporción coa que a atención se divide entre a descrición e a explicación. En xeral os estudos son vagos e parcos na descrición dos fenómenos que tentan explicar porque desde esta óptica a tarefa é chegar á raíz dos motivos que latexan baixo estes. É moi grande a posibilidade de perder o fenómeno

³⁸ Doutrinal penal que formulou o filósofo do dereito e penalista Carlos David Augusto Roeder, que defende a corrección do delincente como fin principal da función penal do Estado.

reducíndoo a aquilo que non é.

2. Incapacidade para separar entre pautas morais e descrición da realidade, ao adoptarse o punto de vista da comunidade e non o do suxeito desviado. O puritanismo dos patróns morais dos investigadores fai que se informe desde unha perspectiva externa que parte da idea de que a pobreza destrúe as posibilidades dun desenvolvemento normal, ao ter unha mala opinión da vida do suburbio e da súa estreita relación con diversas patoloxías. Ao quedar fóra e non transformarse a si mesmos, os observadores apenas son capaces de describir e de entender a vida social e moral do que investigan.
3. Adopción do que Matza denomina "punto de vista pederestre". As teorías en que descansa o correccionalismo asumen que as cousas malas resultan das malas condicións, e a énfase nas malas consecuencias borra a posibilidade de que o mal xurdise de cousas que se tiñan por boas e o ben de cousas que se tiñan por malas.

Dorado Montero, catedrático de Dereito da Universidade de Salamanca e coñecedor do carácter modélico do Reformatorio de Elmira e doutras institucións americanas para a infancia delincente, afirmou explicitamente a necesidade de compaxinar ambas perspectivas ao afirmar que "o resultado a que leva o ensino da antropoloxía e da socioloxía criminais non pode ser outro, no fondo, desde o meu punto de vista, que a aceptación do sentido penal do correccionalismo (...), por iso digo que o sistema penal do porvir debe ser algo así como a unión da escola correccionalista e da positiva" (Dorado, 1915: 341).

Para entendermos a ideoloxía sobre a que se asentou a emerxencia da xustiza de menores nos termos en que o fixo, expoñemos a continuación as principais propostas que este xurista esgrime para criticar a xustiza penal que se aplicou a finais do século XIX e a comezos do século XX, así como a súa reclamación dun novo dereito penal para menores. Facémolo cunha certa extensión por constituir o referente do pensamento dun dos personaxes que máis influíu na emerxencia da xurisdición para menores en España:

- *Nova función penal de carácter preventivo ou correccional e non punitivo ou retributivo*

"A aplicación das penas móvese en dous grupos: un punitivo que mira para o pasado, para o delito que se cometeu para castigar ao autor, vingarse del; outro o preventivo que mira cara ao futuro, no intento de previr a comisión de novos delitos que garanta a reforma do delincente. En función da que se escolla dará lugar a distinta función penal" (Dorado, 1908, aprox.: 10-11).

"É cuestión de mirar adiante máis ben que atrás; aos perigos de posibles delitos, máis que aos delitos que xa se cometeron; ou si tamén a estes, non só para facer a conveniente, proporcionada e xusta reparación material polos efectos que orixinasen, senón para consideralos como signos da posible capacidade delituosa ou acometedora dos autores" (Dorado, 1915: 105).

"A función propiamente penal é por forza exclusivamente preventiva e preservadora" (Dorado, 1915: 131).

"A tendencia tal e como quedou amosada no Congreso de Antropoloxía Criminal de Amsterdam (1901) é que, o que ata agora se chamou dereito penal quede subsumido na pedagogía correccional, como un dos capítulos ou seccións desta" (Dorado, 1915: 276).

No sentido técnico penal, un delincuente está reformado cando nel se opere un cambio tal, que ao volver á vida libre non seguirá cometendo delitos (Dorado, 1908, aprox.: 15).

- *Posibilidade dun dereito penal sen delito nin pena*

"O que preocupa hoxe no campo da criminoloxía, non é o crime que xa se realizou, senón os que para mañá poden temerse. O temor vén da conciencia dun perigo, e o perigo, aquí, dimana da capacidade delituosa de certos suxeitos, que son os delinquentes en potencia, cuxa situación psíquica, ou o que é o mesmo, cuxa vontade interna, inferida mediante as súas manifestacións exteriores, que chamamos actos, constitúe o obxectivo da loita moderna contra a delincuencia" (Dorado, 1915: 201).

"O criterio que ha de servir para o exercicio da función penal cando esta adquira carácter totalmente preventivo, non pode ser outro que o de perigo, isto é, o maior ou menor temor que exista de que no porvir producirán efectos tales ou cales causas criminolóxicas. O elemento do dano causado polo delito nada ten que ver coa función penal propiamente dita, senón unicamente coa reparación, que é de índole civil" (Dorado, 1908, aprox.: 38-39)

"Un dereito penal semellante, que non necesita para existir delito nin pena, é o que a todo correr se nos bota encima" (Dorado, 1915: 231).

"Unha xustiza que tome como punto de partida a capacidade delituosa dos suxeitos, a mala vontade destes, as súas propensións ou os seus instintos malos, e o conseguinte perigo social que ofrecen (...) non pode falar de responsabilidade nin de pena" (Dorado, 1915: 201).

- *Cambio de pena por medida*

"Hai que substituír a idea de imputabilidade, base da pena, pola de necesidade [que induce á comisión do delito], base do tratamento" (Dorado, 1915: 226).

"A responsabilidade presupón obrigación, é dicir, débeda. Por iso entendo que as chamadas penas preventivas, as de seguridade ou as correccionais, que teñen por obxecto oporse aos delitos posibles e temidos, non son penas propiamente, tradución da responsabilidade penal, senón verdadeiras medidas de precaución" (Dorado, 1915: 113).

"A semente que arroxou o correccionalismo, a da tutela rexeneradora dos delincuentes, foi xermolando con lentitude. A pena no correccionalismo, ten o sentido dunha medida rexeneradora, ao tempo que de preservación social contra posibles causas subxectivas da futura delincuencia, ou sexa de perigos para o porvir" (Dorado, 1915: 194).

- *Conceptualización do delincuente como enfermo e necesitado de tratamento.*

"Proclámase o principio de que a xuventude delincente xamais debe ser castigada, senón sempre protexida (Dorado, 1915: 223).

"O verdadeiro golpe de graza ao sistema de represión e o paso ao dereito penal preventivo foi dado polos correccionalistas. Para o correccionalismo o delito non é máis que un signo, un síntoma do estado de anormalidade psíquica de quen o comete, unha proba do seu desaxuste moral, da perturbación que a súa vontade experimenta, un dato inequívoco que denuncia a necesidade de acudir prontamente por quen corresponda co remedio, se non se quere contribuír á prolongación dunha inxustiza, necesariamente enxendradora de outras posteriores" (Dorado, 1915: 323-324)

"Se seguimos a premisa xeral do correccionalismo a nova concepción do dereito, que non ten a súa base no poder, a facultade e a forza, senón na necesidade, o delincente, polo simple feito de ser tal, denuncia un estado moral débil e miserable. A delincuencia -no pensamento dos correccionalistas- é unha causa limitadora da capacidade real, e, por tanto, da capacidade xurídica dos individuos, igual sucede coa idade, a enfermidade mental, etc; e mantén o suxeito en posición de inferioridade, e que necesita, en beneficio propio e social, dun xénero de protección tutelar (tratamento penal) que se acomode á súa situación anómala e de desamparo" (Dorado, 1915: 193).

"Se consideramos o delincente como un enfermo que necesita curación, é imposible fixar

de antemán, dun modo seguro, o tempo que debe tardarse en lograla" (Dorado, 1908, aprox.: 119).

"A raíz primaria e verdadeira do delito atópase na anómala situación psíquica deles [menores], no seu mundo interno deficiente, na súa vontade torcida ou perturbada. Os correccionistas non se molestaron -quizais polo atraso relativo dalgunhas ciencias neste momento como a psicoloxía experimental e a socioloxía- de facer indagacións acerca dos factores determinantes da vontade criminal. Pero estableceron como principio fundamental o de que o orixe do delito, ou dígase si se quere da enfermidade que se debe combater era de índole psíquica, era unha anomalía psíquica" (Dorado, 1915: 199).

"A causa do delito é a vontade do delincente (...) A vontade é o equivalente das tendencias, das inclinacións, dos instintos, do carácter (...). O facer é o resultado do querer, e o querer é o resultado dunha multitude innumerable de operacións fisiolóxicas, de accións físicas e químicas que o determinan e que quedan ignoradas polo individuo en quen se producen" (Dorado, 1915:203, 84, 211).

"Eu creo que o sistema penal do porvir será (xa comeza a selo) fundamentalmente correcionalista, pero o correcionalismo só formulou ese criterio de conxunto, trazar as regras xerais sen entrar en detalles. É verdade que o delito non é máis que un síntoma do estado anormal da vontade do suxeito (anomalía psíquica, que dixo Garofalo); pero de que provén este estado?, cales son as causas que o determinan?, que nexos existen entre a vontade torcida do reo, entre a incapacidade deste para rexer a súa vida, e o organismo físico que herdou e a educación que recibiu, e o ambiente social no medio do cal se lle obriga a vivir, pobre ou rico, ignorante ou culto, desprezado ou mimado?" (Dorado, 1915: 327).

- **Defensa da orientación psicolóxica e progresiva espiritualización do dereito penal**

"A criminoloxía e a administración da xustiza penal ha de consistir na transformación da unha en psicoloxía e da outra en arte pedagóxica ou pedagogía correcional, que terá as bases na psicoloxía" (Dorado, 1915: 81).

"O moderno dereito penal vaise convertendo de día en día máis acentuadamente en psicoloxía criminal. O estado interno do delincente, os chamados factores psíquicos da delinuencia adquieren cada vez máis importancia ao tempo que o delito, a entidade exterior delituosa, a perde" (Dorado, 1915: 199).

"O propósito das novas disciplinas, antropoloxía e socioloxía, que se refunden na psicoloxía, é o coñecemento da alma humana (...) O coñecemento da vontade para obrar sobre ela só

pode lograrse se observamos os seus resultados, os seus efectos" (Dorado, 1915: 82- 83).

"Para o estudo do espírito íntimo (finalidade, móbiles, designios, propósitos, intentos..) das accións executadas, inferimos a capacidade permanente para a realización de outras análogas, o estado constante (o carácter, a natureza, os instintos, os gustos, a vontade, etc.) da alma de onde elas han de porvir, e han de porvir sen remedio -como o efecto da súa causa e o froito do seu árbore-, sempre que ese estado non varie" (Dorado, 1915: 110).

"[A función do dereito penal] é penar a un polo que é, pola súa capacidade de obrar en tal ou cal sentido, e non polo que fixo" (Dorado, 1915: 254).

"É o estado da alma a que importa, pois de aquí é de onde ven todo o mal ou o ben que nos pode traer a conduta allea" (Dorado, 1915: 254).

"A función da administración de xustiza penal é unha verdadeira cura de almas" (Dorado, 1915: 180).

- *Características do tratamento reformador. O significado da educación no ámbito penal*

"[O réxime dos reformatorios será] médico-pedagóxico ou correccional" (Dorado, 1915: 227).

"O correccionalismo infantil e xuvenil deixa de ser só sentimentalista e réunese co que podemos denominar científico; as persoas para tal curación: pedagogos, médicos, psiquiatras, psicólogos para os que a ciencia e a caridade se confunde" (Dorado, 1915: 224).

"Chamamos educación ao emprego de cantos medios exteriores, principalmente de natureza intelectual e moral (ensino, consellos, predicacións, exemplos, castigos, premios...), aspiren a poñer no mundo interno do educando en determinada disposición, que agora non ten, infundíndolle, v. Gr., convicións, hábitos, propensións, instintos, do que ao presente carece, a educación non é outra cousa senón un modo de presión, de compresión" (Dorado, 1915: 218).

Para valorar o tipo de medida a impoñer, considera necesario poñer a énfase no delincuente, deixando nun segundo plano o delito cometido, polo que será a búsqueda dos antecedentes o inicio do camiño para a súa corrección, toda vez que será imposible datar con precisión o tempo que durará a proposta de intervención:

"Ao cambiar o obxectivo da xustiza penal, contra o antigo principio da aplicación de iguais

castigos a todos os autores do mesmo delito, é necesario afirmar o principio da individualización do tratamento reformador, que se acomode á índole particular de cada suxeito que necesita del. Fronte á idea corrente de ser o delito, a súa maior ou menor gravidade obxectiva, o único elemento que ha de terse en conta para a graduación da pena, haberá que poñer a idea de que o tratamento mellorador debe acomodarse á situación de cada delincuente, e que para determinalo é preciso botar man de cantos datos poidan axudar ao coñecemento da situación referida, e son de moita importancia para o efecto os antecedentes e toda a vida pasada do individuo, mentres o delito que se perpetrrou poderá ofrecer a miúdo moi pouco valor para o caso. En lugar da esixencia antiga de fixar por anticipado e con carácter de invariable a duración do castigo, deberá recoñecerse a imposibilidade de sinalar dun modo definitivo e seguro, a priori, a duración do tratamento mellorador e preventivo, porque non se pode saber de antemán o tempo que cada suxeito empregará en reformarse, se é que algún día está reformado; é dicir, que no novo sistema teñen que substituírse as actuais sentenzas, onde se determina a duración indefectible da pena, polas sentenzas indeterminadas, en que a duración depende do tempo que tarde en conseguirse o fin que con elas se busca" (Dorado, 1908 aprox.: 16-17).

Propón como modelo das características que han de ter os reformatorios como institutos pedagóxicos o que é o reformatorio de Elmira:

"Non está feito para castigar, senón para mellorar os reclusos; comezou sendo unha penitenciaría modernizada, para converterse nun gran establecemento de educación forzosa para criminais; ven a ser un vasto e complicado instituto pedagóxico, onde se utilizan cantos medios poden servir para converter os pupilos en cidadáns honrados, porque o que se busca nel non é castigar senón educalos, ao tomar a palabra educación no seu sentido máis amplo e xenérico, como cultivo e desenvolvemento de cantas actividades aproveitables posúan os suxeitos" (Dorado, 1908, aprox.: 22-30).

"Un trazo característico do reformatorio como toda institución pedagóxica que con xustiza mereza tal nome é que se persiga de verdade a formación do espírito e do carácter dos educandos, nomeadamente: confiar, para a obra da educación e os seus bos resultados, principalmente na vontade do pupilo, na súa cooperación eficaz e activa, ao relegar a un segundo termo a intervención dos resortes exteriores, ao servirse deles como excitantes para espertar aquela. Co sistema das sentenzas indeterminadas que en Elmira rexe...concederase a liberación cando o recluso consiga grazas ao seu propio esforzo, ganar os vales de boa conduta e os de aplicación na Escola de Letras, e que dispoña tamén dunha cantidade de cartos, produto dos seus salarios como traballador nalgúns dos oficios que no reformatorio se ensinan..só ao entrar no reformatorio sabe que del depende a súa sorte" (Dorado, 1908?: 31).

Dorado Montero ilustra perfectamente as novas funcións que se pretenden dar á penoloxía e que se recollerán na promulgación da Lei de tribunais para nenos. Esta lei incorpora novas categorías xurídicas, reclama novos profesionais e tipifica medidas de carácter educativo unindo así a infancia "en perigo" coa "infancia perigosa" e articulando as funcións de protección dos menores e tutela dos seus dereitos, a prevención da delincuencia xuvenil e a reeducación e defensa social.

3.2.2. Tribunais para nenos: protección e reforma baixo o discurso educativo.

Tomando como referentes a Lei de 1918 e as principais reformas de que foi obxecto ata o Texto refundido da lexislación sobre tribunais tutelares de menores do 11 de xuño de 1948 -vixente ata a década dos 90- imos trazar unha panorámica global do que se denomina Dereito protector dos menores delinquentes, por medio da selección nestes textos, daqueles apartados que nos permitan entender como conseguiu situarse á marxe das finalidades do dereito penal e xuntar, en nome do discurso pedagóxico, o carácter protector e reformador baixo un só documento lexislativo. Os documentos que consideramos relevantes nesta revisión lexislativa son os seguintes:

- Lei que autoriza o Goberno para publicar unha lei sobre organización e atribucións dos *Tribunales para nenos*, de conformidade coas bases que se publican, do 2 de agosto de 1918, A Gaceta de Madrid, 15 de agosto de 1918 (que nomearemos como Lei de bases);
- Lei sobre organización e atribucións dos Tribunais para nenos do 25 de novembro de 1918, A Gaceta de Madrid, 27 de agosto de 1918.
- Real decreto que aproba o Regulamento provisional para a aplicación da lei sobre organización e atribucións dos tribunais para nenos, do 10 de xullo de 1919. A Gaceta de Madrid, do 13 de xullo de 1919. Ficou aprobado con carácter definitivo o 6 de abril de 1922. A Gaceta de Madrid, do 9 de abril de 1922.
- Real decreto-lei que aproba o proxecto de reforma do 25 de novembro de 1918, sobre organización e atribucións dos tribunais tutelares para nenos, do 15 de xullo de 1925. A Gaceta de Madrid, do 18 de xullo de 1925.
- Real decreto-lei que aproba, con carácter de lei o proxecto de reforma e adaptación do Decreto-lei do 15 de xullo de 1925, sobre organización e atribucións dos tribunais tutelares para nenos, do 3 de febreiro de 1929. A Gaceta de Madrid, do 6 de febreiro de 1929.
- Decreto 11 de xuño de 1948, texto refundido da lexislación sobre tribunais tutelares de menores: Lei, Regulamento para a súa execución e Estatuto da Unión Nacional destes tribunais. BOE, do 19 de xullo de 1948 (que denominaremos como LTTM).

Creación e expansión

Tras un proxecto que presentou o fiscal do Supremo Avelino Montero Ríos, e que se inspira claramente na Lei belga do 15 de maio de 1912, o 2 de agosto de 1918 aprobouse a Lei que autoriza as bases para a creación dos tribunais para nenos en España. Conforme a estas e con carácter provisional, o 10 de xullo de 1919 asinou o Real decreto que aproba o regulamento para a súa aplicación que será aprobado con carácter definitivo o 6 de abril de 1922, e que inicia así o camiño da actual lexislación de menores.

Coa creación dos tribunais especiais para nenos culmina o proxecto que comezara a xestarse no século anterior que, tal e como auspiciaba Dorado Montero, baixo a defensa de que os menores delincuentes debían de abandonar o dereito penal, reclamaba xuntar nun só organismo o carácter protector e de reforma relativo a menores.

Pero a posta en marcha dos tribunais foi lenta ao depender máis de iniciativas persoais que do compromiso estatal e así durante décadas, en moitas cidades españolas, os menores seguirán sendo xulgados polo mesmo tribunal que se ocupaba dos maiores.

De conformidade coa lei e o seu regulamento fóronse creando en distintas provincias os tribunais. O primeiro tribunal especial para nenos en España foi o de Bilbao (1920), ao que seguirían o de Tarragona (1920); o de Barcelona e o de Zaragoza (1921); o de San Sebastián, o de Vitoria e o de Murcia (1922); o de Valencia, o de Almería e o de Pamplona (1923); o de Granada, o de Madrid e o Palma de Mallorca (1925); o de Oviedo, o de Girona, o de Lleida e o de Logroño (1927); o de Jaén, o de Huesca e o de Teruel (1928); o de Alicante e o de Sevilla (1930). Na década de 1920-1930 creáronse, pois, 22 tribunais, durante o período republicano non se crea ningún e co franquismo estenderanse a todas as capitais de provincia. Será nesta segunda etapa, entre 1937 a 1954, cando se inauguren, entre outros, tres en Galicia: o da Coruña (1937), o de Ourense (1942) e o de Lugo (1944).

Organización

O carácter híbrido dos tribunais para nenos déixase notar mesmo nos requisitos para a súa organización ao configurarse con entidade propia, á marxe da administración xeral dos tribunais de xustiza. Quedarán incorporados nun organismo administrativo de carácter autónomo, a sección IV do Consello Superior de Protección á Infancia³⁹, xa que a filosofía da lei primaba a tutela e a correc-

³⁹ No Regulamento da Lei de protección á infancia destaca dentro das súas funcións: na 3ª a inspección de cantos centros recollen nenos; 5ª a denuncia e persecución dos delitos contra menores; 7ª a corrección paternal dos chamados rebeldes, incorrixibles ou delincuentes. Os órganos oficiais que se encargan de exercer esa protección eran o Consello Superior, que estaba constituído no Ministerio da Gobernación, baixo a presidencia do ministro e as xuntas provinciais e locais. O Consello estaba organizado en cinco sesións e unha Comisión Executiva, sendo precisamente a quinta a xurídica e lexislativa, polo que e, o Consello é o órgano que propón reformas como as dirixidas ós tribunais para menores.

ción fronte ao castigo e á retribución, ao apartalos así do poder xudicial.

Este carácter administrativo abre a posibilidade de que sexan persoas alleas á carreira xudicial as que constitúan estes tribunais ao non ser requisito imprescindible para a súa organización profesionais do ámbito xurídico. Tal e como se recolle na base 1º " serán presididos polo xuíz de primeira instancia, cos dous vogais que designe a Xunta Provincial de Protección entre as persoas que residan na mesma localidade que, pola súa práctica pedagóxica ou polas súas condicións especiais ou os seus coñecementos profesionais, fosen máis indicados para o bo desempeño da función tuitiva que se lle encomenda". Pero a lei vai máis alá e abre a posibilidade de que "poderá o Ministerio de Graza e Xustiza, por proposta do Consello Superior de Protección á Infancia, nomear para as poboacións que estime convenientes, unha persoa estraña á carreira xudicial para o exercicio do cargo de presidente do tribunal de nenos". Ademais o art. 6 do posterior regulamento dálle especial relevancia a criterios de moralidade, pois respecto das persoas que sexan designadas vogais, ademais de teren cumpridos os vinte e cinco anos, establécese que deben preferirse "en igualdade de condicións aquelas que revistan a calidade de pais ou nais de familia".

Será no 1925, ao constituírse a Comisión Directiva dos Tribunais tutelares cando introduza a especialización dos cargos de presidente e vogais, pero aínda así persistirán para a selección destes profesionais criterios morais, tal e como podemos interpretar dos requisitos que recolle o artigo primeiro da Lei de 1948 para os profesionais que habían de formar parte do tribunal: "maiores de vinte e cinco anos, de moralidade e vida familiar intachables, elixidos entre aquelas persoas que residan no territorio en que han de exercer a súa xurisdición e que polos seus coñecementos técnicos sexan as máis indicadas para o desempeño da función tuitiva que se lles encomenda".

Competencia

A lei facultaba para coñecer os delitos e faltas que cometesen os menores de 15 anos e podía suspender a pais ou a titores da garda e da educación dos menores naqueles casos que abandonasen a súa educación⁴⁰. No artigo 25 do Regulamento do 1922 desenvólvense estas funcións e defínense como obxecto da súa competencia:

1º Xulgar os menores de 15 anos aos que se atribúe algún delito.

2º Xulgar os menores de 15 anos aos que se atribúe algunha falta.

⁴⁰ Artigo 3º da Lei sobre organización e atribucións dos tribunais para nenos do 25 de novembro de 1918. *La Gaceta de Madrid*, do 27 de novembro de 1918.

3º Procedemento regulador da facultade protectora dos tribunais sobre os menores de quince anos, por feitos que poidan afectar directa ou indirectamente a seguridade das súas persoas ou os fins da súa educación integral.

4º Para xulgar a maiores de 15 anos por algunhas das faltas.

O seguinte texto lexislativo que modifica substancialmente a atribución de competencias sobre os menores é a Lei de tribunal tutelar de menores de 1948, que as recolle no seu artigo 9 da seguinte maneira:

- 1º A) Accións ou omisións, que se lle atribúan a menores antes de cumprir os 16 anos, cualificadas polo Código penal ou polas leis especiais como delitos ou faltas.
- B) Infraccións cometidas polos menores de 16 que estean consignadas nas leis provinciais e municipais.
- C) Menores de 16 anos prostituídos, licenciosos, vagos e vagabundos, sempre que a xuízo do tribunal requiran o exercicio da súa facultade reformadora.

2º Faltas que cometesen os maiores de 16 anos que estean comprendidas no art.584 do CP.

3º Protección xurídica dos menores de 16 anos contra o indigno exercicio do dereito á garda e á educación nos casos previstos no Código civil por malos tratos, por ordes, por consellos ou por exemplos corruptores.

Do mesmo xeito, engade no art. 11 que "os indisciplinados menores de dezaseis anos que sexan denunciados polos seus pais, titores ou gardadores, só poderán ser sometidos neste concepto á corrección do tribunal de menores polos actos de insumisión que estean previstos no Libro terceiro do Código penal".

En virtude do dito e, tal e como sintetiza Cea (1991), os tribunais para nenos ocúpanse tanto das súas infracción penais (competencia penal), como da súa inadaptación social ou "conduta irregular" (competencia administrativa) e dos problemas asistenciais e psiquiátricos que estean relacionados coas carencias ou cos conflitos familiares (competencia civil). Pero entre a Lei de 1918 e a aprobada 30 anos máis tarde, existen diferenzas que van ter gran transcendencia para os menores, unha referida á relación entre minoría de idade e irresponsabilidade penal e outra que fai referencia á posibilidade de penalizar condutas non tipificadas como faltas ou delitos.

Minoría de idade e irresponsabilidade penal.

A nova concepción da infancia, xunto coa ideoloxía da defensa social, tradúcese no campo lexis-

lativo nun tratamento especial e diferenciador do mundo adulto, que comezara a tomar forma no último terzo do século XIX e cristalizaría no século XX coa creación dun sistema xudicial específico baseado na incapacidade dos menores e, por tanto, na consideración destes como irresponsables penalmente.

Se ben anteriormente á Lei de tribunais para nenos do 1918 existían disposicións especiais para a protección e a custodia dos nenos delinquentes que pola idade tomaban en conta a inmadurez e a incapacidade dos menores –tal e como puidemos ver nos sucesivos códigos penais que foron aparecendo desde 1822–, será coa nova lei especial para nenos cando a minoría de idade adquira primacía sobre os feitos, no momento da valoración xurídica dos mesmos.

O estatuto de menor delincente como plenamente irresponsable imponse tras a anulación do criterio de discernimento e a emerxencia do criterio cronolóxico que introduce o Código penal de 1928. Como xa dixemos este sitúa nos 16 anos a idade a partir da cal se pode responder penalmente, polo que os menores desa idade non poden ser imputados, e dada a súa condición de irresponsables deberán ser sometidos á xurisdición especial do tribunal tutelar para nenos⁴¹.

A responsabilidade penal fíxase nos 16 anos, pero terá un carácter atenuado ata os 18. Esta regulación pasou ao código de 1932 e deste ao de 1944 e á súa seguinte redacción de 1973. Coa aceptación deste criterio –que estará vixente ata a entrada en vigor do Código penal de 1995– os menores permaneceron excluídos do dereito penal de adultos pero tamén quedaron fóra das garantías na aplicación do dereito penal, como veremos no derradeiro apartado deste capítulo.

Posibilidade de penalizar condutas non tipificadas como faltas ou delitos

Se ben a fixación dos 16 anos como límite superior para poder esixir responsabilidade penal permaneceu invariable ao longo do século XX, o que si variou foi o tipo de condutas para sancionar, que non sempre se cingiu ás que se tipificaban como faltas ou como delitos. A posibilidade de criminalizar condutas non tipificadas como faltas ou delitos, as denominadas condutas irregulares, non estaba recollida na Lei do 1918, pero introdúcese na reforma do 1929 coa ditadura de Primo de Rivera que continuou ata a reforma do 1941 que adopta a redacción e que será ratificada no 1948. Esta mesma razón é a que xustifica que, sobre o tempo de duración das medidas, a única condición é o establecemento da maioría de idade como límite máximo.

Na Lei de 1948, a facultade reformadora do tribunal non tiña carácter represivo, senón educativo e tutelar; a de procesamento de maiores adquiriría un carácter represivo; e a protectora era esencialmente preventiva. O feito de que a facultade de reforma non se cingise aos feitos que estaban

⁴¹ Art. 56

tipificados como delitivos e incorporase as denominadas condutas irregulares -prostituídos, licenciados, vagos e vagabundos, así como os indisciplinados maiores de dezaseis anos, que fosen denunciados polos seus pais, os seus titores ou os seus gardadores- fixo que se criminalizasen estas condutas e, neste sentido, se ampliase a posibilidade dun maior control sobre os rapaces que as protagonizaban.

Tal e como recolle o artigo 57 do Regulamento de 1948: "Os menores indisciplinados, que fosen denunciados a un tribunal tutelar polos seus gardadores de feito só serán sometidos á corrección do tribunal cando estes menores carezan de pais ou de titores, ou estes se atopen ausentes. Os menores que leven vida licenciosa poderán ser corrixidos polo tribunal tutelar cando, a xuízo deste, os pais ou titores non puxesen remedio á corrupción moral do menor no exercicio da patria potestade ou da tutela".

É así que se criminalizan as situacións de maior desprotección infantil, en tanto os menores nesta situación comparten a mesma medida que aqueles outros que cometeron algún tipo de delito, sendo o internamento en establecementos de educación ou reforma que a LTTM⁴² chama reformatorios, a institución que cumprirá o papel asignado. Como destaca González, estas institucións funcionarán como "instancia de control subsidiario da familia cando os mecanismos de socialización de esta fracasan na súa tarefa de inculcar determinados valores 'morais' aos menores" (1985:132).

A inclusión deste tipo de condutas na competencia reformadora, en tanto novas formas de desviación que ata a creación dos tribunais tiñan unha solución privada, son un claro expoñente do que Platt denominou *invención da delincuencia*: "O sistema de tribunais para menores chamou a atención sobre novas categorías de desviación xuvenil, en particular o comportamento en que o actor era visto como vítima, polo que eran separados de pais inmorais e de ambientes viciosos" (1982: 159).

Nestes sentido, ao ampliar o rango de condutas susceptibles de seren penalizadas, incrementa tamén a posibilidade de suspender o dereito dos pais e dos titores á garda e á educación⁴³ dos fillos, ao poder ser motivada por causas xurídicas ou protectoras.

Asuntos procedementais

Entre as normas e os principios de procedemento que difiren significativamente con respecto á xurisdición ordinaria destacan: a ausencia de formalismos e de publicidade (onde se prohibe expli-

⁴² Art. 126

⁴³ Art. 19 LTTM

citamente a publicación dos retratos dos menores xulgados) e celebración do xuízo nun local diferente ao que se utiliza para os adultos; liberdade razoada de criterio por parte do xuíz para valorar a natureza do feito delitivo, sen someterse ás regras procesuais ordinarias ao primar as condicións sociais e morais dos menores, a posibilidade de modificación do acordo ata o punto de deixalo sen efecto, a iniciación do proceso de intervención coa decisión da medida que se acordase e a asunción por parte do xuíz das funcións de defensor e acusador, por entenderse que non era positivo para o menor a existencia da diferenciación entre estas dúas figuras.

As leis recollen a absoluta liberdade do tribunal para investigar sobre aqueles aspectos sociofamiliares e da personalidade do menor que puidesen estar influindo na conduta obxecto de xuízo de cara a poder dar cumprida a súa función tuitivocorreccional. Para dar conta da importancia que toma esta actividade cognoscitiva sobre o menor que entra nesta xurisdición apelamos ao Regulamento do 1919 e o de 1948 e reproducimos os artigos que así o constatan en relación coa facultade reformadora:

"Logo que un xuíz de instrución coñecese algún feito cualificado como delito procederá á formación das correspondentes dilixencias previas co fin de comprobar a realidade do feito do que se trata, concretar as súas circunstancias características e a clase de participación que neste puidese ter o menor e identificar con toda precisión a personalidade deste" (Art. 74 de 1919 e art. 54 de 1948).

"Co fin de poder formar un xuízo razoado acerca das circunstancias que concorran no feito que se atribúe ao menor, dos antecedentes desta, da situación moral, social e económica da súa familia, das condicións en que o menor foi educado e do medio en que se desenvolveu e desenvolva a súa vida de relación" (Art. 86, 1919; art.66, 1948).

"O tribunal poderá dispoñer que se proceda ao exame e ao recoñecemento do menor por dous profesores médicos⁴⁴, que emitirán un informe acerca da súa constitución psico-fisiolóxica, e da probable influencia no desenvolvemento do entendemento e do grao de voluntariedade consciente dos seus actos, en directa relación coa natureza do feito que se atribúa ao menor" (Art.92, 1919; art. 73, 1948).

"Logo de que se practique a investigación complementaria o tribunal procederá por si mesmo ao exame do menor e farao comparecer ante a súa presenza e procurará interrogalo con afecto acerca da comisión do feito que se lle atribúe, as súas circunstancias e os motivos que puideron determinalo, e prescindirá nese exame de toda solemnidade e coidará con insinuación paternal de captar a súa confianza co fin de lograr que se exprese con

⁴⁴ No Regulamento de 1948 faise referencia a "técnicos especializados que o presidente designe".

espontánea liberdade nas súas contestacións" (Art. 93, 1919; art. 74, 1948)

"Cando o tribunal estime que conta cos elementos necesarios para poder formar un xuízo exacto acerca dos feitos que se lle atribúen ditará o acordo que proceda" (Art. 94, 1919; art.75, 1948).

Medidas susceptibles de ser acordadas

As resolucións dos tribunais pasan a denominarse acordos⁴⁵ e, para poder cumprir a facultade protectora dos mencionados tribunais en defensa da finalidade educativa dos menores de quince anos, tiñan carácter esencialmente preventivo.

A Lei de 1918 recolle, no artigo 6, que o tribunal poderá acordar 3 medidas: deixar o menor ao coidado da súa familia, entregalo a outra persoa ou a unha sociedade tutelar e ingresalo por tempo determinado nun establecemento benéfico de carácter particular ou do Estado.

Nos dous primeiros casos, o tribunal designará un delegado de protección á infancia que se encargue da constante vixilancia do menor e da persoa ou da sociedade que tivese confiada a custodia. A última medida só se adoptará cando exista evidencia da perversidade do menor e de que no momento da comisión dos feitos actuou con discernimento.

A lei de 1948 ampliará o abano de medidas propostas e clasificaraas en cinco categorías: amoes-tación ou breve internamento, liberdade vixiada, custodia por outra persoa, por outra familia ou por unha sociedade tutelar, ingreso nun establecemento oficial ou privado, de observación ou de reforma e ingreso nun establecemento especial para menores anormais⁴⁶.

Tamén persiste aquí a figura do delegado que se encarga da vixilancia do menor e da persoa, da familia, da sociedade ou do establecemento que tivese a súa custodia, así como as cautelas para decidir o internamento nun centro de reforma, unha medida que unicamente se decretaría cando os medios que se empregasen nas demais institucións auxiliares do tribunal resultasen ineficaces, debido ás condicións persoais de desmoralización ou rebeldía.

⁴⁵ Art. 32, Regulamento provisional, 1919.

⁴⁶ A clasificación dos Establecementos auxiliares dos tribunais de menores establece, con carácter técnico de reforma, os seguintes tipos: educativo, correctivo, de tratamento especial para menores anormais e de semiliberdade (art. 125).

3.2.3. Dos tribunais tutelares aos xulgados de menores

3.2.3.1. Principais modificacións constitucionais

A unidade xurisdiccional⁴⁷ establecida na Constitución de 1978 ten un dobre efecto na organización e actuación dos TTM, transfírese a Obra de protección de menores ás comunidades autónomas e os seus órganos xurisdicionais (tribunais tutelares de menores) á Administración de Xustiza⁴⁸, e ao establecer que as comunidades autónomas poderán asumir competencias en materia de asistencia social reserva en exclusiva para o Estado a competencia sobre lexislación penal, penitenciaria e civil⁴⁹.

Para dar cumprimento ao mandato constitucional, entre 1984 e 1985 transfírense ás comunidades autónomas as competencias correspondentes á protección de menores que exerceu ata ese momento o Consello Superior de Protección de Menores.

No caso da Comunidade Autónoma galega, o traspaso de competencias en materia de protección queda recollido no *Estatuto de Autonomía para Galicia que foi aprobado por Lei orgánica 1/1981, do 6 de abril*, ao establecer competencia exclusiva desta en materia de asistencia social⁵⁰ e, en consecuencia, procede traspasar a esta Comunidade Autónoma os servizos do Estado inherentes a tal competencia que se levará a cabo paulatinamente a partir desta data⁵¹.

Pero a Administración do Estado segue a reservarse, baixo a competencia do Ministerio de Xustiza (Consello Superior de Protección de Menores) entre outras, as funcións e actividades que competen aos TTM, que teñen como función a corrección de menores de 16 anos, infractores das leis penais e cuxa organización, atribucións e funcións en canto non incidan na xestión, no réxime e no funcionamento dos centros e dos servizos que se transfiran, é obxecto da lei e do regulamento especiais desta xurisdición.

Para cumprir a constitución, os TTM pasan a formar parte da xurisdición ordinaria e transfórmanse en xulgados de menores (*Lei orgánica 6/1985, do poder xudicial*) deixando de ser unha xurisdición especial⁵² para converterse en especializada, por tanto a persoa aspirante a xuíz debería acre-

⁴⁷ Art. 117.

⁴⁸ Art. 148

⁴⁹ Art. 149.1.6º e 8º

⁵⁰ Art. 27.23

⁵¹ O primeiro traspaso de competencias faise efectivo co Real decreto 1108/1984, do 29 de febreiro, sobre traspaso de funcións e servizos da Administración do Estado á Comunidade Autónoma de Galicia en materia de protección de menores. BOE, do 12 de xuño. DOG, do 7 de xullo de 1984.

⁵² Art. 26

ditar a correspondente especialización en materia de menores na Escola Xudicial ou o que estableza o Consello Xeral do Poder Xudicial⁵³. Esta lei tamén anuncia o Regulamento de especialización para a provisión dos xulgados de menores por xuíces especialistas.

Establécese ademais que, en cada provincia, con xurisdición en toda ela e sede na súa capital, haberá un ou máis xulgados de menores, aínda que se podería modificar en función do que aconselle o volume do traballo, e tomando como nome o da poboación onde radique a súa sede⁵⁴.

Especialmente interesante para o tema que nos ocupa é o contido do artigo 97 da devandita lei, en tanto recolle que corresponde aos xuíces de menores o exercicio das funcións que establezan as leis para os menores que incorresen en condutas tipificadas como delito ou falta e aquelas outras que, en relación cos menores de idade, lles atribúan as leis.

Como pode apreciarse, persiste unha concepción ampla da delincuencia e unha xurisdición mixta de protección e de reforma ata ben entrada a democracia en tanto en canto, a reforma da lexislación en materia de menores, para adecuarse ás normas constitucionais vixentes, non pareceu considerada de urxencia.

De procurarmos unha data que supoña un punto de inflexión entre a lexislación anterior ao período constitucional e o actual, podería ser a de 1987, o constituír o inicio dun novo marco xurídico para menores ao diferenciar a lexislación menores infractores de menores de protección.

Foi desde a *Lei 21/1987*, que modifica determinados artigos do Código civil e da *Lei de procesamento civil* en materia de adopción, que os xulgados de menores limitan a súa competencia a menores que están suxeitos a reforma e queda reservado o ámbito da protección ás comunidades autónomas e, cando é necesario, aos xulgados de primeira instancia no xudicial.

En síntese, podemos afirmar que, como consecuencia da promulgación da Constitución así como da *Lei orgánica do poder xudicial de 1985*, pola que se crean os xulgados de menores e a *Lei de adopción de 1987*, queda delimitada a lexislación entre menores infractores e menores de protección e iníciase desde xullo de 1988 a reconversión dos tribunais en xulgados de menores, que en Galicia entrarán a funcionar ao longo da década dos 90.

⁵³ Art. 329.3

⁵⁴ Art. 96.1

3.2.3.2. *Os cambios máis significativos na derradeira década do século XX*

A actuación dos tribunais de menores, ao basearse na concepción da infancia como incapaz, carente de normalidade, e por tanto necesitada de medidas terapéuticas, xustificou un tratamento diferenciado que permitiu que, con poucas variacións, os tribunais contasen cunha ampla liberdade de criterio para xulgar, ao non se someter ás regras procesuais vixentes, como reflicte o artigo 15 da Lei de tribunais tutelares de menores de 1948: "nos procedementos para corrixir e protexer o tribunal non se suxeitará ás regras procesuais vixentes nas demais xurisdicións".

A proclamación do texto constitucional supuxo o recoñecemento de dereitos e de deberes fundamentais na construción dunha sociedade democrática. Para o tema que nos ocupa, das múltiples modificacións constitucionais, consideramos especialmente relevante o recoñecemento do menor como suxeito de dereitos e de deberes, por supoñer un xiro radical na conceptualización da infancia en xeral e dos menores en desprotección e infractores en particular.

Esta nova conceptualización sobre os menores en tanto que suxeitos de dereitos impuxo a necesidade de regulación dun novo proceso dos xulgados de menores que, á vez que tiña en conta as peculiaridades destes, dispuxese de todas as garantías que se derivan do ordenamento constitucional.

Por sentenza 36/1991 do Tribunal Constitucional, o 14 de febreiro declarábase inconstitucional o artigo 15 da LTTM ao excluír a aplicación das regras procesuais vixentes nas demais xurisdicións e instábase á publicación dunha nova lei que regulase o tratamento dos menores infractores ao cumprir o mandato legal da disposición adicional primeira da Lei orgánica do poder xudicial de 1985 que obrigaba ao goberno a remitir un proxecto de lei no prazo dun ano.

A regulación do procedemento dos xulgados de menores, aínda se se teñen en conta as súas especialidades por razón dos menores que están suxeitos a esta, facíase necesaria para que, ao recoller a devandita sentenza, o menor non seguise privado das garantías constitucionais que o art. 24 da Constitución proclamaba como dereitos de todos os cidadáns: o dereito a xuíz ordinario, a defensa e a asistencia letrada, etc. Ata ese momento o xuíz de menores era ao tempo a acusación, a defensa e o que ditaba a sentenza, con base na xustificación de que non condenaba, senón que tomaba acordos de carácter educativo e tutelar.

A modo de síntese sobre a lexislación tutelar que está vixente ao comezar a década dos 90, reproducimos as conclusións do Congreso Hispano-Británico (1991) que recolle Javier Urra (1995): a xurisdición de menores foi considerada como de segundo grao, é un sistema paternalista, incorpora termos imprecisos: condutas irregulares, vagos, licenciosos, conta con total liberdade procesual, dá cabida a eufemismos, denomina medida á sanción, ao castigo, non acolle

medidas socioeducativas como: conciliación, traballos en comunidade e non marca unha idade inicial que eluda a intervención xudicial.

A entrada en vigor da Lei orgánica 4/1992⁵⁵ introduce as garantías que se derivan do ordenamento constitucional, ao tempo que ten en conta a especificidade dos menores suxeitos a esta. Por este motivo, preséntase a lei como un marco suficientemente flexible para que os xulgados de menores⁵⁶ poidan determinar as medidas aplicables aos que realizen feitos susceptibles de ser tipificados como infraccións penais, pero ao valorar especialmente o principio de interese do menor, dispón que a dirección da investigación e a iniciativa procesual correspondan ao Ministerio Fiscal para preservar a imparcialidade do xulgador. Ademais establece un límite temporal á duración da medida do internamento, a posibilidade de suspender o fallo e a de revisar as medidas que se impoñan, en atención á evolución das circunstancias do menor. A lei ten o carácter dunha reforma urxente que adianta parte dunha renovada lexislación sobre a reforma de menores. A pesar da súa brevidade –ocupa escasamente tres páxinas, da 19794-19796–, é un texto que introduce numerosas novidades das que destacaremos aquelas que supoñen cambios importantes con respecto á lexislación anterior.

Competencia

O artigo 1º establece que os xuíces de menores serán competentes para coñecer tanto os feitos que cometan os maiores de doce anos e os menores da idade que fixa o Código penal, para os efectos da responsabilidade criminal e que se tipifican como delitos ou faltas nas leis penais, coa salvedade de que, cando o autor sexa menor de 12, porase a disposición das institucións administrativas de protección de menores; como as faltas que cometesen os maiores de idade penal que se comprendan no art. 584 do CP excepto das do seu núm. 3º.

Os cambios introducidos neste artigo son moi significativos en tanto que, por unha banda favorece a desxudicialización ao establecer unha idade mínima para poder aplicar a lei e exclúe desta os menores de 12 anos e, por outra, adopta unha concepción restrinxida da delincuencia ao deixar fóra as condutas inadaptadas, pois as condutas determinantes da intervención dos xulgados de menores quedan reducidas ao que prevé o CP e as leis especiais como delito ou falta, garantindo que esta intervención será unicamente por feitos tipificados como delitos polo Código penal.

⁵⁵ Lei orgánica 4/1992, do 5 de xuño, sobre reforma da Lei reguladora da competencia e do procedemento dos xulgados de menores.

⁵⁶ A disposición adicional primeira recolle que a Lei de tribunal tutelar de menores pasa a denominarse Lei orgánica reguladora da competencia e do procedemento dos xulgados de menores.

O Código penal vixente⁵⁷ declaraba os menores de 16 anos exentos de responsabilidade criminal. Ao non ter responsabilidade penal, non se lles pode impoñer a mesma resposta que o ordenamento xurídico prevé para un maior de idade, isto é, penas, pero isto non é óbice para poder adoptar medidas restritivas a prol de esixirlles outro tipo de responsabilidade polos seus actos, polo que eran confiados aos tribunais tutelares de menores. Polo xa exposto comprobamos que segue a conceptualizarse ao menor como inimputable e que permanece un dos eixes fundamentais sobre os que se asentara a lexislación de menores desde a súa aparición: a consideración do menor como carente de normalidade. Pero é de destacar que se lle adxudica ao menor unha "responsabilidade en evolución" por entender que a conduta delitiva se vincula coa personalidade e que debe ser entendida en función da situación familiar e do contorno.

Normas de procedemento

Estará caracterizado por respectar todas as garantías que se derivan do ordenamento constitucional, sen menoscabo das peculiaridades que se derivan dos menores suxeitos a esta⁵⁸.

Arbitra amplas facultades ao xulgador en orde a acordar a terminación do proceso, pero preserva a súa imparcialidade ao dispoñer a dirección da investigación e a iniciativa procesual ao Ministerio Fiscal, que cobra un novo protagonismo ao acoller responsabilidades que ata ese momento eran dos xuíces de menores.

Verdadeiramente innovadora resulta a creación do equipo técnico como peza chave en tanto que é o responsable da elaboración dun informe completo do menor, sobre a súa situación psicolóxica, educativa e familiar. Tras o informe e a investigación dos feitos que realice o fiscal, por proposta deste, o xuíz de menores pode acordar a medida.

"O fiscal requirirá do equipo técnico a elaboración dun informe, que deberá serlle entregado nun prazo máximo de dez días, prorrogable por un período non superior a un mes, nos casos de gran complexidade, sobre a situación psicolóxica, educativa e familiar do menor, así como sobre o seu contorno social e en xeral sobre calquera outra circunstancia que puidese influírlle no feito que se lle atribúa". (Art. 2, pto. Dous, 4º)

Os factores que se terán en conta para a valoración xiran en torno a dous eixes: por unha banda as circunstancias e a gravidade dos feitos, e pola outra a personalidade e as necesidades sociofamiliares do menor.

⁵⁷ Código penal de 1973, art. 8, parágrafo 2º.

⁵⁸ Art. 2º, pto. I.

O acordo do xuíz, que se designará "Resolución" apreciará as probas que se practiquen, as razóns do fiscal e o que manifieste o menor. Igualmente valorará as circunstancias e a gravidade dos feitos, así como a personalidade, a situación, as necesidades do menor e o seu contorno familiar e social. De impoñer algunha medida non excederá os dous anos, salvo o previsto no núm. 1 do art. 17.

En atención á natureza dos feitos, o xuíz poderá decidir a suspensión do fallo por tempo determinado se o menor acepta unha proposta extraxudicial. Tras oír o equipo técnico, o Ministerio Fiscal e o avogado, o xuíz valorará razoadamente, desde a perspectiva do interese do menor, o sentido pedagóxico e educativo da reparación proposta. No caso de incumprimento revogarase a suspensión do fallo.

Medidas susceptibles de seren adoptadas

O xuíz de menores poderá acordar as medidas seguintes⁵⁹:

1. Amoestación ou internamento de unha a tres fins de semana. Para condutas sen violencia nin intimidación, para feitos puntuais e cando non se aprecien graves deficiencias na socialización do menor nin na súa vida familiar. Preténdese sancionar a conduta.
2. Liberdade vixiada. Caracterízase por combinar a asistencia educativa e o control e desenvólvese no contexto socio-familiar do menor. Os obxectivos son:
 - a) Controlar a evolución persoal e social e incidir nas causas da conduta desadaptada.
 - b) Intervir de forma individual e global na situación persoal do menor.
 - c) Favorecer a súa integración na comunidade e utilizar os recursos existentes no seu medio.
 - d) Apoiar á familia e ó menor para que acudan aos servizos sociais en demanda de recursos, de tratamento psicolóxico, de actividades de lecer e de tempo libre, de actividades formativas etc.
3. Acollemento por outra persoa ou núcleo familiar: Trátase de que o menor conviva temporalmente cunha persoa ou cun núcleo familiar distinto do seu por razón da súa propia conduta.
4. Privación do dereito a conducir ciclomotores ou vehículos de motor. O xulgado oficiará

⁵⁹ Art. 2, pto. Catro. A explicación sobre do contido das medidas recóllémolas da obra coordinada por Urra e Clemente (1997: 240-244).

ás autoridades de tráfico para que executen esta medida, sen prexuízo de que se poida complementar coa obrigación de realizar cursos de educación vial.

5. Prestación de servizos en beneficio da comunidade. Consiste en realizar traballos que redunden no beneficio da comunidade. Acostúmase a aplicar para aquelas condutas que danan bens xurídicos de carácter xeral que revistan certa importancia e que supoñan falla de respecto e de consideración cara aos demais.
6. Tratamento ambulatorio ou ingreso nun centro de carácter terapéutico: está dirixido a menores que son adictos a sustancias tóxicas ou presentan problemas psíquicos que afectan gravemente ao seu desenvolvemento, pero que poden recibir axuda permanecendo no seu contexto.
7. Ingreso nun centro en réxime aberto, semiaberto ou pechado. Queda cinguida para feitos gravísimos ou para aqueles que non contan cunha familia en que apoiarse para traballar no seu contexto.
 - a) O centro en réxime aberto funciona como unha residencia, dado que se utiliza cando a familia non ten unhas normas claras de convivencia e non controla adecuadamente ao menor.
 - b) O centro en réxime semiaberto: o menor ten restrinxidas as saídas, que serán autorizadas polo centro.
 - c) O centro de réxime pechado: todas as actividades do menor están reguladas polo centro.

Estas medidas supoñen unha importante diversificación respecto das clásicas: amoestación, liberdade vixiada e internamento; fronte á indefinición anterior especifican con precisión a duración que, cando os rapaces teñan idades comprendidas entre 14 e 16 anos, nunca poderá exceder dous anos; o proceso flexibilízase e ábrese a posibilidade de modificar, de substituír e mesmo de suspender as medidas, de modo que os xuíces poidan modularlas debidamente; e evítase a terminoloxía propia da xurisdición de adultos (comparecencia e audiencia en vez de xuízo, escrito de alegacións e non de acusación, resolución no canto de sentenza).

Polo demais asistimos tamén neste momento ao traspaso da última das funcións cedidas ás comunidades autónomas, a da execución das medidas que adoptaron os xulgados de menores, por máis que algúns dos centros que se traspasaron anteriormente xa estaban a realizar os internamentos xudiciais (RD 1108/1984).

3.2.3.3. *Da inimputabilidade á responsabilidade penal*

O novo Código penal do 23 de novembro de 1995 establecía no seu artigo 19 que "os menores de 18 anos non serán responsables criminalmente de conformidade con este código", polo que elevaba a maioría de idade penal coa maioría de idade civil, o que supoñía unha ruptura cos marcos lexislativos que foron emerxendo o longo do século XX, que partían da consideración de inimputabilidade para os menores de 16 anos desde que o CP de 1928 rematara co criterio de discernimento para a súa valoración.

Pero a pesar de estar situadas no capítulo II baixo o título "Das causas que eximen da responsabilidade criminal" as referidas a menores sitúanse nun artigo diferente ás outras causas de exención (art. 20); esta diferenciación vén xustificada porque no caso dos menores de dezoito anos a pesar de que "non serán responsables criminalmente de conformidade con este código (par. 1º, art. 19) introduce un matiz que condiciona o parágrafo anterior, ao recoller que "cando un menor de dita idade cometa un feito delitivo poderá ser responsable de conformidade co disposto na lei que regule a responsabilidade penal do menor (par. 2º, art. 19).

Este precepto queda exceptuado da súa entrada en vigor "ata tanto adquira vixencia a lei que regula a responsabilidade penal do menor" (disposición final sétima, último parágrafo do C.P). Por tanto, e así o di expresamente a disposición derogatoria primeira, derrógase todo o CP do 1973 excepto os artigos 8.2, 9.3, 20.1, 22 e 65 que fan referencia aos menores de 16 anos e seguen en vigor ata a Lei 5/2000.

Os menores de dezoito, ao non declararse irresponsables penais de forma absoluta, non eran inimputables como parecería a primeira vista, pero haberá que esperar aínda cinco anos máis pola lei que regulará este tipo de responsabilidade, *Lei orgánica 5/2000, do 12 de xaneiro, reguladora da responsabilidade penal dos menores*.

Podemos concluír salientando que a herdanza que provocou a lexislación dos tribunais de menores é indefendible hoxe: confundiu as instancias xurisdicionais, mesturou as funcións protectoras administrativas e as funcións xudiciais, desacreditou a función xurisdicional no ámbito de menores; confundiu, marxinou, criminalizou os menores de protección e os de reforma; provocou a creación de centros e de recursos que non tiñan fundamento nas necesidades educativas; xustificou a pasividade da Administración en materia de protección social; favoreceu o nacemento de órganos de control social que poden chegar incluso a chocar coa legalidade e determinou a confusión xeral aínda existente en materia de menores en todos os ámbitos profesionais.

CAPITULO IV

O PROCESO DE SIGNIFICACIÓN DO MENOR INFRACTOR NO MARCO XURÍDICO ACTUAL

"A escritura é con frecuencia un pano que oculta a miseria"(Grignon , 1992: 266).

"No 1976, un detido suicidouse porque no seu informe xudicial non se incluíran máis que as súas debilidades, os seus desvíos da norma, a súa infancia desgraciada, a súa inestabilidade conxugal; e non as súas tentativas, as súas procuras, o encadeamento aleatorio da súa vida" (Donzelot, 1998: 230).

"As institucións de xustiza xuvenil desempeñan un papel primordial na definición, na delimitación, na elaboración e na produción social e institucional do fenómeno" (Platt, 1982 :14)

"O feito de que un certo acto sexa desviado ou non depende, en parte, da natureza do acto e, en parte, do que os demais fan ao respecto e neste sentido a súa conduta é unha consecuencia da reacción pública á súa desviación" (Becker, 1971: 23).

As leis adoitan ser pensadas pola maior parte da poboación como necesarias e, por tanto, xustas; exactas, logo desinteresadas; libres de valores e ademais neutrais. Este sentido común leva a crer que aquelas poderían ser melloradas pero a súa esencia, no sentido de cuestionarse a quen benefician, baixo que ideoloxía se arroupan ou mesmo a que intereses responden, parece non someterse a discusión, o que implica negarlles, dalgún xeito, o seu carácter político.

Baixo este suposto socialmente asumido, descansa a certeza de que as leis referidas a menores infractores deben ter carácter penal, o que á súa vez exprica que non se demande unha avaliación crítica da lóxica xudicial, nin se sofra desacougo polos posibles efectos discriminatorios que poidesen derivar dos castigos, e moito menos se chegue a cuestionar baixo que ideoloxías e estereotipos se lexitima a regulación dun dereito penal para menores.

Nin desde o imaxinario social, nin desde o ámbito científico dominante, parece que se reflexione sobre das seguintes cuestións: a competencia dunha lei de xustiza xuvenil podería quedar definitivamente fóra do ámbito penal?, pode aprenderse a responsabilidade a costa de negar a liberdade ou limitar a capacidade crítica?, reclámanse coa suficiente forza os dereitos sociais e económicos para esta xuventude?, é necesario que esta lexislación alcance a outras institucións sociais como a escola, os servizos sociais, de vivenda ou mesmo sanitarios?

Na presente investigación queremos aproximarnos a estes interrogantes, ó tomar conciencia dos diversos e, ás veces, perversos efectos que as leis poden ter sobre a vida dos seus destinatarios. Con este compromiso, revisaremos primeiro a lexislación actual e despois analizaremos o papel da institución xudicial na definición da delincuencia xuvenil. Para este segundo propósito utilizaremos os informes elaborados polos equipos técnicos dos xulgados, que constitúen un documento imprescindible na valoración da posterior medida xudicial e un recurso inestimable para analizar o proceso de significación da delincuencia xuvenil: como se recollen as traxectorias vitais destes menores?, que é considerado importante e seleccionado para ter en conta na valoración xudicial?, que é silenciado?, que sentido se busca?

4.1. A EMERXENCIA DUN (NOVO) DEREITO PENAL DE MENORES NO CAMBIO DE MILENIO

A raíz da publicación da Lei orgánica 5/2000 do 12 de xaneiro, reguladora da responsabilidade

penal dos menores (LORRPM), a resposta social de que se fixeron eco os medios de comunicación ilustra o sentido común que vimos de describir.

Inicialmente non se valorou tanto desde a análise racional do seu contido como do alarmismo social provocado polo feito de que, de entre os menores que coa nova lei abandonarían a prisión, se atopaban tres que estaban en prisión preventiva e que xeraran gran conmoción social polos delitos que se lles imputaban: un polo presunto parricidio da súa familia cunha catana e dúas mozas polo asasinato dunha compañeira⁶⁰.

A xeneralización desta violencia imaxinaria⁶¹ que emerxía da óptica que se adoptou, froito dos anteriores sucesos e tamén do total descoñecemento da cidadanía sobre o verdadeiro contido da lei, así como das noticias que foron saíndo no tempo transcorrido desde o anteproxecto ata a promulgación da lei e do sentido común do imaxinario social sobre a xuventude⁶², veuse alimentada polos medios de comunicación que, ao informaren mediatizados en función destas noticias, contribuíron a crear a opinión de que os menores que estaban en prisión preventiva poderían saír á rúa sen máis, polo que o único que se demandaba eran máis centros ante o previsible alude de menores que saíra de prisión na medida en que a lei non parecía que fose sancionar ninguén, á vez que se alimentaba o prexuízo de que toda a xuventude en conflito social era violenta e presunta asesina⁶³.

En calquera caso, a amplificación mediática centrada en repetir este tipo de noticias, reforzaba o sentido común do imaxinario social e produxo, entre outros, os seguintes efectos: contribuír a xerar a sensación de que a delincuencia xuvenil medraba como unha epidemia sen control, a difundir a idea de que a delincuencia obedecía a causas de tipo individual, de xeito que diluía calquera responsabilidade social na súa xénese, e a reclamar un maior endurecemento das medidas xudiciais.

Tal e como nos prevén Wacquant (2000: 27), con este tipo de piruetas reafirmase a baixo custo

⁶⁰ Para entender o peso que tiveron estes sucesos sobre as primeiras reaccións de valoración da lei, resulta de interese a información que se recolleu baixo o titular "Retrato del crimen" en *El País*, o 4 de xuño de 2000.

⁶¹ No sentido que lle conceden Varela e Álvarez-Uría (1989: 132), en tanto que expoñen como o medo dos cidadáns non se explica unicamente polo número de roubos, de atracos, de navalladas e de actos terroristas, senón que é necesario analizar a selección e a representación que destes -tanto en Europa como nos Estados Unidos- fan os medios de comunicación, en tanto que a denominada inseguridade cidadá se alimenta dunha puxante individualización e dunha especie de sociabilidade asocial. Tamén resulta moi ilustrativa nesta análise da violencia imaxinaria, da inseguridade cidadá e das respostas defensivas a película de Mikel Moore, *Bowling for Columbine*, 2001.

⁶³ Vallan os seguintes títulos como referencia do papel dos medios na configuración do sentido común sobre a xuventude en relación á violencia: "Cerca de un millar de jóvenes podrán salir de la cárcel con la nueva Ley de menores", *el País*, 8 de decembro de 1999; "Bronca en las aulas. La pérdida de autoridad de los padres y el aumento de la edad de escolarización obligatoria disparan la agresividad en los colegios" en *El País*, 19 de abril de 1998; "Violentos por diversión. Los jóvenes delincuentes carecen de móvil y son de clases acomodadas, según un estudio del Senado" en *el País*, 29 de novembro de 1998; "Desbordados por sus hijos. Padres de clase media empiezan a llevar a sus vástagos a correccionales, mientras se discute si deben pagar los gastos" en *El País*, 14 de novembro de 1999.

a decisión do Estado de actuar con severidade fronte ás "desordes" e libérao das súas responsabilidades na xénese social e económica da inseguridade, para apelar á responsabilidade individual, xa que parece que se inverten as causas e as consecuencias para suprimir mellor calquera vínculo entre delincuencia e desocupación, inseguridade física e inseguridade social, aumento das desordes públicas e incremento das desigualdades.

En todo caso, puidemos escoitar algunha voz discrepante deste sentido común que interpretaba o novo marco lexislativo para menores infractores como "brando", informal e permisivo, especialmente con aqueles rapaces que cometían delitos cun alto grao de violencia. É o caso do fiscal Félix Pantoja⁶⁴ que rebatía en cinco puntos e o imaxinario social defendía esta norma como unha resposta axeitada para ofrecer efectivas posibilidades de reinserción social para estes mozos.

As hipóteses que o fiscal rebate son as seguintes: que a LORRPM desarme a sociedade e que cree espazos de impunidade para os menores que delinquen; que os menores de 16 anos teñan menos medidas de control social que coa norma anterior; que a vítima non participe no proceso; que o período de medida cautelar de internamento nun centro pechado sexa imposible de cumprir, porque o fora sempre; e que non sexa unha resposta xudicial axeitada porque non castiga.

No seguinte apartado propoñémonos describir e profundizar sobre do marco lexislativo da xustiza de menores na actualidade, centrándonos no estudo de dous documentos:

- Lei Orgánica 5/2000, do 12 de xaneiro, reguladora da responsabilidade penal dos menores (LORRPM),
- Rela Decreto 1774/2004, de 30 de xullo polo que se aproba o Regulamento da Lei 5/2000.

4.1.1. Ámbito de aplicación

As idades da semiinimputabilidade

Desde que o código de 1928 suprimiu o discernimento en tanto que criterio de valoración da imputabilidade dos menores identificados como infractores adoptando o criterio biolóxico, este é o que pervive ata a actualidade, se ben o límite superior e inferior da idade establecida para poder seren xulgados varía substancialmente ao longo do século pasado.

Sobre a cuestión da idade mínima a partir da que un menor pode ser xulgado, no século XX

⁶⁴ Félix Pantoja, "Mitos y realidades de una norma polémica", *El Mundo*, martes 7 de outubro de 2003.

adoptáronse diversos criterios que foron variando, desde non establecer límite inferior algún, ata situalo nos 12 ou nos 16 anos. En todo caso, coincidimos con Giménez-Salinas (1999:101) en que esta decisión non depende tanto da madurez do menor como da política criminal, pois o que se está a discutir é o feito de ata que idade unha sociedade está disposta a prescindir dunha intervención penal.

No caso do noso país, dada a actual regulación do código penal e da LORRPM, a idade para esixir responsabilidade penal ante a comisión dun feito tipificado como delito ou falta no propio código, abrangue dos 14 aos 18 anos, se ben excepcionalmente, poderá ampliarse ata os 21, sempre que o aconsellen tanto as circunstancias persoais e o grao de madurez do autor, como a natureza e a gravidade dos feitos que se cometeron⁶⁵.

O límite inferior para esixir este tipo de responsabilidade sancionadora aos menores de idade establécese inequivocamente nos 14 anos de idade baixo o argumento de que as infraccións cometidas polos menores desa idade son xeralmente irrelevantes e será suficiente con darlles unha resposta adecuada desde os ámbitos familiar e asistencial, sen necesidade da intervención da institución xudicial (art.1.4.)

Entre os 14 e os 18 anos diferéncianse á súa vez dous tramos: de 14 a 16 e de 17 a 18, por considerarse que necesitan un tratamento diferenciado. Tamén serán competencia desta lei os maiores de 18 anos e menores de 21, sempre que as circunstancias persoais e o grao de madurez do autor, e a natureza e a gravidade dos feitos así o aconsellaren (l.10)

Un dos asuntos en relación á idade que, lonxe de ser un asunto estéril ou irrelevante, suscita gran debate entre a doutrina e os expertos deste ámbito, é a cuestión de como denominar a quen comete un acto delituoso cando é menor de idade : neno, menor, adolescente, mozo ou mesmo xove (Orosa, 2001:29).

Como exemplo da importancia que este asunto provoca internacionalmente, así como das solucións que se adoptaron destacamos os seguintes documentos: a *Convención dos dereitos do neno*⁶⁶ que engloba baixo o termo neno todos os menores de 18 anos; as *Regras de Beijing ou Regras mini-*

⁶⁵ As idades indicadas no articulado da lei enténdense sempre referidas ao momento da comisión dos feitos, sen que o feito de as superar antes do comezo do procedemento ou durante a tramitación deste teña incidencia ningunha sobre a competencia que lle atribúe a lei aos xuíces e aos fiscais de menores. A aplicación da lei para o tramo de 18 a 21 anos quedou suspendida ata o 13 de xaneiro de 2003 pola disposición transitoria única da Lei orgánica 9/2000, do 22 de decembro, de medidas urxentes para a axilización da Administración de xustiza e modificación da Lei orgánica 6/1985, do poder xudicial. Na actualidade, está suspendida ata o 1 de xaneiro de 2007 pola disposición transitoria única da Lei orgánica 9/2002, do 10 de decembro, de modificación da Lei orgánica 10/1995, do 23 de novembro, do Código penal e Código civil en materia de menores.

⁶⁶ Art. 1: "Para os efectos da presente convención, enténdese por neno todo ser humano menor de 18 anos de idade, salvo que, en virtude da lei que lle for aplicable, alcanzase antes a maioría de idade"

*mas das Nacións Unidas para a Administración da xustiza de menores*⁶⁷, que inclúen no termo menor o tramo de idade susceptible dun tratamento penal especializado, e as *Directrices das Nacións Unidas para a prevención da delincuencia xuvenil de 1990*⁶⁸ (Directrices de Riad) que utilizan os termos neno e mozo indistintamente e ocasionalmente o de *delincuente xuvenil*.

A lexislación da nosa comunidade autónoma caracteriza como infancia o período comprendido desde o nacemento ata os 12 anos e como adolescencia, desde esta idade ata a maioría establecida por lei⁶⁹. Pero a LORRPM denomina menores ás persoas que xa cumpriron os 14 anos e que non cumprisen aínda os 18 e mozos ós maiores de 18 e menores de 21, aínda que, a pesar de facer esta diferenciación, a lexislación establece que cando a lei utilice o termo *menor* quedarán englobados nel todos os que se inclúen no seu ámbito de aplicación e, por tanto, tamén os mozos⁷⁰.

Tipicidade xurídica dos feitos

O ámbito de aplicación desta lei esténdese aos casos de comisión de feitos tipificados como delitos ou como faltas no código penal ou leis penais especiais, pero ó ser menores de idade non se lles aplica o código penal común. A estes menores esixeselles responsabilidade penal, pero non nos mesmos termos que aos adultos, de xeito que se introduce así a categoría de *semiinimputabilidade* (Giménez-Salinas, 1999: 132), que leva consigo a imposición dunha medida sancionadora.

Aínda que a norma non alude expresamente á culpabilidade, en tanto que requisito para esixir responsabilidade penal ao menor, parece non desprenderse de todo deste criterio, razón pola que Cuello (2000) suxire como opción máis prudente caracterizar moi ben o dereito penal na actualidade para evitar posibles equívocos na súa interpretación. Segundo a súa opinión, esta norma "é dereito penal; basease na evolución psicosocial á hora de establecer legalmente os tramos de idade determinantes das distintas peculiaridades do sistema de medidas e a súa interpretación; e aparece condicionado pola capacidade de discernimento cando, conforme ao criterio anterior, é incluído o menor no ámbito do dereito penal, como fiel trasunto do principio de culpabilidade postulado de todo dereito penal" (Cuello, 2000: 36-37).

⁶⁷ Regra 2.2ª) "Menor é todo neno ou mozo que, de conformidade co sistema xurídico respectivo, pode ser castigado por un delito en forma diferente a un adulto".

⁶⁸ Aprobadas pola Asemblea Xeral o 14 de decembro de 1990.

⁶⁹ Art. 2º.2. Decreto 24/2000, do 7 de xaneiro, polo que se refunde a normativa reguladora vixente en materia de familia, infancia e adolescencia (DOG nº 45, do 6 de marzo de 2000).

⁷⁰ Art. 1.4.: "Para o efecto de designar as persoas a quen se lle aplica esta lei, no seu articulado utilízase o termo menores para se referir ás que non cumprisen 18 anos, e o de mozos para se referir aos maiores desta idade. Sen prexuízo do anterior, cando esta lei se referir xenericamente ao menor ou aos menores, entenderase que o fai a todos os incluídos no seu ámbito de aplicación".

Podemos concluir que o principal destinatario da LORRPM é a persoa responsable da comisión dun feito delituoso tipificado no CP, maior de 14 anos e menor de 18.

4.1.2. Principios xerais

Como recolle a exposición de motivos, a lexislación que regula a responsabilidade penal dos menores na actualidade está asentada nos seguintes principios: natureza formalmente penal pero materialmente sancionadora-educativa do procedemento e das medidas aplicables aos infractores menores de idade, recoñecemento expreso de todas as garantías que se derivan do respecto dos dereitos constitucionais e das especiais esixencias do interese do menor, diferenciación de diversos tramos para os efectos procesuais e sancionadores na categoría de infractores menores de idade, flexibilidade na adopción e na execución das medidas que aconsellan as circunstancias do caso concreto, competencia das entidades autonómicas relacionadas coa reforma e coa protección de menores para a execución das medidas impostas na sentenza e control xudicial desta execución.

Para analizar estes principios, agrupámoslos ao redor de 3 grandes eixes:

- *Principio de prevención especial*

No punto sete da exposición de motivos afirmase a natureza formalmente penal pero materialmente sancionadora-educativa tal e como segue: "A presente Lei orgánica ten certamente a natureza de disposición sancionadora, pois desenvolve a esixencia dunha verdadeira responsabilidade xurídica aos menores infractores, aínda que se refire especificamente á comisión de feitos tipificados como delitos ou como faltas polo código penal e as restantes leis penais especiais.

Ao pretender ser a reacción xurídica dirixida ao menor infractor unha intervención de natureza educativa, aínda que desde logo de especial intensidade e ao rexeitar expresamente outras finalidades esenciais do dereito penal de adultos, como a proporcionalidade entre o feito e a sanción ou a intimidación dos destinatarios da norma, pretende impedir todo aquilo que puidese ter un efecto contraproducente para o menor, como o exercicio da acción pola vítima ou por outros particulares".

Tal e como se desprende do anterior parágrafo, a norma afasta do dereito penal xuvenil a prevención xeral e deixa claro que "non ten a finalidade de intimidación do destinatario da norma". Afirmar con tal rotundidade a exclusión dun fin tradicionalmente tan importante e o seu desprazamento por outro que prima a educación do menor como contido da sanción, pode interpretarse como "unha decisión valente e decidida, nuns tempos onde con frecuencia por parte da opinión pública se reclaman outros camiños" (Giménez-Salinas, 2001: 34).

Neste intento de darlle aos menores infractores unha resposta xurídica diferente, a xustiza "parece" afastarse dos fins clásicos do castigo para centrarse en evitar a reincidencia de novas condutas delituosas no futuro de xeito que se obriga os menores a aprender, mediante a educación, as competencias necesarias para a súa integración social.

A pesar desta renuncia explícita ao principio de prevención xeral non debemos esquecer que a xurisdición de menores só se pon en marcha cando se rexistra unha infracción e, por tanto, parte do principio de responsabilidade do menor na comisión do feito. Neste sentido, un dos efectos non explícitos da lei é que provoca certa intimidación sobre dos menores e sobre das súas familias, pois a propia apertura do proceso ten un carácter sancionador.

Tras o exposto comprobamos que, aínda que en menor grao, a norma segue asentada na lóxica da defensa social, e continúa a esixir aos menores que respondan polas infraccións cometidas aínda que sexa mediante un sistema paralelo diferenciado, e ao facelo sitúa nun segundo plano as necesidades educativas, a pesar da obviedade de que non se pode esixir responsabilidade á marxe destas.

Se isto non fose así, de se priorizar as necesidades socioeducativas sobre a defensa social, ante a comisión de determinadas faltas ou a detección de factores sociais ou persoais que evidenciaran unha situación de alto grao de desprotección, a xustiza pediría responsabilidades non só aos menores, senón ás institucións sociais responsables da súa educación.

- *Principio do superior interese do menor.*

A esixencia dun proceso diferenciado dos adultos ten a súa xénese no principio do superior interese do menor, se ben isto non e óbice –tal e como vimos de demostrar– para que a lexislación quite ós menores do ámbito do penal; antes ao contrario, estamos ante un marco lexislativo que continúa esixíndolles responsabilidade penal aos menores, isto é, que respondan perante a sociedade da súa acción infractora a través dunha medida sancionadora-educativa.

O feito de que o texto lexislativo explicita como penal a natureza do proceso, fai que ao menor se lle recoñezan durante todo o proceso, cando menos, os mesmos dereitos e as mesmas garantías que ao adulto, sen que por esta razón se menoscabe o principio de oportunidade.

A diferenza do dereito penal común non existe unha determinada medida para un delito concreto e, se ben na propia lei se recolle a proporcionalidade como garantía, o xuíz goza dunha ampla discrecionalidade, tanto na elección como na duración das medidas que se acorden, coa limitación de que non poderá impoñer unha medida que supoña unha restrición de dereitos ou que dure un tempo superior ao da medida que solicitou o Ministerio Fiscal.

En todo caso isto non impide que en todo momento se lle recoñezan todas as garantías que se deriven dos dereitos constitucionais e dos recoñecidos especificamente aos menores de idade. Nesta liña de asegurar un sistema de garantías, parece unha decisión prudente a que se prevé no artigo 8.2 que, aínda que se refire só ao internamento, impide unha medida de maior duración á que resultaría de aplicar o CP, pois evita que, en nome do interese do menor e da súa resocialización, se cometan abusos.

Así, para os efectos de primar o interese do menor na elección da medida ou das medidas adecuadas, a lei recolle que deberá atenderse de modo flexible, non só á proba e valoración xurídica dos feitos, senón especialmente á idade, ás circunstancias familiares e sociais e á personalidade do menor, unha información que se recolle nos informes dos equipos técnicos. O xuíz deberá, ademais, motivar a sentenza e expresar con detalle as razóns polas que aplica unha determinada medida, así como o prazo de duración desta.

Para responder ao mesmo principio, o xuíz poderá modificar a medida que se impuxo de xeito que a deixe sen efecto, reduza a súa duración ou a substitúa por outra, sempre que a modificación redunde no interese do menor e se lle exprese a este suficientemente o reproche que merece a súa conduta.

Por último cómpre salientar que a diversificación das medidas susceptibles de aplicarse a menores, ao propoñer procedementos informais para aquelas infraccións de menor relevancia, son xustificadas para evitar a estigmatización do menor e a súa etiquetaxe, á vez que favorecen a posibilidade dunha maior responsabilización social dos feitos cometidos. Se seguimos a argumentación elaborada por Dunkel (2001: 151-156), o principio de oportunidade encarnado na práctica da diversificación das medidas xudiciais reflicte o convencemento teórico da índole episódica e de pouca gravidade das infraccións da criminalidade xuvenil ao tempo que permite distribuír a carga de traballo dos órganos da administración de xustiza, polo que os motivos de economía dos procedementos se revelan tamén como factores determinantes.

- *Principio de tipicidade penal*

Como xa expuxemos nos apartados precedentes a confusión entre menores que necesitan de protección e menores infractores é cosubstancial á historia da xustiza xuvenil, pois esta emerge cunha conceptualización ampla da delincuencia que abrangue tanto menores delincuentes como inadaptados.

A separación entre as actuacións de protección e as de sanción delimitanse na Lei 4/1992, segundo a cal os xulgados de menores poden intervir exclusivamente cando un menor comete un

feito tipificado como delito ou falta. A súa actuación terá que estar fundada en criterios estritamente xurídicos, aínda que respondan ao superior interese do menor.

O marco lexislativo actual mantén esta separación tallante entre menores desprotexidos e menores infractores, e só atribúe aos xulgados competencias sobre os que cometeron feitos tipificados penalmente. Pero, aínda que estamos ante un dereito penal de feito e non de autor, ao xulgar os menores tomarase en consideración tanto a personalidade como as circunstancias do menor no momento de cometer a infracción, se ben estes factores nunca poderán ser motivo suficiente para poder sancionalo, de xeito que se evite así a xudicialización e o posible efecto criminalizador das carencias.

Agora ben, esta nítida diferenciación legal entre desprotección e infracción non ten unha correspondencia estrita na práctica, dado que algúns menores desprotexidos comparten recursos cos infractores.

Esta circunstancia evidénciase na *Lei galega de familia, infancia e adolescencia que define menor en conflito social* como aquel que pola súa situación de grave inadaptación puidese causar prexuízos a si mesmo ou a outros, así como os que, por teren a idade que require para poder esixir-lles responsabilidade criminal, cometesen feitos tipificados como delitos ou faltas polas leis penais.

O feito de que unha das medidas para os menores inadaptados poida ser o internamento nun centro e, dado que non existen centros específicos para esta situación, explica que, de todas as medidas xudiciais, sexa a de internamento -medida que supón a maior restrición de liberdade- a única que pode ser compartida por menores que non cometesen un acto tipificado como falta ou delito, pois en virtude dos problemas de comportamento son susceptibles de poderen ser internados nun centro de reeducación.

A Administración conceptualiza a inadaptación como determinado tipo de problemas de comportamento, coñecidos tamén como "antisociais", como aquelas condutas que vulneran importantes normas de convivencia que atinxen aos dereitos fundamentais doutras persoas e que, nun prazo máis ou menos longo, acaban por provocar importantes deterioros. Neste sentido, non se establecen diferenzas entre o comportamento antisocial e as condutas delituosas agás que estas implicaren sanción legal.

Para definir os problemas de comportamento, adóptanse os criterios para o diagnóstico de trastorno social do *Manual diagnóstico e estatístico dos trastornos mentais*, DSM-IV (APA, 1995), que os entende como "un patrón de comportamento persistente e repetitivo en que se violan os dereitos básicos doutros ou importantes normas sociais axeitadas á idade do suxeito, e que provoque un deterioro significativo da súa actividade social e académica laboral".

O feito de que tanto a delincuencia como a inadaptación sexan caracterizadas como condutas sociais, fai que a desadaptación continúe percibíndose como sinónimo da delincuencia e, así mesmo, que se castigue coa sanción máis dura, aínda que con frecuencia ambos tipos de menores son á vez os máis desprotexidos.

4.1.3. Medidas: tipoloxía, descrición e temporalización

As medidas que considera a lei son moi diversas e practicamente exhaustivas, ata o punto de que Giménez-Salinas, ao facer unha valoración sobre esta diversificación, afirma que "non existen no campo da lexislación comparada máis medidas que as consideradas nesta lei" (2001: 133).

Para sintetizar o contido de todas as medidas posibles, acudiremos á LORRPM, que as recolle no título II ordenadas segundo a restrición de dereitos que supoñen, así como ó seu posterior regulamento:

- a) Internamento en réxime pechado. Pretende a adquisición por parte do menor dos suficientes recursos de competencia social para permitir un comportamento socialmente responsable. O menor residirá no centro e desenvolverá nel as actividades formativas, educativas, laborais e de ocio, planificadas no programa individualizado de execución da Medida (PIEM), someténdose a un ambiente controlado, restritivo, e progresivamente autónomo.
- b) Internamento en réxime semiaberto. Os menores residirán no centro, someteranse ao Proxecto Educativo e ao Regulamento de réxime interno deste, realizarán fóra as actividades formativas, educativas, laborais e de ocio, e axustaranse sempre ao PIEM.
- c) Internamento en réxime aberto. As persoas sometidas a esta medida levarán a cabo todas as actividades do proxecto educativo nos servizos normalizados do contorno, residirán no centro como domicilio habitual, con suxeición ao programa e ao réxime interno deste. Como no caso anterior, as actividades e os horarios axustaranse ao proposto no PIEM.
- d) Internamento terapéutico. Prevese para aqueles menores que, ben por razón da súa adicción ao alcohol ou a outras drogas, ben por disfuncións significativas no seu psiquismo, precisan dun contexto estruturado en que poder desenvolver unha programación terapéutica. Só se recorrerá a esta medida cando non existiren as condicións que permitan un tratamento ambulatorio, ou cun grao de risco que esixa o internamento en réxime pechado. Esta medida poderá aplicarse soa ou como complemento doutra medida das que prevé este artigo. Cando o interesado rexeite un tratamento de deshabitación, o xuíz haberá de aplicarlle outra medida axeitada ás súas circunstancias.

- e) Medidas cautelares. Aplícase cando existen indicios racionais da comisión dun delito ou o risco de obstruír a acción da xustiza por parte do menor. Poden consistir no internamento, na liberdade vixiada ou na convivencia cunha persoa, familia ou grupo educativo. O tempo do cumprimento das medidas cautelares realizarase na súa integridade para o cumprimento das medidas que se puideren impoñer na mesma causa ou noutras causas. O tempo máximo de duración das medidas cautelares de internamento será de 3 meses, que se podería prorrogar por outros 3.
- f) Tratamento ambulatorio. Supón asistir ao centro que se lle designou coa periodicidade que requiriron os facultativos que atenden ao menor, e seguir as pautas que se fixaron para o axeitado tratamento da anomalía ou da alteración psíquica, da adicción ao consumo de bebidas alcohólicas, drogas tóxicas ou substancias psicotrópicas, ou das alteracións da percepción que padezan.
- g) Asistencia a un centro de día. As persoas destinatarias desta medida residirán no seu domicilio habitual e acudirán a un centro, que estará plenamente integrado na comunidade, para realizar actividades de apoio, educativas, formativas, laborais ou de ocio.
- h) Permanencia de fin de semana. Permanecerán no seu domicilio ou nun centro ata un máximo de trinta e seis horas entre a tarde ou a noite do venres e a noite do domingo, a excepción do tempo que deban dedicar ás tarefas socioeducativas que lles asigne o xuíz.
- i) Liberdade vixiada. Faise un seguimento da actividade da persoa sometida a esta, que estará obrigada a manter co profesional da liberdade vixiada as entrevistas que se establecen no programa e a cumprir, de ser o caso, as regras de conduta impostas polo xuíz, que poderán ser algunha ou algunhas das seguintes:
 - 1.ª A obriga de asistir con regularidade ao centro docente correspondente, se o interesado estiver no período do ensino básico obrigatorio, e de acreditar ante o xuíz ou xustificar, de ser o caso, as ausencias.
 - 2.ª A obriga de se someter a programas de tipo formativo, cultural, educativo, profesional, laboral, de educación sexual, de educación vial ou a outros similares.
 - 3.ª A prohibición de acudir a determinados lugares, establecementos ou espectáculos.
 - 4.ª A prohibición de ausentarse do lugar de residencia sen a previa autorización xudicial.
 - 5.ª A obriga de residir nun lugar determinado.
 - 6.ª A obriga de comparecer persoalmente perante o Xulgado de Menores ou perante o profesional que se designe, para informar das actividades que se realizaron e xustificalas.
 - 7.ª Outras obrigas que o xuíz, de oficio ou a instancia do Ministerio Fiscal, estimar convenientes para a reinserción social do sancionado, sempre que non atenten contra a súa

dignidade como persoa.

- j) Convivencia con outra persoa, familia ou grupo educativo. Deberá convivir, durante o período de tempo que estableza o xuíz, con outra persoa, cunha familia distinta á súa ou cun grupo educativo, que fose axeitadamente seleccionado para orientar o seu proceso de socialización.
- k) Prestacións en beneficio da comunidade. Esta medida, que non se poderá impoñer sen o consentimento do menor, consiste na realización de actividades de interese social non retribuídas, en beneficio de persoas en situación de precariedade, de xeito que se procure relacionar a natureza da actividade en que consista esta medida co ben xurídico lesionado polos feitos que cometeu o menor. Preténdese que o menor comprenda que actuou de maneira incorrecta, que merece o reproche formal da sociedade e que a prestación dos traballos que se lle esixen é un acto xusto de reparación.
- l) Realización de tarefas socioeducativas. Deberá realizar, sen internamento nin liberdade vixiada, actividades de contido educativo que faciliten a súa reinserción social. Son exemplos de tarefas socioeducativas os seguintes: asistir a un obradoiro ocupacional, a unha aula de educación compensatoria ou a un curso de preparación para o emprego; participar en actividades estruturadas de animación sociocultural, asistir a obradoiros de aprendizaxe para a competencia social, etc.
- m) Amoestación. O xuíz expónlle ao menor as razóns que fan socialmente intolerables os feitos que cometeu, expón as consecuencias que tiveron ou poden ter para el mesmo ou para a vítima, e formula as recomendacións para o futuro.
- n) Privación do permiso de conducir ciclomotores ou vehículos de motor, ou do dereito a obtelo, ou de licenzas administrativas para a caza ou para o uso de calquera tipo de armas.
- o) Inhabilitación absoluta⁷¹. Implica a privación definitiva de empregos e de cargos públicos ou a incapacidade para obtelos durante o tempo de duración da medida.

Tal e como reflicte o regulamento da LORRPM, para a elección da medida ou das medidas axeitadas, tanto por parte do Ministerio Fiscal e do letrado do menor nas súas postulacións como polo xuíz na sentenza, deberase atender de modo flexible non só á proba e á valoración xurídica dos feitos, senón especialmente á idade, ás circunstancias familiares e sociais, á personalidade e ao interese do menor, que se puxeran de manifesto nos informes dos equipos técnicos do xulgado.

⁷¹ Está introducida na Lei orgánica 7/2000.

O xuíz deberá motivar a resolución e recoller as razóns polas que se aplica unha determinada medida e o prazo de duración desta. En todo caso, o xuíz non poderá impoñer unha medida que supoña unha maior restrición de dereitos nin que dure un tempo superior ao que solicitou o fiscal ou o acusador particular.

O regulamento establece como regras para a execución das medidas o seguinte⁷²:

1. Cando os feitos cometidos foren cualificados de falta, só se poderán impoñer as medidas de amoestación, de permanencia de fin de semana ata un máximo de catro, de prestacións en beneficio da comunidade ata cincuenta horas e de privación do permiso de conducir ou doutras licenzas administrativas.
2. A medida de internamento en réxime pechado só se poderá aplicar cando na descrición e na cualificación xurídica dos feitos se establecer que na súa comisión se empregou violencia ou intimidación nas persoas, ou que se actuou con grave risco para a vida ou para a integridade física destas.

A duración das medidas non excederá, como norma xeral, dous anos para o internamento, 100 horas para a prestación en beneficio da comunidade e 8 fins de semana para esta medida. Para os maiores de 16 anos e para os delitos con violencia ou intimidación ou grave risco para a vida ou para a integridade física, a duración será dun máximo de 200 horas e 10 fins de semana respectivamente. En caso de extrema gravidade (reincidencia, delitos de terrorismo, asasinato, homicidio doloso ou agresión sexual) o xuíz pode impoñer unha medida de internamento en réxime pechado de entre un a cinco anos de duración, que se complementará posteriormente cunha medida de liberdade vixiada que se pode prolongar por un máximo doutros cinco anos.

Cando o menor for responsable de máis dun feito impoñeráselle unha ou varias medidas. Cando foren varias e non se puideren cumprir simultaneamente, o xuíz, tras a proposta do Ministerio Fiscal e do letrado do menor, unha vez que oíu o representante do equipo técnico e á entidade pública de protección ou de reforma de menores, poderá substituír todas ou algunha delas pola que considere máis oportuna, ou ben establecer o seu cumprimento sucesivo, sen que neste caso o prazo total de cumprimento poida superar o dobre do tempo polo que se lle impuxese a máis grave delas. En todo caso, cando o xuíz ordene o cumprimento das medidas de maneira simultánea e iso non sexa factible, cumpriranse sucesivamente, de conformidade coas regras seguintes, salvo que o xuíz dispoña unha orde distinta para atender o interese do menor:

- As medidas de internamento cumpriranse antes que as medidas privativas de liberdade.

⁷² Art. 6-29.

- Cando o internamento terapéutico concorren con outra medida, imponse aquela en primeiro termo.
- Nos supostos de extrema gravidade, a medida de liberdade vixiada sucederá á medida de internamento en réxime pechado.
- Cando concorreren varias medidas da mesma natureza, cumpriranse por orde cronolóxica.
- Cando o mozo cumpra as medidas previstas por esta lei e sexa condenado a medidas ou a penas do Código penal, ordenarase o cumprimento simultáneo destas se fose posible. En caso contrario, a pena de prisión cumprirase a continuación da medida de internamento que se estea a executar, agás que, de se tratar dunha condena por delitos graves e unha vez que se atenderon as circunstancias do mozo, ordene a inmediata execución da pena de prisión que se lle impuxo.
- As medidas impostas polo xuíz central de menores ou pola Sala da Audiencia Nacional teñen preferencia.

Se o menor se converte en maior de idade, durante a execución da medida, continuará cumpríndoa ata acadar os obxectivos propostos. No caso de que no momento de acordar as medidas de internamento o mozo xa cumprise os 23 anos ou non finalizase o cumprimento ao alcanzar esta idade, o xuíz, unha vez que oíu o Ministerio Fiscal, ordenará o seu cumprimento nun centro penitenciario conforme ao réxime ordinario que prevé a Lei orgánica xeral penitenciaria.

Unha vez que se acorde a medida, a entidade pública designará, nun prazo máximo de 5 días, un profesional que se responsabilizará do seu desenvolvemento para as medidas de tratamento ambulatorio, de asistencia a un centro de día e de permanencia de fin de semana –no caso de ser no domicilio–, de liberdade vixiada, de convivencia con outra persoa, familia ou grupo educativo, de PBC, e de realización de tarefas socioeducativas. Para as medidas de liberdade vixiada e de internamento, o profesional ou o centro que se designou elaborará o programa individualizado de execución de medida (PIEM) no prazo de 20 días desde o inicio da medida, e prorrogable tras a autorización xudicial. No resto das medidas o programa elaborárase previamente ao seu inicio, no prazo de 20 días desde a data da designación do profesional, e prorrogable tras a autorización xudicial.

4.1.4. Competencia das entidades autonómicas na execución das medidas xudiciais

Na LORRPM aparecen por primeira vez as regras para a execución das medidas, que están recollidas no título VII e cuxa competencia se lles atribúe ás comunidades autónomas. Nelas recóllese un dos principios básicos que se recoñecen nos tratados internacionais e que é que o menor debe cumprir a medida que se acordou no lugar máis próximo ao seu domicilio habitual⁷³.

⁷³ As regras para a execución das medidas se desenvolven no Regulamento.

A maioría, se non todas as medidas, ademais do seu seguimento por parte dos profesionais implicados, esixen da participación da comunidade, é dicir, que esta se corresponsabilice e facilite a súa execución.

Para o desenvolvemento das medidas xudiciais en medio aberto, de acordo co que recolle o artigo 45 da Lei orgánica 5/2000, a Comunidade Autónoma galega estableceu convenios ou acordos coas seguintes entidades públicas ou privadas sen ánimo de lucro⁷⁴:

- a) Convenios para desenvolver a medida de prestacións en beneficio da comunidade: cincuenta e oito convenios específicos con concellos de toda Galicia ao abeiro do acordo marco coa FEGAMP (Federación Galega de Municipios e Provincias), dos que nove se subscribiron en 2001; seis convenios coas entidades Asociación Renacer da Coruña, Asociación de Diminuídos Psíquicos ASPNAIS de Lugo, Fundación San Rosendo de Ourense, Cruz Vermella de Galicia para as catro provincias, Asociación Íntegro e Igrexa Evanxélica Exército de Salvación, estas últimas na provincia da Coruña.
- b) Convenios para a execución da medida de centro de día e doutras medidas alternativas ao internamento: Asociación Compartir, Cáritas Diocesana de Santiago, Dignidad-Lugo, Arela, Trama, Cáritas Diocesana de Ourense, Aclad-Alborada.
- c) Outros convenios: acordo de cooperación entre a Consellería de Familia e Promoción do Emprego, Muller e Xuventude e a Consellería de Xustiza, Interior e Relacións Laborais para a execución do programa de mediación penal e reparación extraxudicial. Os profesionais destas entidades xunto cos que traballan nos servizos de Familia, de Infancia e de Menores das delegacións provinciais, como responsables do seguimento da execución das medidas, constitúen os equipos de Medio Aberto, que distribúen o seu traballo por zonas xeográficas e dependen da figura dun coordinador por provincia.

As medidas de internamento desenvólvense nos centros de reeducación. Segundo a Orde do 6 de novembro de 2000 pola que se modifica a Orde do 29 de febreiro de 1996 pola que se regulan os requisitos específicos que deben reunir os centros de menores e os centros de atención á infancia, son centros de reeducación os equipamentos residencias de carácter educativo que están destinados a menores dos dous sexos que presentan problemáticas condutuais ou que están sometidos a medidas xudiciais de internamento e requiren dun apoio especializado. Os centros estarán divididos en unidades de convivencia adecuadas á idade, á madurez, ás necesidades e ás habilidades sociais dos menores internados.

⁷⁴ Fonte: Consellería de Familia e Promoción do Emprego, Muller e Xuventude. III Plan integral de apoio á familia (2002: 94).

No momento da recollida de datos para esta investigación, a rede de centros de reeducación da Comunidade Autónoma e as súas características máis destacadas pódense observar no Cadro nº1.

Cadro nº1 Centros de reeducación da Comunidade Autónoma Galega

CENTRO	LOCALIDADE	CARÁCTER	CAPACIDADE	RÉXIME
"Xesús de Nazaret"	A Coruña	Masculino	16	Semiaberto/Aberto
"Sto. Anxo"	Rábade - Lugo	Mixto	32	Semiaberto/Aberto
"Montealegre"	Ourense	Mixto	20	Semiaberto/Aberto
"Monteledo"	Ourense	Mixto	20	Pechado/Semiaberto
"Avelino Montero"	Pontevedra	Mixto	28	Pechado/Semiaberto
"Montefiz" Centro terapéutico	Ourense	Mixto	14	

Fonte: Consellería de Familia e Promoción do Emprego, Muller e Xuventude. III Plan Integral de Apoio á Familia (2002: 216).

4.1.5. Aproximación crítica á "nova" xustiza de menores

Unha boa parte da literatura sobre a nova xustiza de menores en España abunda en comentarios acríticos respecto tanto do carácter educativo como do proceso e mesmo do abano de medidas para aplicar. No entanto, interrogarnos sobre as posibilidades que ten unha intervención de tipo penal de ser educativa esixe achegarnos aos significados que adopta a educación ao entrar neste ámbito.

O feito de formular este tipo de cuestións permite analizar o alcance de posibles discriminacións e efectos non desexados do marco lexislativo sobre o desenvolvemento dos menores:

- *Produción de perfís delincuenciais*

A normativa de índole penal define as accións sobre as que vai demandar un tipo de responsabilidade penal respecto a todas as demais accións posibles, co que estrutura un sistema público, oficial, e mesmo "necesario" de valoración e de lectura das accións sociais, dos comportamentos públicos e privados. Emerxe así a súa función creadora ao asignar a algunhas accións e non a outras a condición de actos susceptibles de seren penalizados, que se constitúen institucional e socialmente como tales.

Ao mesmo tempo, tal e como subliña Gaetano de Leo, realiza tamén unha función de filtro e de selección que favorece os mozos dos sectores máis estables, debido a que, polo tipo de delitos que se perseguen con máis frecuencia, "os mozos de clase baixa están máis expostos á reacción social

cando rouban, ao facelo en situacións públicas obxectivamente máis visibles, existe unha maior atención selectiva con respecto deles, que está reforzada polo estereotipo corrente segundo o que é máis probable que roube o pobre, o marxinado, o alienado, o habitante do suburbio, o xitano, o vagabundo" (1985: 79).

Ligada á pretendida obxectividade na definición do delito, ante unha mesma falta ou un mesmo delito presuponse unha certa homoxeneidade do perfil dos menores que os cometen. Na liña que apuntan Hulsman e Bernat de Celis (1989), comprobamos que, na medida en que o acto que se persegue se tira do seu contexto persoal e social, privase da súa densidade existencial, e actúa así a xustiza sobre falsos problemas, de xeito que é prisioneira dun universo conceptual inzado de interpretacións claramente estereotipadas e afastadas da realidade vivencial. Co propósito de tentar evitar esta visión sesgada, estes autores consideran que o uso de expresións como "situación en conflito", no canto de "delincuencia", pode contribuír a matizar as interpretacións e evitar a asignación de etiquetas prefabricadas que condicionen de forma apriorística as descricións.

Esta apreciación axustada dos feitos e dos suxeitos que están implicados neles, só pode conseguirse cando se examinan no seu contexto e se procura identificar as conexións que manteñen con factores de diversa índole: familia, escola, traballo, deporte. De non procederse así, córrese o risco de absolutizar estes problemas e, ao convertelos en "estados", negarlles toda posibilidade de que sexan conflitos pasaxeiros, actos puntuais ou mesmo xeracionais.

- *Defensa social sobre necesidades educativas.*

Tal e como demostramos no apartado dedicado aos principios da LORRPM, a xustiza de menores é xustiza penal, non é xustiza social, e neste sentido resulta en exceso inxenuo pensar que se poida subordinar o obxectivo de sanción ao de educación. De ser así, a reacción social ante o tipo de delincuencia xuvenil poderíase abordar, por exemplo, desde os servizos de base como se fai coas situacións de desprotección de menores.

É precisamente a persistencia desa lóxica da defensa social a que, aínda que se una sanción con educación, contribúe a actitudes defensivas e insolidarias ante todo o que se percibe como ameaza para unha maioría, o que limita as posibilidades de incorporación social destes mozos.

A educación, se a entendemos no seu sentido máis amplo, busca a normalización, é dicir, a adquisición de recursos que faciliten a incorporación á vida social, tendo en conta que esta é unha realidade xa constituída. Porén, este proceso só poderá contar cun certo nivel de éxito de conseguirse que o mozo delincuente renuncie en certo grao ao seu proxecto persoal e decida someterse ao denominado "traballo educativo".

O modelo de teoría educativa que se presenta como imprescindible para estes mozos ten como propósito fundamental o control social. A estratexia para conseguilo é a sanción e o obxectivo individual a responsabilización, que se terá que demostrar mediante claros indicios de que se intentou o cambio, aínda que sexa aceptando traballos precarios ou asistindo a cursos de formación cuxa utilidade non é imperceptible.

Mentres que na educación defendida polo Sistema educativo se consideran finalidades xerais do mesmo, entre outras, transmitir cultura, formar as persoas e preparalas para a vida, o traballo e os estudos; no caso que nos ocupa poden ser rebaixadas á mínima expresión, pois é evidente que na sociedade non existe a suficiente sensibilidade respecto do incumprimento dos dereitos para con esta xuventude.

A función educativa, tal e como veremos ó longo das valoracións dos informes, aparece concretada nos diferentes obxectivos definidos polo equipo técnico para encher de contido as posteriores medidas acordadas polo xuíz. En calquera caso, e tal e como comprobaremos no último apartado deste capítulo, os significados adoptados pola educación quedan referidos fundamentalmente á posibilidade de ensinar normas e, en tanto que o normal representa o criterio para ser ensinado, podemos chegar a apreciar cales son os valores normativos que se agachan tras o que se define como suxeito educado⁷⁵.

Neste senso, a educación é asumida como "práctica disciplinaria de normalización e de control social e o aparato xudicial como dispositivo pedagóxico, como lugar en que se constitúe ou se transforma a experiencia de si, onde se aprenden ou se modifican as relacións que o suxeito establece consigo mesmo" (Larrosa, 1995: 284, 291).

Aínda que se sabe que estes menores non contan coas mesmas oportunidades para obter un primeiro emprego, unha vivenda ou rematar con éxito a escolarización obrigatoria, a sociedade, en vez de reparar na inxustiza destas carencias, tende a interpretalas como o resultado dun déficit individual. Para paliar estes déficits, aplicanse medidas educativas que levan consigo unha especial restrición de liberdade "de xeito que resultan así máis castigados os que presentan unha maior carencia e conflitividade, os que necesitarían maior protección" (González, 1985: 133).

⁷⁵ Na xenealoxía do suxeito educado realizada por Fendler (2000: 55-56), analízanse as seis suposicións que exemplifican a construción do suxeito "educado" do presente, e que caracterizan o discurso educativo actual: a ensinabilidade ou a capacidade para ser ensinado; o coñecemento que constitúe ao suxeito é científico, no sentido mundano ou secular; existe un procedemento xeneralizable para chegar a ser "educado", unha idea en que se sustenta a base de afirmacións sobre os estilos de aprendizaxe e as discapacidade de aprendizaxe; o suxeito educado ten capacidade para reflexionar obxectivamente; o suxeito educable individualízase e é identificado segundo referentes demográficos e, por último e relativamente nova, e a idea de que o suxeito educado é aquel que se complace en educarse e que desexa ser autodisciplinado. Para analizar a presenza das técnicas foucaultianas de poder na interacción pedagóxica, resultan moi ilustrativas as catro situacións seleccionadas por Gore (2000: 228-249) ao dar conta, ao igual que apreciamos nos informes ao entrar en contacto o penal co educativo, das técnicas de vixilancia, de normalización, de exclusión, de clasificación e de distribución, de individualización, de totalización e de regulación.

- *Amplificación da delincuencia xuvenil*

A presenza do discurso educativo como principio articulador da lexislación de menores concédelle, fronte á ordinaria, certo aire de flexibilidade, de comprensión e de diálogo, pois fai especial fincapé nas necesidades e no interese do menor, e preséntase como xustiza educadora máis que sancionadora. Pero con independencia desta pretensión, o certo é que o catálogo de medidas que recolle a lei comporta sempre unha restrición de dereitos da persoa, de xeito que é percibido como unha sanción polos menores e as súas familias.

Ao funcionar realmente como un castigo, coloca ó menor nunha situación adversa e limita as súas posibilidades á hora de deseñar o seu proxecto vital. O principio sancionador das medidas educativas ten un dobre efecto: por un lado garante o carácter retributivo e por outro amplía o campo penal a circunstancias que se caracterizan pola vulnerabilidade social.

O obxectivo de sancionar consegue impoñerse como prioritario, pois todas as medidas susceptibles de seren impostas por esta norma, inclusive as de medio aberto, derivan do internamento e suplen unha restrición de dereitos da persoa, que se ve privada non só do dereito de liberdade senón tamén doutros como o dereito ao desenvolvemento persoal mediante a educación permanente e as relacións facilitadoras de novas sociabilidades, o dereito a unha vida afectiva e sexual digna, o dereito a formar parte dun grupo de convivencia e asumir as súas responsabilidades, ou o dereito a condicións laborais non precarias.

O feito de que a lexislación actual amplíe notablemente o abano de medidas, produce un aumento do control que se exerce sobre os menores socialmente máis vulnerables. En efecto, determinados casos que na lexislación anterior serían arquivados, na actualidade, ao contaren os xuíces cunha maior diversidade de medidas en medio aberto, poden ser obxecto de sanción. Así o entende o fiscal do Consello Xeral do Poder Xudicial Félix Pantoja⁷⁶: "Para delitos menos graves e faltas, practicamente impunes de facto na lexislación anterior, agora caben unhas medidas de intervención social co menor e coa súa familia a través da liberdade vixiada, que permite corrixir e previr comportamentos delituosos".

A teor do dito, podemos deducir que a aplicación dunha medida poderá ter un efecto discriminador, en tanto que os menores que dispoñen dunha oportunidade educativa "normalizada", á marxe do sistema penal, terán máis oportunidades de que lles sexan impostas medidas que requiran unha menor restrición da súa liberdade que aquel sector da xuventude que sofre maiores necesidades. Neste sentido o internamento non será só para a xuventude que se percibe como máis perigosa senón para a que está máis desligada das institucións sociais e que, ao non contar co poder

⁷⁶ Félix Pantoja, "Mitos y realidades de una norma polémica" en *El Mundo*, martes 7 de outubro de 2003

suficiente para esixir o cumprimento dos anteriores dereitos –recordemos que estamos referíndonos a menores insertos nun sistema que funciona á marxe da súa vontade– se produce unha distancia brutal entre quen é obxecto dunha destas medidas e o que é considerado como idóneo polo social.

Podemos concluír afirmando que compatibilizar este ordenamento xurídico coas condicións vitais dos mozos a que se dirixe supón unha vontade política que, ademais de esixir que se responsabilicen das faltas que cometeron, se esixa tamén o cumprimento dos dereitos que tantas veces lles foron negados.

4.2. PERFIL XURÍDICO DO MENOR INFRACTOR

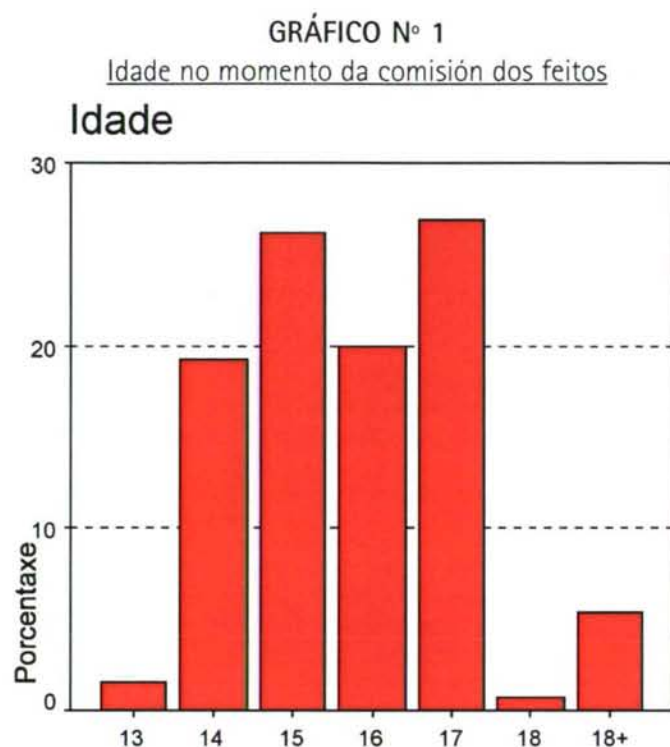
Unha vez que revisamos e valoramos a lexislación vixente trazaremos o perfil xurídico do menor infractor, recurrido ó total dos expedientes de menores rexistrados no Servizo administrativo correspondente, por cometeren algún tipo de falta ou delito na Comunidade Autónoma no primeiro semestre do ano 2001, e que constitúen unha mostraxe de 130 xoves.

Como vimos de comprobar, a lei establece unha serie de factores que han de ser considerados (idade, infracción cometida, medidas, reincidencia, temporalización), ás que engadimos os de sexo, provincia de residencia e nacionalidade.

O noso propósito é visualizar unha primeira imaxe que será matizada nas páxinas que seguen. Pasamos, seguidamente, a ilustrar mediante gráficas aquelas variables que a modo de indicadores definitorios do perfil delictual se consideran relevantes e como tal forman parte da información que conteñen os informes.

4.2.1. Variables sociodemográficas

Incluiremos baixo esta epígrafe as variables de idade, sexo, provincia de residencia e nacionalidade e etnia.

A idade que estipula a lexislación vixente para esixir responsabilidade penal, tal e como vimos de expricar no apartado anterior, comprende os menores que, no momento de cometer os feitos, teñan 14 anos ou sexan menores de 18, así como os maiores de 18 e menores de 21 nos casos que se considere aconsellable.

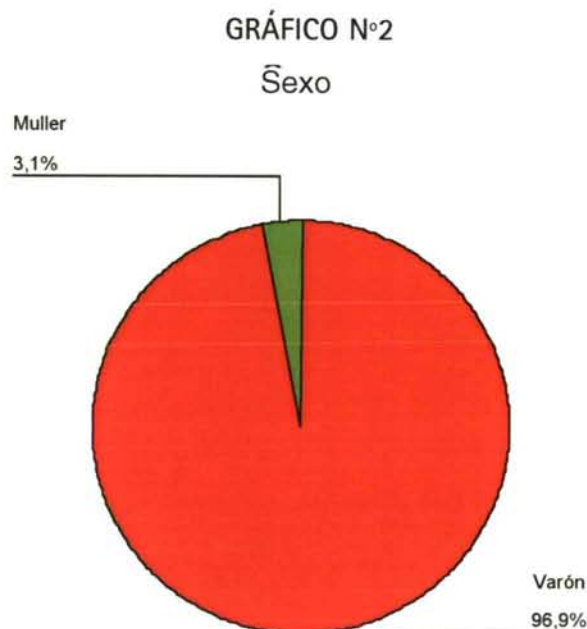
A teor do dito é obvio que a idade dos menores desta mostra queda referida a este intervalo, de xeito que son as idades máis frecuentes da apertura do expediente xudicial os 15 e os 17 anos, pois os dous superan lixeiramente o 26% do total dos expedientes que están rexistrados.

A LORRPM distingue no ámbito da súa aplicación dous tramos de idade, de 14 a 16 e de 16 a 18 anos, por presentaren un e outro grupo diferenzas características que requiren, desde un punto de vista científico e xurídico, un tratamento diferenciado. Constitúe unha agravación específica no tramo de maiores de 16 anos a comisión de delitos que se caracterizan pola violencia, pola intimidación ou polo perigo para as persoas. No caso que nos ocupa, o primeiro tramo de idade representa un 65,4% dos casos, fronte ao 27,7% do que está comprendido entre os 17 e os 18 anos⁷⁷ (Anexo VI).

⁷⁷ Dos quince autos rexistrados por "cambio de pena de prisión por medida", trece corresponden a menores con idades comprendidas entre os 16 e os 18 anos que, no momento da entrada en vigor da LORRPM, se atopaban en prisión.

Os menores con idade inferior aos 14 anos representan só un 1,5% do total e os expedientes son arquivados por "minoría de idade". Os maiores de 18 anos son sete, e arquivanse os expedientes de cinco deles por maioría de idade, por reinserción plena, por prescrición da medida acordada e, os dous restantes, por seren "autos de cambio de pena por medida", como consecuencia da entrada en vigor da LORRPM neste período.

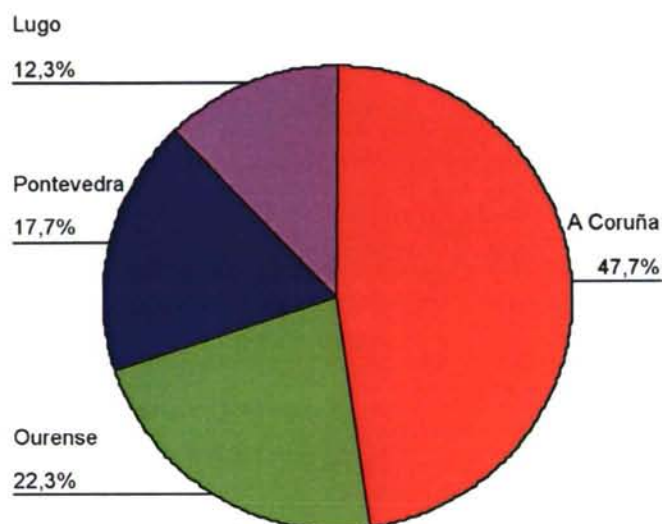
Outra das variables que define claramente o perfil de menor infractor é o sexo.

A alta porcentaxe de varóns infractores (96,9%) permite deducir que unha das características fundamentais da xurisdición de menores é que segue a controlar fundamentalmente a xuventude de sexo masculino. Se temos en conta que a censura social dos comportamentos das nenas segue a ser exercida por outras instancias sociais, este tipo de información resulta fundamental para comprender que tipo de comportamentos sanciona o sistema penal xuvenil (Bodelón, 2003:460).

En canto á provincia de residencia, a que rexistra unha maior porcentaxe de menores infractores é A Coruña (47,7%), á que seguen Ourense (22,3%), Pontevedra (17,7%) e Lugo (12,3%)

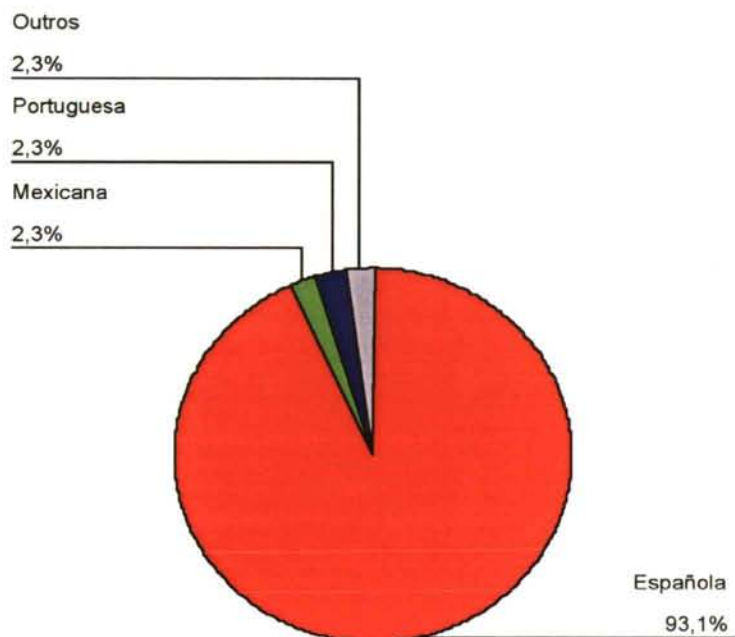
GRÁFICO Nº 3
Provincia de Residencia

É a diversidade de lugares o que caracteriza a residencia destes menores, se ben se dá unha maior concentración nos núcleos urbanos, de xeito que son os concellos máis representados A Coruña (23,1%), Ferrol (6,9%), Lugo (6,2%), Ourense (4,6%), O Carballiño (4,6%), Vigo (3,1%) e Poio (3,1%), aos que seguen Narón (2,3%) e Santiago de Compostela (1,5%), Gondomar (1,5%), e Noia (1,5%).

Os menores de nacionalidade estranxeira apenas constitúen o 6,9% do total e trátase en todos os casos de fillos de emigrantes que contan con algún familiar que reside en Galicia. Ademais das representadas no gráfico superior, baixo a epígrafe "outros" recóllense 3 menores de nacionalidades distintas: ecuatoriana, arxentina e dominicana.

GRÁFICO N° 4
Nacionalidade

Polo demais comprobamos que a poboación paia representa o 83,1% e a poboación xitana o 16,9%.

4.2.2. Variables xurídicas

Baixo este apartado incluiremos a tipoloxía xurídica dos feitos, a porcentaxe de reincidencia e a diversidade de medidas que se acordaron así como a súa temporalización.

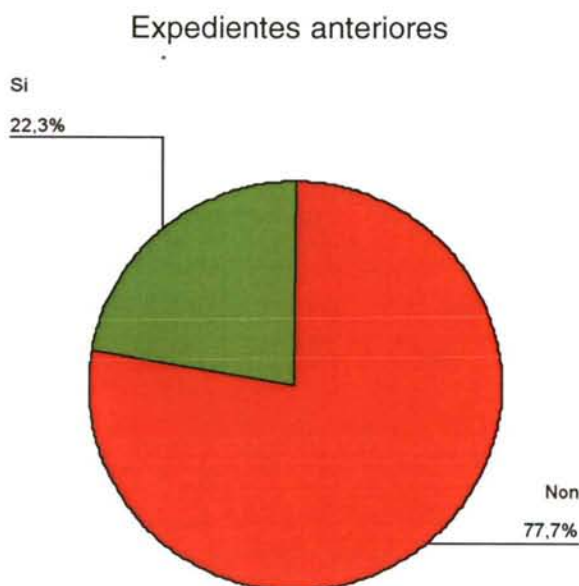
Como ilustra o gráfico, os tres delitos máis frecuentes son o roubo con violencia (20,8%), o roubo con forza das cousas (20%) e os danos (16,2%). O que referimos baixo a epígrafe de "outros" son os que teñen unha representatividade inferior ao 2% e son a utilización ilexítima dun vehículo de motor, o intento de homicidio, o delito contra a seguridade no tráfico, a falsidade nun documento oficial, a desobediencia, a violación, o roubo dun vehículo de motor, a denuncia falsa, as inxurias, os abusos sexuais, e o atentado a axentes de autoridade.

Non se observa unha correspondencia clara entre a tipoloxía do delito cometido e a idade, pero si unha correlación positiva entre a gravidade deste e a idade dos menores. Así, mentres que "danos" é a máis frecuente nos menores de 14 anos (30,4%), "roubo ou furto de uso" e "roubo con forza nas cousas" son as máis representadas nos mozos de 16 (38,1%) e 17 anos (35,5%) respectivamente (Anexo VI).

O feito de que a mostra das rapazas sexa tan pouco significativa non permite analizar se os feitos que se cometeron diferencian en función do sexo mais, en todo caso, parece relevante constatar que, os profesionais entrevistados, coinciden en subliñar dentro dos motivos polos que son xulgadas as rapazas as inxurias, as ameazas e a falta contra as persoas.

En relación co grao de reincidencia, o 77,7% dos menores é a primeira vez que pasan polo xulgado e dos 29 menores reincidentes, a dez deles ábrese un novo expediente, non por cometeren un novo acto tipificado como falta ou delito no código vixente, senón polo incumprimento da medida anterior. A idade con maior porcentaxe de reincidencia xira arredor dos 16 anos (38,5%).

GRÁFICO Nº 6
Reincidencia

Se seguimos o marco legal, as medidas responden a dous grandes apartados, as de medio aberto e as de internamento. As que se desenvolven en medio aberto representan un 79,2% do total. Por outra banda, a medida que se acorda con máis frecuencia é a liberdade vixiada (46,4%), á que segue a de prestacións en beneficio da comunidade (24,8%). Con respecto ao internamento, o réxime cautelar é o máis frecuente (7,2%) e ségueno o pechado e o aberto (4%). Baixo o termo de "outras" recolleemos as que teñen unha presenza inferior ao 3%, como é o caso da privación do permiso de conducir, das tarefas socioeducativas, da permanencia de fin de semana, da asistencia a un centro de día e do internamento terapéutico.

GRÁFICO Nº 7

Tipo de medida: Internamento / Medio aberto

Internamento

20,8%

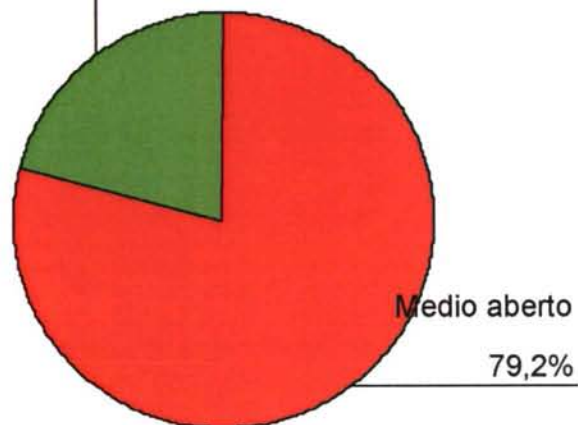

GRÁFICO Nº 8

Diversidade das medidas acordadas

Outras

7,2%

Int semipechado

3,2%

Trat. Ambulatorio

3,2%

Int. pechado

4,0%

Int. aberto

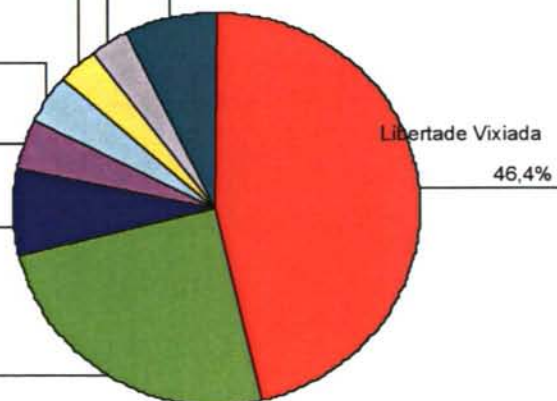
4,0%

Int. cautelar

7,2%

SBC

24,8%

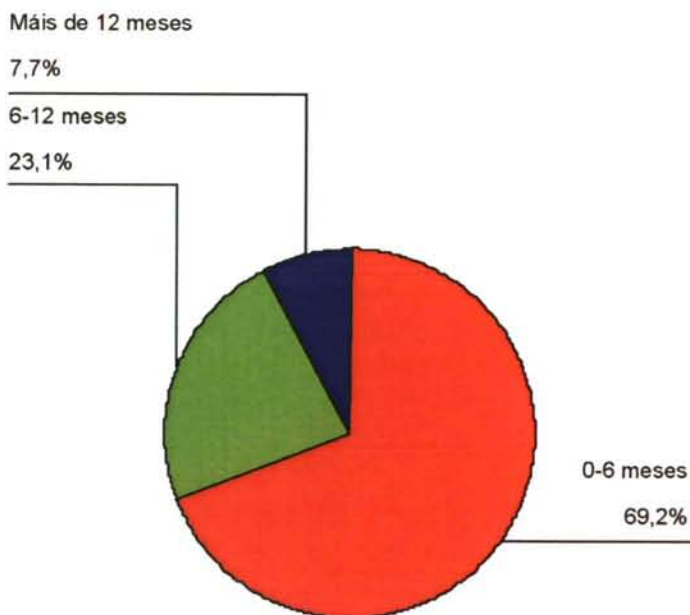
En relación á idade, as medidas en medio aberto están máis representadas na franxa inferior, pois afectan os mozos de 14 anos nun 88% e os de 15 anos nun 82,4%. As medidas de internamento son máis frecuentes na franxa superior, dado que se someten a elas o 30,8% dos mozos de 16 anos e o 24,2% dos de 17 anos (Anexo VI).

Non existe unha correspondencia estrita entre feitos que se cometeron e medidas que se adoptaron, xa que un mesmo feito pode remitir a medidas que levan consigo un diferente grao de privación da liberdade, como o medio aberto ou o internamento.

Con respecto á temporalización, as medidas máis frecuentes duran menos de meses (69,2%) ás que seguen as que oscilan entre seis e doce meses (23,1%) e as que supoñen máis dun ano (7,7%).

GRÁFICO Nº 9
Temporalización das medidas

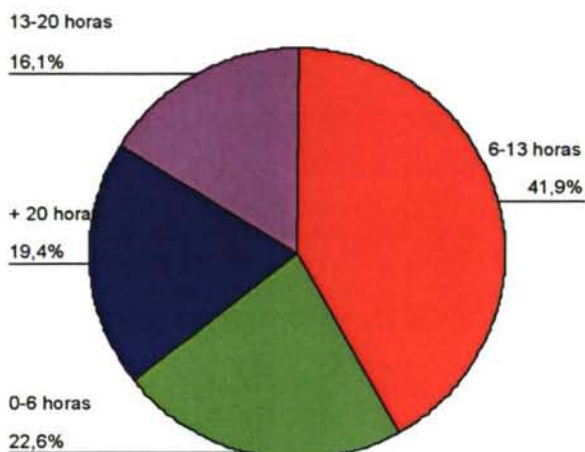
Duración da medida

Cando se cuantifican en horas, como é o caso de PBC, obsérvase que as máis frecuentes son as que están comprendidas entre 6 e 13 horas.

GRÁFICO Nº 10
Temporalización das Prestacións en Beneficio da Comunidade

Duración da medida nos SBC

4.3. O PAPEL DOS INFORMES NA DEFINICIÓN DA DELINCUENCIA XUVENIL.

No imaxinario social adóitase percibir o mundo do delito e da delincuencia con imaxes non informadas, sesgadas, cargadas de mitos, onde abundan prexuízos e estereotipos, caracterizadas por concederlles ás persoas infractoras e aos actos que cometen certo aire de homoxénea excepcionalidade que contribúe a separalas das atribuídas ao resto da sociedade.

Malia este sentido común dominante que consiste en imaxinar a delincuencia como un feito extraordinario, está reforzado por un saber científico que, adoptando a perspectiva etiolóxica, identifica as persoas infractoras como diferentes do resto, rastrea no seu pasado por procurar nas condicións antecedentes as predisposicións que explican este tipo de condutas, cunha finalidade preventiva (evitar que reincidan) e/ou correctiva (provocar o cambio mediante a sanción).

Mais a desviación social é un trazo que comparten todas as sociedades e non debería requirir explicacións extraordinarias, antes ao contrario, como afirma Torrente (2001: 17), analizar a desviación contribúe a entender a normalidade, a orde social e as regras, en tanto que saltar as normas é normal e constitúe unha forma de construír a realidade social.

Polo demais, centrarse exclusivamente no tipo de infracción e nas persoas que a cometen e asumir aquela como se fose un acto intrinsecamente desviado, fai que se pase por alto que a propia

definición da desviación social, lonxe de ser obxectiva, neutra e invariable, vén condicionada polas institucións sociais que a abordan.

Polo que dixemos, en lugar de poñer a énfase no resultado, queremos deternos no aparato xudicial para ver o papel que xoga este na definición da delincuencia e inclusive nos índices de desviación social (Platt, 1982; De Leo, 1985). Neste sentido pretendemos abordar o proceso, e non a infracción, como un feito verdadeiramente extraordinario, dado que "as institucións de xustiza xuvenil desempeñan un papel primordial na definición, na delimitación, na elaboración e na produción social e institucional do fenómeno" (Platt, 1982 :14).

Este reto supón o abandono da perspectiva correccional por outra que, como o naturalismo, tal e como o entende Matza (1981:55), permaneza fiel á realidade que estuda e adopte como principio organizador a apreciación do suxeito. Coincidimos con este sociólogo en que ocuparse deste fenómeno poñendo a énfase no proceso de significación co fin de coñecer os mecanismos de como se chega a ser significado como desviado pode parecer unha nimiedade, pero en todo caso é unha opción igual de lexítima que outras (Matza, 1981: 109).

Adoptamos este enfoque ao tomar conciencia de que "a persoa que xulga un acto como desviado, o proceso polo cal se chega ao xuízo e a situación en que este xuízo se realiza, poden intervir todos intimamente no fenómeno da desviación; (...) o feito de que un certo acto sexa desviado ou non depende en parte da natureza do acto e en parte do que os demais fan ao respecto, e neste sentido a súa conduta é unha consecuencia da reacción pública á súa desviación (...) máis que unha consecuencia das calidades inherentes do acto desviado" (Becker, 1971: 15, 23, 43).

4.3.1. O informe e a súa problematización.

Descubrir como elemento constituínte da delincuencia o proceso da súa significación levounos a considerar, como peza privilexiada de análise, os informes elaborados polos equipos técnicos dos xulgados, por seren chaves no procedemento xudicial.

A LORRPM considera como principio vertebrador da xustiza de menores "o superior interese do menor" que funciona como elemento determinante do procedemento e das medidas adoptadas e que debe ser valorado, con criterios técnicos e non formalistas, por equipos profesionais especializados no ámbito das ciencias non xurídicas. A necesidade da elaboración dos informes co fin de informar ó fiscal e ó xuíz cobra tal importancia no proceso de significación delincuencial que motivou a incorporación dos equipos técnicos no proceso da xurisdición de menores, posto que o xuíz, lonxe de limitarse a acordar a medida, debería motivala e expresar con detalle as razóns polas que se aplica, así como a duración desta, para os efectos da valoración do interese do menor⁷⁸.

Tal e como se desprende do marco lexislativo actual, o principio que guía a elección da medida ou das medidas deberá atender non só á proba e á valoración xurídica dos feitos, senón especialmente á idade, ás circunstancias familiares e sociais, á personalidade e ao interese do menor, que están postos de manifesto nos informes dos equipos técnicos coa finalidade de asesorar e orientar o posterior acordo xudicial. O feito de que este proceso sexa un dos denominadores comúns a todos os que contan con expediente xudicial, fixo que decidisemos abordar cada un deles como extraordinario, en lugar de quedarmos cunha lectura superficial destes.

Achegámonos aos informes, da man de Foucault, coa intención de comprender os procesos que sustentan estas prácticas xurídico-discursivas, e procuramos responder á necesidade de saber se se pode pensar distinto de como se pensa e percibir distinto de como se ve, en tanto que actitude indispensable para a reflexión (Foucault, 1993: 12).

Ao ter en conta a xenealoxía como perspectiva de análise, tamén nós buscamos rozar algúns dos elementos que puidesen ser útiles para unha historia da verdade analizando non os comportamentos nin as ideas, as sociedades e as súas "ideoloxías", senón as problematizacións daquilo que pode e debe ser pensado e as *prácticas* a partir das que se forman esas verdades (Foucault, 1993: 14).

A conveniencia de adoptar esta perspectiva non era compartida por todos os profesionais entrevistados, pero si por algúns, tal e como sintetiza unha colega dun xulgado de menores cando, ao rematar a entrevista, dixo:

"Que tengas suerte con el trabajo y ya nos contarás... seguro que tú, viendo desde fuera, de forma objetiva, nos puedes aportar cosas que nosotros viéndolas tan día a día las tenemos como habituales... que muchas veces no se ven, no se reflexiona lo suficiente sobre ellas" (Anexo II)

É por esta inquedaanza compartida, por este compromiso coa realidade á que nos achegamos, que sentimos a necesidade de aprender, de empaparnos de teoría, ao entendermos por esta todo aquilo que nos incite a "cuestionar e reorientar as formas dominantes de pensar, explorar novos sentidos, dar que pensar, pensar doutros modos" (Larrosa, 1995: 260).

A lectura problematizadora dos informes realizouse prestando unha especial atención aos seguintes criterios:

- Converter todos os informes en novidades, en interesantes.
- Intentar racionalmente superar as evidencias e ao facelo ler e, ademais, nomear doutras

⁷⁸ Como explicamos no primeiro apartado deste capítulo, a Lei orgánica 4/1992 introduce como novidade a configuración do equipo técnico para constatar tanto os feitos cometidos polo menor como as súas circunstancias ao valorar a personalidade, a situación, as necesidades do menor e do seu contexto.

maneiras.

- Rescatar o que os mozos infractores teñen en común cos outros, procurando ver todo, non só o esperado, para non converter en non obxecto aquilo que non significamos como importante.
- Prestar especial atención á información que xiraba arredor das raíces da vulnerabilidade social, máis que á listaxe de hándicaps froito dun enfoque centrado na patoloxía individual.
- Permanecer alerta para recoñecer o carácter mutuamente reforzante das desigualdades.
- Ampliar a mirada aos valores presentes na vida das persoas informantes, como son capacidade de loita, o esforzo, a resignación, as redes de solidariedade despregadas ou mesmo a capacidade para buscar a vida doutras maneiras, pero que adoitan permanecer diluídos ao longo dos informes e invisibles nas valoracións finais.
- Rescatar a participación dos menores e das súas familias no proceso xudicial de xeito que se valoren os seus coñecementos, xa que as súas experiencias constitúen fontes primarias para comprender a orde social actual.

Cómpre salientar que, con esta estratexia, conseguimos escoitar, non sen dificultade, a voz das persoas sobre as que se estaba a informar, o que nos permitiu adoptar o seu punto de vista, non sen obviar que, en tanto que discursos, os informes respondían a "marcos ou cuadrículas de organización da información que fan posibles certas accións e impiden outras"(Parton, 1994^a, En Healy, 2001: 57).

A teor do que expuxemos tamén é doado entender que as palabras de Foucault en *A vida dos homes infames* se tornasen especialmente significativas ao longo desta investigación: "Antoloxía de vidas. Séntense, baixo palabras lisas como cantos rodados, a derrota. Conténtome con lles dar voltas. Existe o risco de que se perdan (...) Unicamente podemos achegarnos a elas a través das declaracións, as parcialidades tácticas, as mentiras impostas que supoñen os xogos de poder e as relacións de poder" (Foucault, 1990: 176).

4.3.2. As entrevistas e as súas funcións

A variada metodoloxía que os equipos técnicos utilizan na recollida da información dos menores infractores para motivar e orientar a posterior decisión xudicial, abrangue desde a entrevista e a aplicación de diferentes probas psicolóxicas ata o contacto telefónico ou o intercambio de informes con outras institucións educativas, sanitarias ou mesmo dos servizos sociais.

No caso de que os menores contén con algún tipo de expediente, o contido deste pasa a ser unha fonte máis na obtención da información: "O menor ten tratamento psiquiátrico e intervención de Protección de Menores. Todos os profesionais coinciden en sinalar a conflitividade do menor, así

como a inexistencia de referencias familiares estables e idóneas" (Informe 45)

Pero a entrevista é o principal instrumento para recadar información do menor e das súas familias ou, no seu defecto, dos seus representantes legais, de modo que, con independencia dos demais recursos, está sempre presente. É tal o seu peso na obtención da información que chega a ser definida como unha das funcións prioritarias destes profesionais:

*"En líneas generales mi función, al igual que la de los otros compañeros, si bien cada uno en su área, consiste en entrevistar a las familias de los menores que hayan cometido algún delito, para recoger información del área social, familiar, con el fin de informar al juez y al fiscal de la situación de los menores"*⁷⁹.

Antes de entrar a afondar nas finalidades das entrevistas, queremos subliñar o feito de que para o seu desenvolvemento e, por tanto, para poder obter a información buscada –función principal– a colaboración do menor e dos seus familiares constitúe un requisito imprescindible neste proceso que, por obvio, se acostuma a dar por feito.

Como sinala Foucault, "a maquinaria atáscase cando o culpable non contesta sobre quen es ti. Pídeselle máis alá do recoñecemento das súas actuacións, unha confesión, unha explicación de si mesmo. A maquinaria xudicial non pode funcionar simplemente coa lei, coa infracción, e cun autor responsable dos feitos. Necesítase algo máis, requírese material suplementario, necesitan do discurso: aquel que o acusado expresa de si mesmo. Se falta este discurso, presiónase. Necesítase que falen un pouco de si mesmos para seren xulgados. Este elemento é esencialmente indispensable na escena xudicial" (1990: 233).

Pero en ocasións, se ben raras veces, a información non se pode obter, quer pola negativa a seren entrevistados, quer porque o menor se atope fugado do domicilio: "A área psicolóxica non se puido realizar por non presentarse [o menor] ás repetidas citacións, tanto telefónicas como a través de requirimento policial" (Informe 53).

A dispoñibilidade das persoas para falar de si mesmas é o elemento indispensable para posteriormente realizar a valoración e orientar a medida que asesorará o fiscal; mais tamén é de subliñar que o que se pregunta e o que se silencia na entrevista vén á súa vez condicionado polo sentido que se lle vai conceder á información que se obteña e que cumpre outras finalidades a miúdo implícitas, das que destacamos as seguintes:

⁷⁹ Sempre que non se diga o contrario, deberá entenderse que os extractos de entrevistas que se citan neste apartado proceden das realizadas aos profesionais do equipo técnico do xulgado de menores, transcritas no Anexo II.

- Informar os entrevistados sobre a lóxica do sistema xudicial e tranquilizalos, no caso de que este proceso lles cause desconcerto:

"Eso también es parte de nuestro trabajo: el explicarles por qué están aquí, el proceso que se sigue, las consecuencias judiciales que se puedan derivar del paso por el juzgado... Para muchas familias somos unos desconocidos y entonces no entienden muy bien qué es lo que va a pasar, si necesitan un abogado para venir a hablar con nosotros, si le vamos a hacer aquí una entrevista tipo de la de los servicios sociales. Luego ven que es también un intercambio de información: nosotros recogemos información pero también devolvemos otra... Y también se les tranquiliza mucho comentándoles que los menores que no tienen antecedentes a nivel de... hoja penal pues no les va a quedar ninguna marca. Eso es algo que angustia a bastantes padres... En una familia que nunca ha venido por el juzgado, encontrarse que tiene que traer a su hijo a un juzgado les impacta mucho, ¿no?, de hecho te dicen: 'si ni yo ni nadie de mi familia ha pasado por un juzgado, qué vergüenza'".

É precisamente con base neste tipo de relación que se consegue crear certo ambiente de confianza e de tranquilidade, imprescindible para a colaboración dos entrevistados neste proceso, tal e como comentan os profesionais:

"En xeral, nestes primeiros casos o que fas é explicar, desdramatizar e poñer as cousas no seu punto, e a partir de aí xa podemos entrar nunha comunicación, intentar ver as cousas polas que o rapaz chega a esa conduta antisocial ou delitiva, buscando a complicidade dos pais, porque nós sabemos que os que máis saben dos mozos son os pais".

"Entonces les expones un poco la situación, les vas tranquilizando. Y... eso, ayuda también a que la información que te facilitan realmente sea más exacta y puedas informar mejor; les explicas el porqué les vas a hacer esas preguntas, y les pides permiso o... les comentas: 'míre, es que voy a tomar nota porque sino puedo confundir los datos con la entrevista siguiente'; entonces van viendo un ambiente propicio".

- Enraizada na lóxica institucional e froito da perspectiva etiolóxica e correccional, unha das funcións primordiais da entrevista consiste na detección de situacións de risco⁸⁰. Esta función

⁸⁰ Comprobamos como continúan activas as consecuencias da introdución da gran noción da criminoloxía e da penalidade de finais do XIX: o concepto de perigosidade. Como brillantemente explica Foucault, por unha banda é a responsable de que toda a penalidade pasase a ser un control, non tanto sobre se o que fan os individuos está de acordo ou non coa lei, senón máis ben ao nivel do que poidan facer, do que son capaces de facer, do que están dispostos ou a punto de facer. Pero á súa vez, o feito de que este control dos individuos se fixese a nivel das súas virtualidades, necesitou unha serie de poderes laterais, unha rede de institucións de vixilancia e corrección: a policía para a vixilancia, e as institucións psicolóxicas, psiquiátricas, criminolóxicas e pedagóxicas para a corrección; de xeito que é precisamente esta rede a que debe de desempeñar unha das funcións que se atribúe a xustiza a si mesma nesta etapa, unha función que non é xa de castigar as infraccións dos individuos, senón de corrixir as súas virtualidades (Foucault, 1998: 97-98).

fai que no desenvolvemento da mesma a relevancia do buscado se desprace da infracción ao tipo de información que se recolleu, que pasa de ser considerada suplementaria a ter un carácter prioritario. Este cambio de óptica é debido a que a redacción posterior do informe e mesmo a orientación da medida que se vai acordar, vai depender do que se conte e do que non se conte, mesmo da actitude e da dispoñibilidade ou non a colaborar das persoas entrevistadas:

"Lo que pasa es que no nos solemos quedar en eso [preguntar sobre a infracción]; quiero decir, recoges información: con quién viven, si hay alguna problemática familiar, de convivencia, en la zona donde vive, si hay problemas en la vivienda, que se trate de una infravienda... pero más que nada por derivar a servicios sociales o a otros organismos competentes, porque ya te digo, desde aquí muy poquito se puede hacer a nivel social porque estamos muy limitados".

"A veces detectamos una serie de conductas de riesgo, una serie de situaciones que nos hacen prever nuevas conductas desadaptadas, entonces proponemos una medida en función de dicho riesgo".

- Por último, os profesionais tamén lle atribúen unha función educativa:

"Yo como educador intento a través de la entrevista semiestructurada -no son preguntas donde los chavales responden solamente a lo que tú les preguntas sino que conllevan también ciertas connotaciones educativas- que, en un momento determinado, si tienes que reñir a un chico, pues tienes que reñirle, y tienes que decir que ya está bien; o tienes que decirle a una madre 'usted dirá que su hijo es muy bueno, pero a lo mejor con su actitud no le está ayudando educativamente'".

4.3.3. Factores especialmente relevantes na recollida e na posterior elaboración da información

Os informes son unha proba de que as axencias de control parten da premisa de que non teñen un papel importante na definición da delincuencia xuvenil que chega aos xulgados, como se esta existise á marxe das institucións, como se o perfil do delincuente se constrúe só con base nunha conduta concreta e nun modo de vida determinado.

Ao adoptar o punto de vista da norma, da lei, da cidadanía convencional, os profesionais parecen quedar fóra da descrición, parece que non participasen da súa configuración. A súa actuación non é en absoluto irrelevante a este respecto. Tentaremos de poñelo de manifesto analizando que

peso ten na selección da información tanto a lóxica sancionadora-educativa do marco lexislativo como o referente de mozo integrado de que parten os diferentes profesionais.

A lóxica penal-educativa da institución xudicial

Os equipos técnicos actúan en función da lóxica penal-educativa da institución xudicial. Vexamos en que medida se pon de manifesto esta correspondencia na opinión dos profesionais.

Á hora de preguntarlles polo obxectivo fundamental da xustiza de menores, a resposta máis contundente é tamén a máis xenérica: "Aplicar justicia, ni más ni menos, pero no en el sentido de venganza, la justicia no puede ser vengativa"; namentras que outros destacan a prevención: "Creo que el objetivo fundamental es evitar que los muchachos cuando sean mayores terminen en la cárcel".

Para matizar e afondar nestas primeiras respostas pedímoslles aos entrevistados que valoren a compatibilidade ou a incompatibilidade do dobre carácter sancionador-educativo da lexislación vixente. Nas súas respostas aparecen rodeos que ofrecen matices interesantes en relación á superposición das dúas funcións.

Un dos informantes destaca a función de axuda –"tratamos de ayudar al menor lo máximo posible y no ver esto simplemente como un derecho sancionador"–, e axiña engade a necesidade de sanción como recurso para que os menores asuman a responsabilidade dos seus actos: "Los menores también tienen que darse cuenta de que, prescindiendo de la jurisdicción que se les va a aplicar, cometieron un hecho delictivo, y que están siendo juzgados por ello y están siendo juzgados por un juez... Ojalá se consiguiera con la justicia de menores que el menor se responsabilice de los hechos que comete, que se dé cuenta de lo que ha hecho. ¡Hombre! Eso sería... lo más importante".

Esta idea de defender a necesidade de sanción co fin de acadar que os menores se responsabilicen da infracción que cometeron explicase nos seguintes termos:

"Bueno, normalmente se intentan utilizar palabras suaves, y muchas veces yo creo que a los muchachos si han cometido un hecho delictivo, pues va a tener unas consecuencias para ellos, lo que hay que hacer es responsabilizarlos de sus actos. Porque eso a nivel educativo les conviene porque tienen que tener de alguna manera establecidos unos límites... Tienen que aprender que eso va a conllevar una sanción. Lo que se intenta es que interioricen eso, ¿no?. El chico se está formando y todo el mundo ha cometido un revés en un momento determinado, pero ha de aprender de esos errores"

Mentres que outros poñen a énfase na reeducación e na inserción:

"Creo que la principal función es el rehabilitar a los chicos, por decirlo de alguna manera, en el sentido de que cambien de conducta para que no vuelvan a repetir otros hechos delictivos. Y reinsertarlos, es decir, no cambiarles como se hace en prisión, que se les aleja como apestados, sino que se corrijan para que puedan seguir viviendo en un medio y que se les normalice (...) que interioricen que su conducta ha sido inadecuada, que tienen cierta responsabilidad, que son ellos los que tienen que dar la cara".

Ademais, destácase o feito de que entrar na institución xudicial tamén pode ter unha función disuasiva:

"El paso por el juzgado muchas veces logra el objetivo de que no vuelva por aquí... sobre todo en las familias más normalizadas... el simple hecho de pasar por aquí, la angustia que han tenido... ya logra el objetivo".

Neste sentido, e ligada a esta última función, valórase como importante o carácter exemplificante do aparato xurídico, incluso para xustificar a súa presenza:

"Claro, es que entonces si no se hiciera eso [aplicar medidas con maior restrición de liberdade ante o incumplimento das anteriores] se llegaría a una completa desmoralización, ¿no?, otros menores dirán: ¡coño! este... no cumple la medida y no pasa nada... Y aparte que, educativamente hablando, sería un desastre el que un menor pueda comprobar que comete un hecho delictivo, haces toda la parafernalia del juicio... abogado... tal... se dicta sentencia, se acuerda, incluso puede haber apelación firme... y dice: "pero yo no... no cumplo", entonces: "¿a qué viene.... todo el cuento ese?, ¿a qué viene el trabajo de tanta gente para que el chaval haga lo que le dé la gana? Eso ni es educativo ni puede, lógicamente, consentirse".

A necesidade da función sancionadora educativa é sintetizada nas seguintes afirmacións:

"Hay casos, hay niños que se están iniciando... y entonces, en un momento determinado...una respuesta puntual, ...durante un tiempo, pues puede ser importante que se tome esa decisión, porque de alguna manera le estás enseñando que existe una respuesta [a ese tipo de condutas] y a lo mejor de eso puede aprender, reflexionar, pensar, ¿no?"

"Educar es sancionar en determinados momentos".

Tal e como suxire Foucault, resulta interesante reflexionar sobre o feito de que, se ben o deber da sociedade é facer que todos os cidadáns se poidan recoñecer como suxeitos de dereitos e deberes – polo que son susceptibles de seren penalizados e castigados cando infrinxen unha norma–,

esta obriga resulta difícil se o sistema que se utiliza é arcaico, arbitrario e inadecuado respecto dos problemas reais que se dan na sociedade. Ante esta paradoxa, o filósofo francés propón repensar o sistema penal en si mesmo, formular seriamente a idea dun dereito penal que defina claramente o que nunha sociedade como a nosa poida ser considerado obxecto de castigo de cara a un cambio total, e non un parcheo en nome da educación (Foucault, 1989: 63; 1990: 229).

O perfil estereotipado de mozo integrado como referente na selección da información

Comprobamos que a perspectiva etiolóxica segue comodamente instalada nas instancias xudiciais: a infracción, que se converte na valoración en conduta desadaptada, é interpretada como o resultado da confluencia de diversos riscos sociais polo que se impón a necesidade de rastrexar no pasado dos menores os detalles da súa vida que se afasten do considerado normal.

Asumir no proceso da elaboración dos informes esas premisas, supón adoptar o punto de vista correccional, e polo tanto considerar que "as cousas malas resultan das malas condicións" (Matza, 1981:33). Este punto de vista fai que só se perciban as carencias neste tipo de suxeitos sen reparar noutro tipo de valores e de habilidades. O que se recolle como significativo de risco social toma forma de aspectos deficitarios: hándicaps, faltas, necesidades, limitacións, ausencias, con frecuencia combinados con excesos de control, de proteccionismo, de impulsividade: "Evidente situación de alto risco: desescolarización, falta de expectativas laborais, falta de control e de supervisión, excluído de actividades sociais organizadas e normalizadas..." (Informe 69)

Na selección da información que se considera significativa para transcribirse ou interpretarse, úsase como referente de estilo de vida o modelo de menor integrado, de xeito que o sentido que se lle concede ás respostas se transcribirá en función da maior ou menor distancia con respecto ao que se considera óptimo. O que se recolle nos informes non só ofrece o perfil de menor infractor que, tal e como veremos nas valoracións, queda ligado fundamentalmente ao fracaso das institucións sociais para con estes menores e as súas familias, senón tamén o perfil que fai de contrapunto. Este perfil idóneo, en tanto que é asumido como "o que debería ser", está cargado de sentido común, caracterizado por un forte etnocentrismo oculto, non explicitado, agachado baixo os estereotipos e, ademais, non sometido a análise⁸¹.

Esta mirada etnocéntrica empapada de teorías implícitas que en forma de estereotipos rutineiros prefixados outorgan o sentido esperado, converte a elaboración do informe nunha práctica descritiva cun forte excedente de sentido común, ao subtraer determinados significados e contribuír a forzar outros. A opinión dos diferentes profesionais ilustra estes efectos dun xeito brillante:

⁸¹ Paréceme importante a diferenciación realizada por Grignon e Passeron (1992) entre estilo de vida e modo de vida, no sentido de que a primeira expresión leva consigo poder escoller entre varias alternativas, mentres que a segunda non.

"Llega un momento que te das cuenta que estás tan encasillado, que lo haces tan por costumbre que es como rutinario ¿no?... y te dices: si es que hago los informes y los hago siempre más o menos igual".

"Si la función que vamos a tener los equipos simplemente va a ser la elaboración de informes, o realizar seguimientos de los informes que nos remiten... eso es despreocuparte de los chavales, es como decir: bueno, aquí me viene un chaval... yo emito un informe, emito dos informes... me informo por otros profesionales en el centro escolar, en el centro social, a ver cómo evoluciona... emito esos informes ¡y hala! Y luego ya, recibo: soy también receptor de informes... y no hablo con nadie... Yo me niego a ese tipo de cosas, lo que es que lamentable es que la Administración te va llevando a ese tipo... Yo aconsejo a mis compañeros y a todo el mundo que... para tener otra versión pase por los centros, y vea cómo son esos menores en realidad porque aquí lógicamente el menor te llega dando la peor imagen de sí"

"Estes traballos queiman bastante. No xulgado de menores eu creo que queima porque nos podemos converter nunhas máquinas de facer informes, de sacar papel, e... que despois iso non se plasme en... intervención ou coordinación entre os diferentes profesionais"

Pero aínda que se sinta a necesidade de formación co fin de non encadrarse e elaborar mellor os informes, de xeito que se tome conciencia de que os saberes condicionan o que se decida incluír ou silenciar, fórmulase como unha cuestión principalmente técnica e despóxase da súa dimensión ética:

"El hecho de seguir formándote continuamente te permite ampliar conocimientos, ampliar el campo donde los estás aplicando... de repente te salta la chispa y relacionas lo que aprendes y entonces haces un informe pues a lo mejor ampliando un poco más, dando otros rasgos, otras ideas...siempre es bueno cambiar y ver todo desde distintos puntos de vista "

No entanto a profesional que se sentía preocupada por mor de converterse nunha máquina de facer informes, si parecía decatarse de que o que se seleccionaba como relevante ía ter efectos sobre as intervencións concretas cos menores, polo que sentía a necesidade de non limitarse a redactar informes, senón entrar a traballar en rede con outros profesionais para non producir fotocopias.

4.3.4. O afastamento da norma como criterio de significación na valoración e na proposta de medida

Enmarcado nestas coordenadas, o discurso conduce a unha aceptación acrítica das diferenzas

que producen as desigualdades sociais e económicas, aínda que si son obxecto de valoración as consecuencias que aquelas teñen sobre as persoas. Ao ser a infracción rexistrada polas axencias de control, así como as funcións asumidas por estas e o perfil de "menor integrado", os principais criterios para ter en conta na recollida da información, durante a elaboración do informe acódesse á suposición automática de atributos secundarios co fin de comprender os motivos da infracción, o cal condiciona o que posteriormente se considerará importante e por tanto tamén aquilo outro que se vai obviar.

A información seleccionada como significativa organizase, especialmente no apartado das valoracións, a través de categorizacións dicotómicas que, ao enfatizar as diferenzas como se non tivesen continuidade de grao, producen o efecto de privilexiar determinadas realidades (visibilizadas) en detrimento doutras (silenciadas).

Na medida en que estas categorías de oposición homoxeneizan as características propias da diversidade, podemos definir os informes en tanto que prácticas de "*outridade*", tal e como o entende Healy (2001): "o termo '*outridade*' utilízase para describir o proceso polo que se reducen ou ignoran as características que marcan a diversidade dentro dunha poboación" (Healy, 2001: 93)

Para entender por que vemos estas oposicións como problemáticas, apelamos aos argumentos que sinala Derrida (1991, recollidos por Haley, 2001:60).

1. Os dualismos pasan por alto a diversidade existente nas categorías, así como os aspectos comúns a categorías opostas.
2. A estrutura dualista establece unha estrutura xerárquica a través da que se privilexia o primeiro termo sobre o segundo (o primeiro termo funciona como modelo positivo en función do que hai que comparar).
3. O privilexio do termo, usado como referente, mantense mediante a desvalorización do segundo.

Se a aplicamos ao ámbito dos menores, a oposición integrado/infractor non recolle a diversidade existente dentro de cada categoría nin as semellanzas entre as dúas, o que fai que, a simple vista, as valoracións se parezan tanto, de modo que mesmo puidesen ser calcamonias.

No caso que nos ocupa, a categoría privilexiada, aquela que correspondería ao primeiro termo da oposición binaria, está implícita, pois é a que se considera o referente para realizar a valoración e a que se asume como universalmente aceptada; a segunda, a que recolle os aspectos que se explicitan como característicos do menor en cuestión, que se define en termos da súa maior ou menor

distancia daquela, é a desvalorizada.

O punto de vista dos entrevistadores imponse así sobre os entrevistados, na medida en que as respostas son simplificadas, interpretadas e encadradas nas categorías previamente deseñadas como significativas. É este o motivo polo que a información recollida produce o efecto de certa obxectividade, mesmo de cientificidade, dada a simpleza e a regularidade con que se describen os modos de vida, ata o punto que mesmo producen a impresión de que se puidesen establecer relacións causais directas entre a delincuencia xuvenil que chega aos xulgados e determinados modos de vida, só en función do maior ou menor afastamento destes ao que se considera norma.

De entre dos saberes que teñen un maior peso na elección destes conceptos normativos con efectos individualizadores, é de destacar a omnipresenza dos códigos psicolóxicos. Para descubrir os motivos e os efectos que se derivan da psicoloxización do campo social, resulta especialmente interesante a obra de Álvarez-Uría *Las redes de la psicología*. A expansión da psicoloxía é explicable en virtude da lóxica totalitaria desta ciencia, así como da rendibilidade política que proporciona, xa que ninguén como o psicólogo define suxeitos e identidades e ninguén escamotea con tanta virtuosismo as determinacións sociopolíticas para convertelas en anomalías individuais e de paso pretender convencernos da inexistencia dos mecanismos de dominación (1986: 95-96).

A psicoloxía é unha ciencia normalizadora, posto que os conceptos de intelixencia, personalidade, adaptación, integración..., son conceptos normativos, polo que consideramos relevante deternos no concepto de normalidade. Larrosa (1995) destaca que o normal está cheo de evidencias e "as e-videncias son o que todo o mundo ve, o que é indubidable para a mirada, o que ten que aceptarse sen máis (...); pero o normal tamén é un criterio sostido por un conxunto de saberes, por iso a norma está ancorada no saber, en tanto que fixa criterios racionais que aparecen como obxectivos, e á vez está ancorada no poder, en tanto que constitúe os principios de regulación da conduta segundo os que funcionan as prácticas sociais da disciplina" (Larrosa, 1995: 328, 318).

Os códigos individualizadores están presentes, en maior ou menor grao, en todos os informes, pero é nos informes elaborados polo equipo técnico do xulgado de Ourense onde máis abundan os códigos psicolóxicos. Neste caso o xuíz, ademais de ter en conta os factores que recolle a lexislación vixente, xustifica a medida ao apelar ao discernimento e ao desenvolvemento persoal, para comprobar así se o menor comprende o alcance do mal que se realizou⁸².

En consecuencia, o equipo técnico deste xulgado privilexia na súa metodoloxía a utilización de

⁸² Vemos como o antigo criterio do discernimento para delimitar a imputabilidade (elemento da culpabilidade), segue a considerarse nalgún caso a columna vertebral da definición da delincuencia, a pesar de ser suprimido como criterio para declarar imputable ou non ós menores no Código de 1928.

probas psicolóxicas co propósito de valorar esta capacidade:

"Área Psicolóxica: Colaborador. Obsérvase inhibición. Evita contacto visual. A baixa puntuación no factor B do HSPQ, referida á intelixencia, indica que é curto e lento de aprendizaxe e de comprensión. Os resultados obtidos nas distintas técnicas de avaliación amosan personalidade globalmente equilibrada e normalizada. É ansioso, preocupado, inseguro, turbable, con cambios de humor e frecuentemente deprimido. Pouco control das súas emocións. É inhibido nos contactos persoais. É solitario, agresivo, obstinado. Os problemas coas normas escolares non son con intención delincuente, senón por despreocupación e negligencia. Como aspectos positivos destaca a súa boa incorporación dos valores do mundo dos adultos e o arrepentimento" (Informe 44)

Vallan como exemplo das valoración e as propostas de medida dos dez primeiros informes analizados, que reproducimos literalmente malia a súa extensión, por entender que resultan de interese para ver as continuidades e as discontinuidades, os valores normativos e mesmo extraer algúns dos principios en que se apoian.

INFORME N.º 1 (Medida: realización de tarefas socioeducativas)

Probablemente, aínda que non o verbalice, tende a avaliarse negativamente nas súas calidades ou HHSS

A conduta do mozo, en canto aos feitos denunciados, entenderíase como un paso ao acto impulsivo, buscaría autoafirmarse, probarse a si mesmo que é capaz do contacto co sexo contrario.

Os trazos da súa personalidade –introvertido, con pobre competencia social e dificultades relacionais– non configuran un trastorno psicopatolóxico pero podería estar na base de futuros desaxustes psicolóxicos, comportamentais e sociais, polo que conviría que se implicase nun proceso de psicoterapia de apoio orientado á mellora da competencia social. Tamén se podería incluír nun proxecto de educación sexual, encamiñado á adquisición de estratexias de relación co outro sexo, incidindo nun cambio de valores e actitudes como o respecto ao outro .

INFORME N.º 2

Dos informes do Equipo de Medio Aberto sobre a execución de LV, finalizada en decembro do 2000, dedúcese que E. non presentou cambio notable na súa conduta e actitude. Desescolarizado e desempleado, tras o abandono do Programa de Garantía, non ten ningún tipo de control real, pois a súa nai continúa sobreprotexéndoo e permitíndolle en exceso (gasta moitísimo). Non acode a

algunhas citas co Equipo de Medio Aberto. Cremos que a medida máis axeitada é o internamento en centro aberto, en suspenso por LV de 6 meses.

INFORME N.º 3

D. é un menor que tivo certas carencias e conflitos no medio escolar, pero os seus pais ofrecéronlle unha alternativa ao ensino convencional. No resto das áreas exploradas non manifesta outras dificultades. Se se demostra a súa implicación sería adecuada a reparación indirecta dos danos mediante 8h de servizos en beneficio da comunidade. Inténtase que o menor reflexione sobre o inadecuado da súa conduta, que se poña no lugar do outro e que vexa a necesidade de compensar o dano ocasionado.

INFORME N.º 4

Ao longo da entrevista detéctanse varios indicadores de risco que fan prever a nova comisión de condutas desviadas, se non se toman as medidas idóneas: LV por un curso escolar. Entre os aspectos xerais para abordar pola medida están os seguintes:

Intervención intrafamiliar nun GOF ou similar para restablecer os papeis de cada membro da unidade familiar e os límites, normas e obrigas de cada un. Que perciba a necesidade dun cambio na súa vida.

Control de impulsividade e das respostas violentas e fóra de ton.

Concienciación sobre a gravidade dos feitos, das consecuencias xudiciais e das complicacións que tería DE continuar coa súa actual actitude.

Que vexa outras formas de ocio e de relacións prosociais. Animalo para que inicie actividade lúdico-cultural ou deportiva e motivalo para que perdure no tempo.

Que perciba a conveniencia da formación académica e orientalo a nivel formativo-laboral.

INFORME N.º 5

Da exploración realizada non se deducen aspectos significativos en ningunha das áreas observadas, que permitan valorar a existencia de problemas que puideran derivar a posibles conflitos no futuro. A medida máis axeitada sería a realización de tarefas reparadoras cunha duración non inferior ás 50h.

INFORME N.º 6

Presenta unha serie de aspectos deficitarios: nulo rendemento escolar, bastante consentimento paterno, familia monoparental, ausencia de actividades lúdico-culturais organizadas etc.

Ao ser o primeiro feito polo que é denunciado, sería suficiente unha advertencia formal. Posibilidade de volver valorar a situación se chegan novas denuncias.

INFORME N.º 7

Os conflitos familiares observados, o seu baixo rendemento escolar unido á súa problemática condutual e á relación que mantén cun grupo de iguais conflictivos, poden ocasionarlle no futuro a exclusión social, de non facerse uso das medidas coercitivas que lle fagan reflexionar e pensar sobre as consecuencias que pode traerlle a persistencia e a reiteración neste tipo de actos. Conviría unha LV breve.

INFORME N.º 8

Da exploración non se deducen aspectos significativos en ningún dos ámbitos explorados que permitan valorar a existencia de conflitos interpersoais e prever novas condutas desadaptadas no futuro (pero na entrevista foi advertido da inconveniencia do seu inadecuado proceder). De ser certas as circunstancias que motivaron a denuncia propónse unha amoestación formal.

INFORME N.º 9

Atópase fracasado no medio escolar polo que está pendente de incorporarse ao mundo laboral. Certo proteccionismo. Amoestación ou PBC 10h.

INFORME N.º 10

En relación coas circunstancias persoais (fuga de domicilio, absentismo escolar, falta de hábitos e normas prosociais, inexistencia de suficiente control familiar etc.) evidénciase unha situación de alto risco que pode derivar na comisión de novas condutas disociais. Para corrixir todas as anomalías e cubrir as carencias existentes no menor sería conveniente establecer unha LV durante o curso escolar e a realización de servizos en beneficio da comunidade como compensación dos danos.

Decidimos reproducir ademais a valoración e a proposta de intervención recollida no informe n.º 77 porque permite ver con claridade algúns dos obxectivos que se pretenden cunha medida xudicial e á vez o perfil de menor delincuente/non delincuente:

"Do exposto dedúcese que existen importantes problemáticas que están alterando o normal desenvolvemento do menor. Para tentar resolvelas será preciso L.V. ampla. Obxectivos xerais:

- *A n. persoal:*
Que reflexione e sexa consciente da responsabilidade dos feitos.
Que aprenda a poñerse no lugar dos outros.
Que asuma as consecuencias derivadas dos seus actos.
- *A n. familiar:*
Que acuda ao G.O.F. para recibir terapia familiar para resolver conflitos e asumir os dereitos e os deberes que implica toda relación.
- *A n. escolar-laboral:*
Que se motive para asistir de xeito regular a clase e poder chegar a acadar o nivel que lle corresponde á súa idade.
Que se lle faga ver que a xustificación que dá para non esforzarse non é válida e que deixe de se escusar.
Que se oriente sobre o seu futuro laboral e sobre a necesidade dunha formación, para evitar así que non traballe máis adiante coa xustificación de que o explotan.
- *A n. social:*
Que se conciencie de que é necesario que se lle regule e limite o horario de saídas.
Que se inclúa nalgunha actividade lúdico-deportiva.
Que entre en contacto con outros mozos normalizados que poidan actuar como modelos para copiar por el, e que lle axuden a integrarse nun medio con tendencias prosociais."

A lectura das valoracións permítenos inducir algunhas premisas nas que parecen sosterse:

- A delincuencia considérase en termos de patoloxía e a información selecciónase en función do que se considera normal.
- Existe unha ideoloxía individualizadora que responsabiliza a persoa á marxe da súas posibilidades e das súas necesidades, así como do desmentido dos seus dereitos.
- As desigualdades sociais transcribense en termos de carencias individuais.
- Pártese da idea de que todos os factores e sucesos ocorren simultaneamente.
- Considérase que o papel da institución na definición da persoa infractora é superfluo ou

mesmo inexistente.

- Privilégíase o saber técnico sobre outras formas de saber, de feito que a información proporcionada polos menores e polas súas familias é interpretada e axustada a códigos científicos que modifican substancialmente os significados que aquelas lle deran.

Tras o exposto podemos concluír que os informes son unha proba da ambigüidade de fondo da delincuencia xuvenil, xa que os sesgos introducidos por todo o aparato institucional xogan un papel importante na definición, na explicación das causas e mesmo nas propostas para a súa solución; son tamén unha proba explícita de que o punto de vista é o que crea os feitos, dado que, como expirca Grignon (1992), estes non existen á marxe dos marcos teóricos previos dos profesionais, nin á marxe dos seus estereotipos que, por outra banda, reenvían sempre a feitos de opinión, é dicir, a feitos da opinión dominante.

CAPITULO V

MENORES, INFRACTORES E ALUMNOS: O PAPEL DA ESCOLA NA DEFINIÇÃO DA DELINCUENCIA

"O concepto de delincuencia xuvenil naceu para designar, no preciso momento en que a escola se institucionalizaba como un espazo obrigado para os nenos das clases populares, aqueles nenos e mozos que non se adaptaban a ela" (Varela e Álvarez-Uría, 1991: 259).

"Desigualdades sociais e rendibilidade escolar están indisolublemente ligadas" (Baudelot e Establet, 1990:98)

"O reparto global de cadáveres que a escola deixa no camiño é espectacular, pero a el chégase como resultado dun lento goteo repartido en diferentes convocatorias e en diferentes centros, polo que a pesar de que o resultado toma forma de exclusión, a dispersión casuística reforza a idea de que se trata de casos illados e puntuais, xa que outros si conseguen os mínimos" (Fernández Enguita, 1990b: 242).

5.1. XUSTIZA DE MENORES E OBRIGATORIEDADE ESCOLAR: APUNTAMENTOS HISTÓRICOS

5.1.1. A relación de oposición entre delincuencia e escola

Para descubrir o papel que xoga a obrigatoriedade escolar na configuración da delincuencia xuvenil, parece pertinente achegármonos á interacción que se produce entre os dous campos, dado que a historia da escolarización universal e obrigatoria ao longo do século XX é tamén, en certo sentido, a historia dunha xurisdición especial para menores, separada da dos adultos.

Desde o momento en que a escola se erixe como institución obrigatoria para toda a infancia e, en consecuencia, esta tivo que asistir e permanecer nela, a adaptación á institución escolar converteuse no principal criterio para baremar as diferentes desadaptacións. Estas clasificáronse en dous grupos que tenderán a confundirse: dunha banda a *infancia delincuente* caracterizada polo seu absentismo escolar, isto é, aquela que non asiste á escola e permanece na rúa; e da outra a *infancia anormal*, que a pesar de asistir á escola, non asimila o que se impón como necesario aprender (Varela e Álvarez-Uría 1991:213).

A clasificación da infancia popular baixo o criterio case exclusivo da súa adaptación –ou pola contra inadaptación– á escola e, sobre todo, a conseguinte solución de enviar os que non se adaptaban a outras institucións para a súa reeducación, fai que estes autores afirmen que “o concepto de delincuencia xuvenil naceu para designar, no preciso momento en que a escola se institucionalizaba como un espazo obrigado para os nenos das clases populares, aqueles nenos e mozos que non se adaptaban a ela” (Varela e Álvarez-Uría, 1991: 259). No mesmo sentido exprésase Tiana Ferrer: “aos que non ían á escola nin entraban no mundo laboral, quedáballes a rúa. Eran os que a literatura costumista e a prensa denominaban *golfos*, *randas*, *pícaros* ou cualificativos semellantes. As súas ocupacións serían a vagabundaxe, a procura, o furto, o roubo ou a prostitución, ata que atopaban o camiño do cárcere” (1994:13).

Pero a relación entre escolarización de masas e xustiza xuvenil, tal e como discorreu ó longo do século XX, puidera tamén lerse como froito dunha relación non disxuntiva, senón copulativa. Neste senso, Cuesta (2005: 189) exprica como a invención da infancia obrigatoria da escolarización de masas necesitou da legalización das tres idades normalizadoras, a saber, a do ingreso no traballo, a de acceso e permanencia na escola e a de responsabilidade penal do menor. Neste senso é de desta-

car como a lexislación de menores emerxe no tempo paralela á referida á política educativa⁸³.

En todo caso, optamos por definir a relación entre ambos campos como disxuntiva, dado que a maioría das investigacións coinciden en subliñar o fracaso escolar como un dos factores máis característicos no perfil da delincuencia xuvenil, pero a explicación desta relación responde a perspectivas que levan consigo implicacións teóricas, éticas e mesmo políticas moi diferentes.

Durante unha boa parte do século pasado predominaron as investigacións que, ao responderen ao paradigma positivista de carácter etiolóxico en procura da causalidade da delincuencia, interpretaban o fracaso escolar exclusivamente en chave individual, isto é, en termos da personalidade, de capacidade ou mesmo de responsabilidade do delincuente, sen prestar atención a outros factores, polo que o resultado académico era atribuído só ao alumnado.

A partir da década dos 60 aparecen diversas investigacións no ámbito da educación que, aínda que non quedan acoutadas exclusivamente á delincuencia, abren a perspectiva de análise do Sistema educativo e, ó poñelo en relación coa xustiza social, centran a súa atención no análise do tipo de currículo vehiculado polo mesmo; este novo punto de mira permite constatar que a obrigatoriedade escolar non garante que toda a infancia goce da igualdade de oportunidades que di garantir o dereito á educación.

Ao longo deste capítulo acudiremos ás entrevistas e ós informes dos menores significados como infractores⁸⁴ para coñecer os significados que a experiencia escolar ten para estes menores, así como o seu papel na construción das súas identidades.

5.1.2. Escolarización universal e igualdade de oportunidades

Nos albores do século XX, aínda que a lexislación vixente recoñecía a universalidade e a obrigatoriedade da educación primaria para toda a infancia, o sistema educativo permanecía fortemente estratificado e os modos de educación diferían fundamentalmente en función da clase social, do xénero ou da etnia⁸⁵.

⁸³ Vallan como exemplo as datas das últimas reformas lexislativas de ambos campos: as do sistema educativo son proclamadas no 1990 e no 2002, e as da xustiza de menores o no 1992 e no 2000.

⁸⁴ Como explicamos no capítulo I, para a construción do Perfil social de menor infractor analizamos os expedientes de 100 menores.

⁸⁵ Para afondar sobre a armazón social en que descansa a emerxencia da escola moderna resulta especialmente ilustradora a obra de Julia Varela *Modos de educación en la España de la contrarreforma*, 1983, Madrid: La Piqueta.

Se ben a Constitución de 1812 xa proclamara a universalidade da educación e a Lei Moyano (1857) a obrigatoriedade da instrución primaria, a escolarización obrigatoria non foi universal ata anos despois de se proclamar no 1970 a Lei xeral de educación⁸⁶.

Tras a proclamación da Constitución de 1978 que define España como un estado social e democrático de dereito, a política educativa centrase non tanto na oferta de novas prazas escolares para garantir o acceso de toda a infancia á educación –na medida que a cobertura total nos niveis obrigatorios se ía conseguindo– senón en facer efectivo o dereito á educación, respectando o principio de igualdade de oportunidades.

Foi neste contexto de construción democrática da España posfranquista cando a loita pola conquista real da expansión da educación se converte nunha cuestión de xustiza social, en canto que "se identifica a eliminación das desigualdades existentes coa idea dunha escola baseada no principio de liberdade á que tiveran dereito e acceso todas as capas sociais" (Rodríguez 2001: 118).

Neste sentido, no marco da Lei xeral de educación (1970) a escolaridade obrigatoria en tanto que estratexia de igualación social supuxo, ademais do acceso á escola para toda a infancia, a defensa dun tronco común de saberes, durante un período obrigatorio cada vez máis longo. Pretendía mitigar o carácter selectivo e clasista do sistema dual anterior que separaba a idades moi temperás a poboación infantil en dúas redes de escolarización: primaria, teoricamente para todo o mundo, e bacharelato, para certas élites⁸⁷.

Esta preocupación lexislativa pola igualdade de oportunidades conducirá á adopción do principio da comprensividade, que inspirará á Lei orgánica de ordenación xeral do sistema educativo (1990). Esta amplía a educación considerada básica ata os dezaseis anos e dedica especificamente o título quinto á compensación das desigualdades na educación para contribuír á redución da inxusta desigualdade social.

Tal e como explica o profesor Viñao (1997), a introdución do principio da comprensividade no sistema educativo ten dúas finalidades fundamentais: a transformación do bacharelato de élite

⁸⁶ Sobre os procesos de construción política, social e pedagóxica que foron xestando a educación institucional en España desde as orixes do sistema nacional de instrución pública, a comezos do XIX, ata as reformas máis recentes que dan conta da configuración do actual Sistema educativo, elabora unha excelente síntese histórica o profesor Agustín Escolano, *La educación en la España Contemporánea, Políticas educativas, escolarización y culturas pedagógicas*, 2002, Madrid: Biblioteca Nueva.

⁸⁷ Desde a proclamación da Lei Moyano no 1857 ata a actualidade, as diferentes modificacións lexislativas ao longo do século XX supuxeron un aumento do tempo da escolaridade obrigatoria. Así, mantiveron o límite inferior fixado para o inicio nos 6 anos, pero o límite superior de idade foi ampliado en varias ocasións: comeza nos 9 anos coa devandita lei, mais modificouse aos 12 anos primeiro e aos 14 coa Lei xeral de educación, e no 1990 coa Lei orgánica de ordenación do sistema educativo ampliase ata os 16, idade que permanece na Lei de calidade da educación proclamada no 2002, e no actual proxecto de Lei orgánica de educación do 2005.

nunha secundaria para toda a infancia e converter a escola en instrumento que amorteza as desigualdades sociais. Para dicilo coas súas palabras, a aplicación do principio de comprensividade requiría que "nese nivel común todo o alumnado, sexa cal for a súa condición ou clase social, recibiría, nun mesmo tipo de centros e cun mesmo profesorado e recursos, unha formación similar, aquela que se consideraba que debían ter todos os cidadáns dun país determinado tanto desde un punto de vista individual como desde o punto de vista da prosecución de estudos ulteriores ou da incorporación ao mundo laboral" (Viñao, 1997:10).

É precisamente nesta cuestión onde se produce un importante retroceso coa aprobación da LOCE (2002), que ademais de arremeter contra o modelo de escola participativa ao suprimir a elección de director ou da directora, ou favorecer a xerarquización profesional restablecendo os corpos de catedráticos, destrúe o carácter comprensivo da ESO en beneficio dunha segregación social que, en forma de itinerarios e xustificada por unha mal entendida atención á diversidade, renunciando á conquista da igualdade dentro do sistema educativo.

Tras este pequeno percorrido, podemos inferir que é desde a proclamación da Constitución e das súas posteriores disposicións que a política educativa define a educación como un dereito social básico para acadar a igualdade social, de xeito que é a principal lexitimación da escola presentarse como unha institución que proporciona ao alumnado a posibilidade de contar con mellores condicións de vida a través dunha escolarización que se garante por medio dun sistema educativo que se erixe á vez en servizo público⁸⁸.

5.1.3. Rendemento escolar e desigualdade social

A obsesión polos resultados

É arredor da Lei do 1970 que se comeza a falar de fracaso escolar, o que non quere dicir obviamente que antes desa data todo o alumnado tivese éxito na escola. O fracaso como problema escolar básico está ligado á emerxencia dun proceso de racionalización curricular que comeza a xestarse a finais dos 50 e culmina na década dos 70, ao percibirse que a escola tradicional era ineficaz para darlles resposta ás necesidades e ás singularidades propias dos países capitalistas desenvolvidos.

⁸⁸ Concibir a educación como servizo público obriga "ao deseño dunhas normas para asegurar que os centros escolares sexan espazos onde, sobre a base da liberdade de pensamento, se lles facilite ás novas xeracións a toma de contacto co legado cultural dos nosos antepasados, onde se leve a cabo a análise das realidades do presente e onde se promovan aqueles ideais que as actuais xeracións desexen, de cara á construción dun mundo futuro mellor" (Torres, 2001:127). Afondando nos deberes que o sistema educativo ha de asumir en tanto que servizo público, Fernández Enguita (2002) subliña unha dobre condición: por unha banda asegurar a oferta educativa a todas as persoas, con independencia da clase, do xénero, da nacionalidade, ou da etnia; e por outra a capacidade económica duns recursos suficientes para asegurar certo nivel de logro educativo para todo o alumnado.

Tal e como apunta Beltrán (1991: 132-146), lexitimado e xustificado baixo o *lema da igualdade de oportunidades* educativas e *da selección en función das aptitudes*, no decenio de 1958-1968 púxose en marcha un movemento de reforma do currículo que introducía os principios da racionalidade técnica dirixidos a aumentar a eficacia e o rendemento das escolas primarias.

Con esta finalidade, a nova normativa introduce claramente a noción de curso na organización das actividades escolares, e entende por este "a unidade fundamental de traballo escolar, onde o rendemento, ao nivel de cada neno, haberá de ser debidamente comprobado"⁸⁹. Tamén establece a necesidade de superar un nivel determinado para poder pasar ao curso seguinte e, en caso contrario, repetir⁹⁰. Sitúase na mesma liña unha resolución de 1964⁹¹ que especificaba os niveis mínimos de adquisición esixibles para poder promocionar de curso. Este movemento de reforma culminará na Lei xeral de educación de 1970 que implantará a obrigatoriedade da educación xeral básica dos 6 aos 14 anos.

A chamada "Lei Villar" ten unha clara orientación tecnocrática, xa que responde, por unha banda ás esixencias económicas derivadas da tardía industrialización que impoñía unha maior cualificación da man de obra e, por outra, ao problema da non-lexitimidade dalgúns dos mecanismos extraescolares de selección do alumnado, que estaban asociados á segregación á idade de dez anos⁹².

Nas disposicións lexislativas que se adoptaron durante o período da restauración democrática segue estando presente a ideoloxía igualitaria, pero tamén aparecen continuas referencias aos cambios tecnolóxicos, á calidade, á eficacia e ao rendemento, que culminan na LOXSE cun título dedicado á calidade do Sistema Educativo. O cambio na estrutura, que pasaba dos cursos aos ciclos ou ás etapas, así como a prolongación do ensino obrigatorio ata os 16 anos, parecía poñer máis énfase na comprensividade e, xa que logo, no proceso e non só no resultado.

O acceso ao goberno do Partido Popular levou consigo importantes cambios en materia educativa e situou no centro do debate o problema da calidade, que mesmo dará nome á súa lei orgáni-

⁸⁹ Art. 1º da Orde do 22 de abril de 1963

⁹⁰ Art. 2º da mesma Orde: "A comprobación do traballo escolar a finais de cada curso servirá para determinar que alumnos pasarán ao curso seguinte e cales terán que repetir, segundo o resultado das probas correspondentes".

⁹¹ Resolución do 20 de abril de 1964, pola que se publican as normas correspondentes para as probas de formación escolar nas escolas nacionais.

⁹² Tal e como explica Lerena (1980: 276) a bifurcación do alumnado aos 10 anos, presente na antiga estrutura do sistema educativo coa separación tallante entre ensino medio e primario, resultaba xa moi difícil de defender, en tanto que evidenciaba que se trataba dunha selección social disfrazada de selección escolar pois dividía a poboación española en dúas categorías: os que tiñan estudos e por outra parte os que non tiñan estudos que, á súa vez, abastecía a estrutura produtiva ao diferenciar entre o traballo non cualificado e o de especialistas.

ca máis importante, a Lei orgánica de calidade educativa (2002) cun significado que transforma a comprensividade en pronta selectividade, e que busca a excelencia dunha parte do alumnado.

No momento actual, co Partido Socialista no Goberno, está a debate o Proxecto de Lei Orgánica de educación que parece querer resituar no centro do sistema educativo a cuestión da xustiza social, apelando á equidade en tanto que ingrediente fundamental da calidade educativa, polo que se buscan estratexias para garantir a igualdade de oportunidades tanto no acceso, como no proceso e na saída do Sistema Educativo.

Dificultades escolares e clase social

O sistema educativo non conseguiu nunca garantir que toda unha xeración apreghendera os coñecementos que se defenden como elementais e obrigatorios, polo que a historia da escolarización desde que esta se destina teoricamente a toda a poboación, e con independencia de cal fose a súa contribución á igualdade e á nivelación social, tamén pode ser lida, de atendermos aos seus efectos, como "a historia da institucionalización e da lexitimación do fracaso escolar da clase traballadora e dos grupos sociais desfavorecidos" (Torres, 1991: 33).

Aceptar a bondade da escolaridade obrigatoria en tanto que estratexia para fomentar a igualdade de oportunidades dependerá de que a escola cumpra dúas condicións básicas: "a cultura que imparta e como esta se relacione coas vantaxes e as desvantaxes do alumnado provocadas polo seu contexto familiar e social" (Gimeno, 1993: 208)

Neste sentido a clase social segue a ser unha das variables que na escola puntúa⁹³. Tal e como poñen de manifesto Baudelot e Establet, "desigualdades sociais e rendibilidade escolar atópanse indisolublemente ligadas no noso país onde é menos oneroso fabricar intelectuais con fillos de intelectuais que con fillos de obreiros ou de campesiños" (1990:98).

A estrutura piramidal do Sistema Educativo e a súa composición interna evidencian esta relación. A forma piramidal é, en palabras de Connell, unha demostración gráfica da distribución desigual de beneficios da institución educativa, na medida en que pon de manifesto que o número de persoas que se beneficia dela diminúe significativamente consonte ascendemos dun a outro nivel. Este panorama fai que Connell propoña que "en termos estatísticos, o mellor consello que se pode dar a un neno pobre que pretenda alcanzar os niveis superiores da educación é que escolla uns pais máis ricos" (Connell, 1997: 33).

⁹³ "A conexión entre as variables de condición socioeconómica da familia e o rendemento escolar é constatada pola maior parte dos estudos empíricos (Álvaro e col. 1990, Carabaña, 1988, De Miguel 1988, Jiménez Jiménez 1988, Lerena 1980, Pérez Serrano, 1981).

Visibilizar o fracaso escolar permite non confundir o acceso á escolaridade obrigatoria de toda a infancia coa igualdade de oportunidades, pois todas as súas formas supoñen un fracaso da democratización do dereito á educación e constitúen unha proba infalible de que a experiencia escolar non concede as mesmas oportunidades para deseñar con igual posibilidade os diferentes proxectos de vida. Velo é imprescindible para poder loitar en contra.

5.2. MENORES INFRACTORES E FRACASO ESCOLAR NA ACTUALIDADE

5.2.1. Sobre os significados do fracaso escolar

Na actualidade, o fracaso escolar é unha das expresións máis recorrentes, non só no ámbito da investigación educativa senón tamén nas expresións do profesorado, das nais, dos pais e do alumnado. Pero ademais desta omnipresenza discursiva, o compromiso de superalo é un dos símbolos unificadores de calquera proposta política e, como tal, conta coa capacidade de aplacar tanto a dereita como a esquerda, tanto os grupos preocupados pola excelencia como os que se comprometen coa igualdade (Hargreaves, 2003: 231).

O uso xeneralizado e escasamente preciso desta expresión fai que remita a significados diversos e mesmo contraditorios, aínda que referidos sempre ao grao de aproveitamento da experiencia escolar e dando por suposto os efectos negativos que terá na traxectoria de quen o experimenta. O fracaso escolar está estreitamente relacionado coa dimensión social da escola. Lonxe de existir sempre e en todas as sociedades, é "un fenómeno historicamente recente e ligado á aparición nas nosas sociedades dunha institución encargada de impartir *determinadas aprendizaxes a un grupo determinado de idade* (nenos e adolescentes); segundo unhas modalidades codificadas (normas relativas a lugares, calendario, contido e segmentación, organización da clase, sistema de avaliación e certificación etc.)" (Grisay, 2003:101). Carlos Lerena tamén subliña esta circunstancia cando define o concepto de valía escolar: "Chamo valía escolar ao criterio específico que utiliza a escola para establecer a diferenciación-distinción-xerarquización da poboación que lle está suxeita, expresando ademais con isto o grao en que cada alumno se aproxima ao produto modelo que o sistema de ensino, para cada circunstancia histórica concreta e, desde logo, para cada especialidade e ciclo de estudos, toma como referencia ou patrón" (Lerena, 1980: 286).

Os criterios que delimitan a noción de fracaso escolar varían consonte o fai a institución en que se produce. A través das diferentes disposicións lexislativas adoptadas no século XX, comprobamos como cada modificación supuxo, con respecto á anterior, un aumento dos contidos e das habilidades esixibles como mínimos para toda a infancia e un aumento tamén no tempo da escolaridade obrigatoria para garantir a súa aprendizaxe. Como explica Fernández Enguita (2002: 46), as sucesivas reformas, se ben reduciron as desigualdades para os primeiros tramos pre e postobrigatorios,

trasladáronas aos seguintes, de xeito que, por unha banda hai máis igualdade, pois o mínimo común aumenta para toda a poboación, pero por outra, a desigualdade non desaparece, senón que se sitúa nun novo nivel ao que só algúns acceden.

Esta progresiva esixencia de contar con maiores acreditacións escolares para poder ter as condicións necesarias para se situar mellor na estrutura social, a medida que avanza o tempo histórico, sintetizárona moi ben Marchesi e Pérez: "Hai 30 anos en España era suficiente alcanzar o nivel de estudos primarios para considerar que se obtiveran os coñecementos necesarios. Nos anos 80 do século XX, a esixencia mínima era o título de EXB que se obtiña aos 14 anos. Ao final da década dos noventa comezouse a esixir que os alumnos cursasen, ao menos, dez anos de educación obrigatoria. Dentro duns anos será necesario posuír o título de bacharelato ou o de formación profesional" (2003: 27).

Logo do dito necesitamos acoutar o significado que o fracaso escolar toma na actualidade. Se seguimos o estudo realizado entre 1995-1998 pola OCDE, lonxe de considerar o baixo rendemento escolar como un resultado puntual, enfatizamos o seu carácter procesual e distinguimos tres momentos claves neste proceso: "O primeiro durante o ciclo de educación obrigatoria preséntase cando o rendemento do alumno é consistentemente inferior ao da media ou cando este inclusive, ten que repetir un ano escolar; o segundo manifestase na deserción do alumno antes de terminar a educación obrigatoria ou cando este termina os seus estudos sen obter o certificado correspondente; e o terceiro reflíctese nunha difícil integración á vida produtiva daqueles mozos que non posúen certos coñecementos e habilidades básicas que deberían de ter aprendido na escola" (Citado por Kovacs, 2003: 55).

Pero analizar o fracaso escolar significa tamén tomar en consideración a parte de responsabilidade que o sistema educativo poda ter na súa xénese, en tanto a existencia daquel evidencia a incapacidade deste para garantir a certos menores o dereito de recibiren unha educación que os capacite para se integraren na sociedade de que forman parte. Así pois, este proceso ten unha dobre faciana, dado que está ligado á institución educativa nun dobre sentido: "o fracaso na escola, e o fracaso da escola" (Hargreaves, 2003: 231).

Se o exercicio do Sistema Educativo se xustifica, como explica Torres, por "capacitar a todo o alumnado para adquirir e analizar criticamente o legado cultural da sociedade para garantir unha reconstrución reflexiva e crítica da realidade e tamén acerca das súas implicacións políticas" (Torres, 1993: 217), vemos o seu fracaso cando non consegue conciliar a gran diversidade de intereses, de actitudes, de expectativas que entran na súa dinámica, coa homoxeneidade que leva consigo a selección do currículo común para toda a infancia⁹⁴.

Neste sentido, pódese entender o fracaso escolar como unha consigna inventada pola propia

escola e da que resulta difícil prescindir. Así o entende Carlos Lerena (1980: 614-615) cando di que o fracaso sería o prezo que ten que pagar a escola para o seu triunfo.

Nos seguintes puntos do presente apartado, tendo como referente o marco teórico descrito, analizaremos a traxectoria escolar dos menores infractores rexistrada como significativa nos informes elaborados polo equipo técnico do xulgado de menores coa finalidade de asesorar ó xuíz na medida a acordar.

5.2.2. Síntese da traxectoria escolar: o itinerario do baixo rendemento

A información que se recolleu nesta investigación a partir dos informes e das entrevistas permítenos apreciar a diversidade de explicacións que se utilizaron para dar conta do fracaso destes menores na escola. En todo caso, podemos agrupalas arredor de catro eixes: desinterese, vagancia, falta de motivación e aburrimiento; imposibilidade de superar o curso ante a acumulación de materias suspensas, falta de capacidade, dificultades de aprendizaxe; problemas de indisciplina e mesmo expulsións; forte absentismo, negativa tallante a asistir ao instituto ou abandono sen acadar o título de graduado en secundaria.

Para analizarmos máis polo miúdo a explicación sobre o fracaso escolar que nos subministran os informes, cuantificamos os indicadores que se prestan para este fin. Esta perspectiva cuantitativa complementase coa utilización cualitativa do resto do material que está contido nos informes e tamén nas entrevistas. O primeiro permítenos caracterizar o perfil escolar do menor infractor e o segundo examinar o significado que se lle atribúe e a consecuencia que ten na súa vida.

As categorías que se prestan á cuantificación son as seguintes: o abandono da escolaridade, a repetición dalgún curso, os problemas de indisciplina e o "baixo ou nulo rendemento escolar". Vexamos o peso e o significado de cada unha delas.

Abandono

Por abandono entendemos aquela situación dos menores que, unha vez que cumpriron os 16 anos, abandonaron o instituto sen obter o título de Graduado en Secundaria Obrigatoria; así como

⁹⁴ José Gimeno Sacristán en *Comprender y transformar la enseñanza*, (1993: 170) afonda na dificultade de ofrecer unha definición válida sobre o currículo que sexa aceptada universalmente e propón considerar en calquera conceptualización catro aspectos: debe servir para ofrecer unha visión da cultura que se dá nas escolas, na súa dobre dimensión oculta e manifesta; trátase dun proxecto sociohistórico pero non só con capacidade de reproducir, senón tamén de incidir nesa mesma sociedade; é un campo onde interaccionan as ideas e as prácticas reciprocamente e, por último, é un proxecto cultural elaborado, que condiciona a profesionalidade docente.

aqueles outros que, aínda sendo menores de 16 anos e que, por tanto, estaban obrigados a asistir ás aulas, decidiron así mesmo non acudir.

Están incluídos nesta categoría o 38% dos menores que se consideraron. Este dato, de por si preocupante, vólvese aínda máis alarmante cando o relacionamos coa idade, pois comprobamos que está especialmente presente (superior ao 70%) entre os 16 e os 17 anos, tal e como se reflicte na táboa n.º2

Cadro n.º2 Relación entre idade e abandono escolar

	Abandono					
	SI		NON		TOTAL	
Idade	N	%	N	%	N	%
13	1	20%	4	80%	5	100%
14	1	4%	24	96%	25	100%
15	10	29%	24	71%	34	100%
16	12	71%	5	29%	17	100%
17	14	74%	5	26%	19	100%
Total	38	38%	62	62%	100	100%

Fonte: Táboa de continxencia elaborada a partir dos Informes

No suposto de que estes datos fosen susceptibles de lerse acumulativamente –e a realidade do fracaso é sen dúbida acumulativa, por máis que non se poida facer transposición exacta entre un deseño transversal e outro lonxitudinal–, é dicir, sumando as porcentaxes de abandonos rexistradas entre os 13 e os 17 anos, chegaríamos á conclusión de que son moi poucos os menores infractores dunha mesma cohorte de idade que finalizan a súa escolarización. Posiblemente non superarán o 10%. Esta realidade parece confirmar a percepción de Mariano Fernández Enguita, segundo o cal “o reparto global de cadáveres que a escola deixa no camiño é espectacular, pero a el chégase como resultado dun lento goteo repartido en diferentes convocatorias e en diferentes centros polo que a pesar de que o resultado toma forma de exclusión, a dispersión casuística reforza a idea de que se trata de casos illados e puntuais, xa que outros si conseguen os mínimos” (1990b: 242).

Educadoras e educadores dos centros de menores teñen unha clara conciencia do enorme peso desta situación. Un deles afirmao de forma sintética e contundente: “Nos últimos anos non acaba case ninguén, xa veñen como atrasos insalvables”. Outro explicao máis polo miúdo: “El fracaso escolar es, desde luego, el denominador común de todos estos niños. Por lo menos ahora mismo. De los que tenemos, del 98% –hay alguno que es más salvable pero... realmente está en el fondo de todos– [ir a clase] se está convirtiendo en un suplicio, y cuando para un chaval ir a clase es un

suplicio... eso ya es un motor que va a crear problemas en el ratito del recreo y de allí a dentro de las clases... Es decir, que ya lo están envenenando y endureciéndolo; y después de ahí, cuando llega aquí al comedor, si ha estado toda la mañana envenenado ya está el lío, es decir, que hoy es generador de problemas graves (...). No quieren ir a la escuela porque es que allí realmente se aburren mucho, les están diciendo cosas que... es que hay otras cosas más cercanas de las que habría que hablarles. Entonces, o la escuela se adapta a esto o, bueno, va a salir bastante mal" (Anexo IV).

Nin sequer é necesario que o sistema educativo chegue ao acto formal da exclusión, son os menores os que abandonan, os que se negan a asistir ou simplemente non volven. No noso estudo, dos 38 menores que abandonan, oito⁹⁵ teñen un expediente disciplinario que leva consigo a expulsión e, ademais, comparten co resto unha suficiente acumulación de sinais de que non poderán chegar moito máis lonxe polo que toman a decisión por si mesmos⁹⁶, tal e como explica unha das profesionais do xulgado:

"(...) pero claro, desde que abandonan en la escuela hasta que pueden empezar a trabajar pasan los años, porque aunque se ha creado la ESO para evitar esa laguna, sigue existiendo; porque vale, deberían terminar a los dieciseis, pero ¿y los niños que abandonan antes? que sí que los hay (...) En este sentido la ESO lo que ha supuesto, pienso yo, es una especie de carga" (Anexo II).

Como conclusión, tanto os diferentes profesionais como os menores entrevistados parecen coincidir con Fernández Enguita (1990a:113) en que é na escola onde se aprende a aceptar como lexítimo que, sobre a base do logro diferencial, se distribúan oportunidades escolares desiguais e, aínda máis oportunidades desiguais de vida, ao tempo que se aprende tamén a aceptar a exclusión como culpa propia. As explicacións que dan os propios menores sobre os motivos que os levaron a abandonar a escolaridade, que recolleemos seguidamente, xiran arredor da falta de atracción e a conseguinte falta de interese polos contidos que se transmiten na escola, ou que non conseguen seguir o ritmo marcado pola institución educativa. En todo caso interpretan o seu abandono en chave de déficit individual.

E. 2

A: ¿No vas a clase, no vas al instituto?

M: No.

A: ¿Por qué?

M: Es que no me gustan los estudios. No me gustan. No me entran.

⁹⁵ Corresponden aos seguintes números de expediente: M3, M13, M39, M52, M60, M80, M100, M41.

⁹⁶ Só en dous expedientes se di explicitamente que o menor se nega a asistir ao instituto, no resto non se recolle unha negativa explícita e interprétase o abandono como resultado da falta de interese do menor.

A: *Pero, una cosa es que no te gusten y otra es que no te entren.*

M: Claro, no me gustan y al no gustarme, no me entran.

E. 3

A: *¿Por qué no vas al instituto?*

AL: Porque estoy expulsado.

A: *¿Y por qué estás expulsado?*

AL: Por una pelea.

A: *¿Por una pelea? ¿Antes de la expulsión ibas regularmente?*

AL: No. Porque... no me gustaba estudiar.

A: *¿Por qué no te gustaba estudiar?*

AL: Psh, me aburría, no me salían los exámenes.

E. 4

- Hice segundo de ESO y después lo... lo dejé. (...)Tenía dificultades para seguir lo que se pedía.

A: *¿Y cómo respondías ante eso?*

- Pasaba de todo (...) Porque yo no seguía el ritmo de todos mis compañeros y tampoco me gustaban mucho los estudios.

E. 7

-No daba palo al agua (...) porque... no sé, no me gustaba.

Em. 8

- Yo qué sé, me empiezo a... a mover, a estar como... como inquieto, que no soy capaz de... que no quiero, no quiero... no quiero hacer nada (...) Decía: "¿puedo ir al baño?" y a lo mejor me echaba la clase entera en el baño.

A: *¿Y nadie se enteraba?*

- Sí, los profesores, pero ellos ya sabían por qué era, porque no me gustaba.

As expresións que nos informes motivan o abandono confirman esta tese dun xeito técnico e fotográfico, polo que decidimos reescribilas na súa totalidade, como mostra do proceso tras o que se lle dá un sentido ao abandono de cada menor:

I.1. Abandona ao non estar motivado porque non é capaz de remontar todas as materias suspensas.

I.30. Recoñece que non estudaba o suficiente polo que tivo que repetir dous cursos e acabou abandonando.

- I.11. Asistía con regularidade e non tiña problemas de comportamento, simplemente non tiña interese polo estudo.*
- I.32. Logo de repetir 2º de ESO, este curso deixou todas as materias para o final e non conseguiu remontalo, polo que decidiu abandonar.*
- I.34. Non lle gusta estudar e nunca aprobou.*
- I.26. Existe un desinterese do menor e dos pais cara á formación escolar. Ignóranse os cursos e colexios aos que foi. Abandona en Primaria.*
- I.44. Está repetindo curso, reconece que ten algunha falta de asistencia (7-8 ao mes) e desintere-se.*
- I.47. Decide abandonar porque quere pasar o día sen ter nada que facer e gozando da rúa.*
- I.55. Logo de finalizar 3º de ESO con malos resultados, abandona. O seu historial escolar caracterízase pola baixa motivación e aplicación cara á aprendizaxe, de xeito que obtivo moi baixo rendemento, polo descontento do profesorado e polo absentismo polo que abandona.*
- I.58. Non lle interesa nada que teña que ver coa formación.*
- I.24. Abandona a escolaridade obrigatoria en 3º de ESO, e ao curso seguinte matricúlase nun PGS pero abandona aos dous meses. Reintento.*
- I. 62. Non amosa interese polo saber escolar e decide abandonar logo de repetir porque segue a suspender.*
- I. 89. Non realizaba as tarefas escolares e sempre suspendía.*
- I.91. Suspendía todas as materias.*
- I.92. Suspendía todas as materias, tiña problemas de comportamento e prefire andar por aí.*
- I.94. Di que nunca foi bo estudante e que sempre suspendeu.*
- I.95. Ten dificultades de aprendizaxe, polo que asistía a unha aula de Educación Especial, pero di que non pode con todas as materias.*

- I.99. Ten dificultades de aprendizaxe polo que asiste a unha aula de Educación Especial. Forte absentismo escolar.*
- I.64. Ten problemas de aprendizaxe, di que non lle gusta estudar que iso non é para el.*
- I.65. Ten unha percepción do colexio extremadamente negativa. Sempre tivo problemas de aprendizaxe, polo que asistía a unha Aula de Apoio. Falta a clases frecuentemente.*
- I. 66. Comeza a escolaridade tardiamente (10 anos) e abandona por falta de motivación.*
- I.67. Abandona logo de repetir 1º de BUP e suspender todas as materias.*
- I. 69. É analfabeto. Di que abandona porque se aburría xa que no colexio só lle daban material para que debuxase todo o día, polo que faltaba con frecuencia.*
- I.71. Di que no colexio non aprende nada e que se aburre.*
- I.79. Non ten interese polos estudos, polo que faltaba con frecuencia e decide deixalo.*
- I.20. Abandonou en 5º de Primaria porque tiña que axudar no negocio familiar, logo tentou retomar os estudos pero ten problemas de aprendizaxe, cústalle aprender, polo que abandona.*
- I. 12. Négase a asistir.*
- I.19. Négase a asistir, non ten intención de realizar ningunha actividade formativa. Atópase desescolarizado.*
- I.22. Négase a asistir.*
- I.3. Está repetindo o curso e decide abandonar, logo de ser expulsado por faltas de orde.*
- I.9. Faltaba continuamente e mantiña un comportamento disruptivo na aula.*
- I.13. Logo dun expediente disciplinario, que o obrigaba a cambiar de centro, non volveu a ningún instituto.*
- I.39. Abandona logo de ser expulsado polos feitos.*
- I.52. Foi expulsado polos feitos e decidiu abandonar por presión dos compañeiros para evitar*

problemas. Mantén actitudes desafiantes, altivas e protagoniza pelexas con frecuencia.

I.60. Abandona logo dunha expulsión por acumulación de faltas sen xustificar e condutas disruptivas na aula.

I.80. Abandona logo dunha expulsión por condutas disruptivas e acumulación de faltas de asistencia sen xustificar.

I.100. Logo dunha expulsión definitiva con condutas disruptivas non se incorpora a ningún centro. Baixo rendemento escolar.

Como síntese, vullan os seguintes exemplos, en canto que concentran todos os indicadores que enchen o significado de fracaso na escola, e que nos outros casos acostuman a aparecer dispersos:

I.29. Logo de repetir 2º de ESO abandona o instituto porque non lle gustaba, era vago, aburriase, non levaba os libros e tiña mal comportamento.

*I.41. Cambiou de centro escolar en tres ocasións. Repite 2º de ESO e na actualidade realiza 4º de ESO. Neste curso a situación escolar caracterízase por:
Falta de motivación e de interese polo estudo.
Baixa aplicación e baixo traballo persoal que se traducen en baixo rendemento académico.
Falta de asistencia.
Problemas de indisciplina: foi expulsado 9 días da aula. Logo da comisión dos feitos que se denunciaron foi expulsado e o menor decidiu non presentarse aos exames finais e abandonar definitivamente os estudos.*

Repetición

Unha segunda razón aducida nos informes para caracterizar a experiencia escolar dos menores é a súa condición de repetidores. Esta circunstancia é unha forma de enfatizar o escaso nivel académico acadado. No noso estudo os menores que tiveron que repetir algún curso representan un 46% do total.

Esta porcentaxe non se distribúe homoxeneamente en función da idade, senón que ten unha presenza moi superior no segmento de 16 a 17 anos, onde os valores superan o 63% (Anexo VI).

É de destacar tamén que o curso que máis repiten é 2º de ESO ao que accederon, ademais, por razón de idade, o que supón un desmentido das críticas sobre a suposta promoción automática, que

introduciu a LOXSE e que criticou un amplo sector da poboación en xeral e do profesorado en particular, porque ó seu parecer, fomentaba unha redución do esforzo. A experiencia destes menores mostra que a promoción é limitada, pois no segundo curso do ciclo moitos repiten.

Comprobamos tamén que a repetición se relaciona co abandono, xa que dos que repiten acaban por abandonar un 47% mentres que entre os non repetidores esta porcentaxe baixa ata o 29%. Así pois, parece que a repetición prepara o camiño para o abandono (Anexo VI)

As razóns esgrimidas nos informes para motivar a necesidade de repetir curso –retraso escolar, a falta de esforzo, o desinterese, a irregularidade na realización das tarefas escolares, as dificultades de comprensión, o baixo rendemento, a baixa aplicación...–, son moi similares ás do abandono, pero neste caso os especialistas aínda lle atribúen ao menor certo grao de adaptación á institución educativa. Vallan como testemuño do que estamos a dicir, unha vez máis, os informes:

- I.2. Retraso escolar importante. Non domina as técnicas instrumentais básicas. Desinterese por parte do menor cara aos estudos.*
- I.4. Logo de repetir por segunda vez, por falta de esforzo persoal e pola súa conflictividade. A súa nai di que ten capacidade, que é intelixente pero que lle dedica pouco tempo aos estudos.*
- I.5. Ten moita capacidade intelectual pero é moi irregular nos estudos. Parece que a separación dos seus pais tivo repercusións tamén nos estudos.*
- I.7. Logo de repetir 2º de ESO accede a 3º por razón de idade. O seu rendemento é moi deficiente. O titor di que "é nervioso, sempre hai que chamarlle a atención para que estea quieto e ademais ten dificultades de comprensión".*
- I.10. O rendemento escolar é nulo.*
- I.16. Logo de repetir dous cursos cambiouse a ESO, pero atópase moi desanimado dada a dificultade para aprobar.*
- I.17. Logo de repetir 2º de ESO, accede a 4º de ESO por razón de idade. Non é constante e distráese con facilidade, a pesar de que acode a clases particulares todos os días.*
- I. 18. Repite 2º de ESO a causa do baixo rendemento académico, falta de base e retraso escolar que vén arrastrando de Primaria.*
- I.25. Di que non é bo estudante e ten escaso interese polos estudos.*

- I.28. Repite 2º de ESO e suspende case todas as materias. A súa motivación é nula.*
- I.33. Asiste irregularmente, ten moito retraso escolar e ve moi difícil poder aprobar*
- I.36. Repite polo baixo rendemento académico, case nunca realiza as tarefas escolares, falta con frecuencia ás clases e tivo algún problema de indisciplina.*
- I. 46. Repite dous cursos. O titor informa que desde que asiste á aula de diversificación curricular o seu rendemento e actitude mellora.*
- I. 48. Conta cun nivel de 4º de Primaria. Necesidade de aula de apoio. Atópase desprazado tanto polo nivel escolar como pola idade. Comportamento desafiante. Expulsado polos feitos.*
- I.51. Logo de repetir 2º de ESO pasa a 3º de ESO e no primeiro trimestre suspende nove materias. Nula motivación e nulo interese, asiste regularmente e non ten problemas de conduta, pero non lle gusta ese instituto, especialmente as súas instalacións.*
- I. 61. Na actualidade repite 4º de ESO. A falta de motivación cara ao estudo e o pouco tempo que lle dedica e este parecen ser as causas do seu baixo rendemento, sen que aparezan outros indicadores de inadaptación.*
- I. 85. Baixo rendemento académico, non realiza as tarefas escolares, forte absentismo escolar e problemas de indisciplina.*
- I. 93. Escolarización tardía (4º EXB) repite 2º de ESO, curso ao que accede por razón de idade.*

Como síntese recolleemos os tres informes que inclúen a práctica totalidade dos indicadores posibles de fracaso escolar e que, por tanto, describen as causas de repetición en termos moi similares ás de abandono:

- I.40. Baixo rendemento escolar, absentismo, desinterese e problemas de indisciplina.*
- I.88. Repite 2º de ESO, curso ao que accede por razón de idade, e posiblemente suspenda todas as materias. Non amosa ningún interese polos estudos, di que non lle gusta estudar e que asiste por obrigación, non realiza as tarefas escolares. Ten problemas de indisciplina: molesta continuamente, non lles deixa centrarse aos seus compañeiros, ten unha actitude pasota e desafiante.*
- I. 54. Cámbiase de instituto e repite 2º de ESO. Nos dous é obxecto de expulsión por indisciplina,*

agresividade social e enfrontamentos verbais. Debido á súa baixa aplicación a nai decide estudar a posibilidade dun centro concertado seminterno para que exerzan sobre el un maior control e afastalo do grupo de amigos actual.

- I. 50. Cambia de centro dúas veces. Repite 2º de ESO. Actualmente estuda 4º ESO. O escaso traballo e a escasa aplicación cara ás tarefas escolares fan que os resultados académicos sexan moi por debaixo das súas posibilidades. Insatisfacción e comportamento inadecuado respecto á realidade escolar que se manifesta na baixa laboriosidade na aprendizaxe, na aversión a un sector do profesorado e nalgúñas condutas disruptivas. Mantén boas relacións cos compañeiros e é elixido delegado de clases. Para o novo curso e tras a expulsión polos feitos denunciados repetirá 4º nun centro concertado.*

Problemas de indisciplina

O significado que sobre a indisciplina se recolle nos informes queda referido especialmente ao enfrontamento dos menores co profesorado ou con parte do alumnado, mais cómpre salientar tamén a existencia de expedientes disciplinarios que motivan a expulsión debido á entidade da infracción cometida, como é o caso de destrozo de mobiliario do centro durante as fins de semana.

O mantemento da orde e a consecuente adaptación ás normas escolares por parte do alumnado aparecen como a outra cara dos expedientes disciplinarios, son o contrarreferente, de tal maneira que se presenta "a orde e a autoridade nas aulas, non como opostos á liberdade, senón como opostos á violencia, á vagancia" (Fernández Enguita, 1990b:184). Esta é a acepción que se desprende na redacción dos informes, e que fai da indisciplina un dos indicadores que pode estar presente na experiencia de fracaso escolar. Na presente investigación alúdese á mesma nun 37% dos informes.

Resulta ilustrativo ver a relación entre as anteriores categorías e a indisciplina, pois esta, en tanto que indicador de fracaso escolar, non aparece nunca como indicador único para describir o fracaso na escola. Neste sentido a psicóloga dun equipo técnico dos xulgados engade un matiz moi interesante ao conceptualizar a indisciplina como forma de resistencia do alumnado ante o escaso atractivo que o Sistema Educativo é capaz de ofrecerlle:

"A relación coa escola... na maior parte dos casos é unha relación de rexeitamento do mozo cara á institución escolar e cara á aprendizaxe, de rexeitamento e... bueno, de fracaso escolar de nenos que non lles interesa aquilo e entón, pois, estamos ante o típico círculo vicioso, ou sexa: non me gusta, non me interesa, non me motiva, logo pórtome mal (...) ao final

expedíentanme e saio fuxido do sistema, e despois a partir de aí, pois... todo o que xa nos imaxinamos" (Anexo II).

Hai que destacar a ausencia de relación entre indisciplina e repetición. Na táboa que relaciona as dúas variables apréciase unha presenza de indisciplina dun 37%, idéntica entre os menores que repiten e os que non, polo que é clara a ausencia de influencia dunha variable noutra, de xeito que podemos concluír que actúan como variables totalmente independentes (Anexo VI).

"Baixo ou nulo rendemento escolar"

Cando non existe repetición, abandono ou problemas claros de indisciplina, o nivel da situación escolar acadada polo menor é caracterizado como de "baixo ou nulo rendemento escolar". E esta unha categoría construída polo equipo técnico, fronte ás anteriores de abandono e repetición que son propiamente escolares, e está presente nun 25% dos informes.

A maior porcentaxe de menores que reciben esta cualificación, non está na franxa superior de idade –como pasaba no abandono ou na repetición– senón que recae nos comprendidos entre os 13 e os 14 anos, onde supera o 50%.

Con esta categoría déixase constancia da falta de nivel acadada polos menores, como se esta fose unha medida que recollese a media do rendemento pedagóxico do menor ao longo do período escolar ata ese momento. A construción desta etiqueta reflicte a tese exposta por Christian Baudelot e Roger Establet, "por moito que a noción de nivel se revista das aparencias máis esixentes dun instrumento de medida obxectivo e universal, a súa orixinalidade consiste en non medir absolutamente nada. O nivel celébrase ou deplórase, decrétese ou rexéitase, elévase ou báixase, alcánzase ou supérase: xamais se mide. Aquí estriba a súa forza e o seu principio de norma social e escolar. A medida é máis rigorosa porque é de goma" (1990: 22).

Resulta tamén moi ilustrativo ver como as explicacións do baixo rendemento que se emiten nos informes responden a parámetros similares aos utilizados para dar conta do abandono e da repetición:

1.6. Nulo rendemento escolar.

1.8. O seu rendemento escolar non é satisfactorio polo que asiste a reforzo instrutivo (ten clases particulares de luns a venres, dúas horas diarias). A nivel condutual tivo algún problema porque lle gusta gastar bromas.

- I. 14. Leva anos amosando rexeitamento ao colexio polo que o seu rendemento é nulo. O curso pasado non aprobou ningunha materia debido a que apenas asistía e non estudaba, a pesar de ter suficiente capacidade para superar os niveis.*
- I. 15. Accede por razón de idade a 2º de ESO, pero non superou 1º. O ano pasado foi expulsado e expedientado 15 días por agredir un compañeiro. Este ano tivo un forte absentismo escolar e un rendemento nulo.*
- I. 21. Dáse unha inflexión repentina no seu rendemento escolar. Total desinterese polos estudos e forte apatía.*
- I. 31. Non lle gusta estudar polo que non realiza as tarefas académicas.*
- I. 42. Acode a unha clase de apoio polo gran atraso escolar. Di que ten dificultades para poder aprobar o curso. Foi expulsado durante un mes por condutas disruptivas: falar, protestar, pelexar.*
- I. 45. O titor informa de que ten un rendemento por debaixo do que é esperado para a súa idade. Falta de interese e actitude "pasota" cara ás tarefas escolares. Baixo nivel de esforzo e participación, alto grao de absentismo escolar. O seu comportamento é correcto e está integrado no grupo.*
- I. 53. Descoñécense os cursos realizados. No CEIP informan de que se incorpora aos 10 anos, e permanece dous cursos aproximadamente con frecuente absentismo. O menor non saber ler nin escribir. Bo comportamento, non manifesta condutas disruptivas e antisociais.*
- I. 57. O titor describe a escolaridade caracterizándoa polo nulo rendemento académico (suspense a maioría das materias), ten frecuentes faltas de asistencia.*
- I. 59. Non amosa ningún interese polos estudos e manifesta que non pode realizar as tarefas escolares porque está pendente de solicitar unha axuda para libros. Non ten problemas de indisciplina.*

Podemos concluír que os expedientes que recollen a experiencia escolar dos menores en termos de fracaso escolar, aínda que esta se expresa de diferentes formas (abandono, repetición, indisciplina e baixo rendemento), é unha característica común ao 91% dos informes que se estudaron.

5.3. OS EFECTOS DA ESCOLARIDADE NA CONFIGURACIÓN DAS IDENTIDADES XUVENÍS

5.3.1. Aprender que non se vale.

Un dos mitos máis importante sobre os que se asenta o sistema educativo é a pretendida neutralidade e a obxectividade da escolarización, o que leva a asumir a idea de que a escola é igual para todo o alumnado e, por tanto, o nivel educativo que este alcanza faise depender exclusivamente da súa capacidade, do seu esforzo ou dos seus intereses.

Baixo esta lóxica de forte individualismo, as diferentes formas do fracaso escolar quedan exclusivamente configuradas como o resultado natural das diferenzas individuais, o que lle concede á súa vez o carácter de inevitable.

Pero o fracaso escolar non se refire exclusivamente ao alumnado que non completa o período da escolaridade obrigatoria ou que non logra certo nivel. Créase fracaso na escola, tal e como apunta Puig Rovira, cando o rendemento é baixo, cando a adaptación social é deficiente e tamén cando se destrúe a autoestima do alumnado. Na escola deben aprenderse coñecementos e debe aprenderse a vivir de acordo cun mínimo de normas compartido, pero a escola tamén debe de lles conceder un vivo sentimento de valor, de capacidade, de forza, de convencemento de que poden conseguir moitas das cousas que se propoñen. A escola non debe crear persoas apáticas, desanimadas ou desmoralizadas e, no entanto, ás veces ten estes efectos: convence de que se vale para moi pouco e de que non se pode facer nada (Puig, 2003: 85).

Tal e como afirma Gimeno (1993: 219-220), proporcionar o mesmo non significa promover a equidade e se uns grupos sociais fracasan máis que outros –como ben demostra o carácter piramidal por grupos sociais do fracaso escolar– lonxe de deberse á existencia dun currículo neutral, débese ao desigual funcionamento da institución escolar.

Cando o sistema educativo trata inxustamente unha parte do alumnado, a calidade da educación do resto degrádase na medida en que "unha educación que privilexia un neno sobre outro está dando ao primeiro unha educación corrupta á vez que o favorece social e economicamente" (Connell, 1997:23). O equipo educativo dun centro de menores non deixa ningunha dúbida sobre o grupo do que forman parte os menores infractores:

C: Con respecto á escola, desde o meu punto de vista, é un fracaso absoluto.(...) Ofértalles moi pouco a escola, que interese poden ter eles por ter determinados títulos, non?. Despois está o tema da LOXSE que nos desmotivou aínda máis: se antes era difícil que algún rapaz obtivese o graduado, que era o obxectivo que nos poñíamos para o 90% dos casos antes de buscar no ámbito laboral, iso agora desapareceu. Agora... sendo realistas o que lles podes dicir é: "acaba

ata 4º de ESO". Pero co 95% dos nosos rapaces, e igual quedo curto, iso é inviable. É inviable porque veñen cun atraso escolar tan grande que non poderían acabar ESO ata os vinte anos. Su: Ou máis.

Al: Ou non sei con cantos... E que é totalmente inviable. Entón, pasan os anos escolares malamente. Malamente porque se lles obriga ata os 16 anos a asistir a clase (Anexo IV).

Estas reflexións poñen de manifesto que garantir o acceso á escolaridade de case a totalidade da infancia non garante a igualdade de oportunidades nin durante o proceso nin á saída desta. No mesmo sentido, a imposibilidade de que a política educativa actual garanta a estes menores a igualdade tamén é sustentada por outro dos profesionais:

"Están desescolarizados totalmente, lo ves en la práctica (...) Ojalá todos los chavales estuvieran escolarizados, ojalá. Además, da una pena de narices que veas chavales por ahí que... compruebas que ciertos grupos de chavales, muchos de la etnia gitana, pues por costumbres, de otros círculos sociales incluso, no tienen el mínimo interés...y que va a ser completamente imposible que estén escolarizados, como no los lleves con una grúa o con unas cadenas. (...)Yo opinaba lo mismo: que la escolarización obligatoria hasta los 16 años como sea. Pero después de que te encuentras a tantos chavales....y ahí te das cuenta de que eso es imposible (...) así que habría que darles la posibilidad de que, si quieren, que trabajen antes" (Anexo II).

Algúns dos efectos que a experiencia do fracaso escolar ten sobre este alumnado é percibida polo total dos profesionais entrevistados, se ben cada quen aporta o seu matiz particular. Un dos profesionais do Xulgado advirte sobre o feito de que o fracaso na escola pode ser o primeiro dos chanzos dun posterior fracaso social máis amplo:

"El fracaso escolar lógicamente lo excluye de lo socialmente normalizado, al propiciar que esa persona se sienta excluida, que se relacione con otros individuos que están en su mismo ámbito. Y entonces en ese medio va a empezar a faltar a clase, va de alguna manera a insultar al profesorado, va a ser rechazado por el grupo normalizado de iguales" (Anexo II).

Desde os centros, os profesionais revelan como o fracaso inflúe no autoconcepto dos rapaces minando a súa autoestima. Así nolo narraban:

M. (...) y de hecho ellos cuando se marchan fuera de este centro a estudiar se encuentran desplazados, y muchos no quieren ir. En este caso en concreto podemos hablar de esos chavales del graduado escolar que se iban a llevar... mañana creo que era, ayer, hoy o mañana?

S: Mañana.

M: Al examen para Graduado, y todos se negaban porque decían que los iban a mirar, que iban a

ser unos burros porque... que no iban a saber contestar... que los iban a mirar todos mal. Desde dentro te puede parecer que pasan de todo, pero a la hora de la verdad... se sienten distintos, se sienten como... "nos van a señalar porque somos burros".

S: *Porque eso forma parte de ese autoconcepto, y si el autoconcepto no es positivo...(Anexo IV).*

Outro dos efectos relevantes do currículo escolar sobre a identidade persoal ten que ver coa xerarquización das diferentes formas de coñecemento. O feito de que a subxectividade se forme en relación ás ordes simbólicas da cultura, conduce, tal e como demostra Donald (1995: 71-72), a establecer diferenzas entre as persoas e a xustificalas non en termos de conflito e de antagonismo social, senón como o resultado natural das aptitudes psicolóxicas e intelectuais. En palabras dun dos menores entrevistados:

"No estudiaba porque lo otro no me servía, a mí (...) No me entraba en el coco lo de la teórica, lo de la práctica sí. Porque... los estudios de clase como Lenguaje, Matemáticas, Gallego... y todas esas, no me van. A mí lo que me va es lo que es en concreto. O sea, por ejemplo, para sacar un oficio p'adelante, tanto en la electricidad, máquinas, herramientas... yesero... lo que sea"(Anexo I).

Comprobamos que o que se aprendeu durante a experiencia escolar é moito máis amplo, profundo e complexo que o proceso de instrución; algo que cala moito máis fondo no alumnado e produce efectos moito máis duradeiros que unha información que, na maioría dos casos, esquecerán. Tal e como demostra Fernández Enguita "todo o aprendido na escola, tamén as súas valoracións informais sobre quen somos, sobre o lugar que nos merecemos, será interiorizado e trasladado a outros contextos" (1990b:177).

O proceso de interiorización da responsabilidade do fracaso na escola é o resultado dunha lenta aprendizaxe de que se é diferente por ser inferior, o que confirma, en palabras de Hargreaves que "na escola e na sociedade, o respecto e a dignidade distribúense de xeito inxusto e non equitativo" (2003: 36).

Estes rapaces experimentan nas súas vidas o que explican os profesionais críticos coa actual orde social, que alertan sobre o feito de como "a socialización escolar favorece a uns e penaliza a outros, contribúe a crear identidades sociais marcadas polo éxito e consegue que os fracasados asuman isto como persoal" (Varela e Álvarez-Uría 1991: 257).

5.3.2 . Ausencia de acreditacións escolares

As diferenzas de orixe conságranse como diferenzas de saída escolar, co agravante de que, en tanto "os condicionantes sociais se ocultan tras os diagnósticos individualizados, lexitimados e sacralizados pola autoridade escolar" (Enguita, 1990b: 215), os menores van interiorizando que as súas oportunidades sociais son froito exclusivo da súa responsabilidade individual.

Ao longo desta investigación compróbase que o paso pola institución escolar parece ter o mesmo significado para todo o alumnado que ten un expediente xudicial: xera identidades que, ao estaren moi condicionadas polas valoracións escolares en forma de fracaso, coloca os menores en situacións de desvantaxe para deseñar os seus proxectos de vida. A constatación cotiá desta inxusta realidade fai que algún dos profesionais chegue a reclamar programas específicos para estes menores, sen valorar que propostas deste tipo afastan o Sistema Educativo do principio de comprensividade á vez que reforzan o seu papel reprodutor das desigualdades sociais:

"Por iso che digo, non existe unha programación clara para este nenos nos institutos, terían que quitar moita palla curricular, que chamo eu, e que pode ser moi interesante para os rapaces de fóra, pero non para os nosos. Non os preparan para a vida, non fan programas individualizados" (Anexo IV).

Nas opinións que se verteron nas entrevistas, tanto nas dos diferentes profesionais como nas dos menores infractores, recóllese con contundencia a función reprodutora do Sistema Educativo e alértase de que a certificación deste fracaso estase a facer sobre o alumnado peor situado na estratificación social.

Son mozos, como vimos, que desenvolven itinerarios de fracaso na escola e, neste sentido, son unha fotografía do que Casal (2002: 84) teoriza para explicar a transición da escola ao traballo dun terzo do alumnado que non consegue o título de Graduado en Secundaria e que conta cos seguintes indicadores: unha escolarización máis ben curta, con atrasos de idade na escolaridade obrigatoria, sen acadar o graduado en Secundaria. Con estes antecedentes escolares, unha parte pode inserirse directamente en traballos non cualificados e manualizados, outra parte establece nexos coas accións formativas para mozos (PGS) e o resto faise próximo ao emprego marxinal ou simplemente permanece na rúa.

Tal e como pon de manifesto Fernández Enguita (1990a: 143), a escolarización de masas impuxo unha pauta de transición á vida adulta: abandono da escola, consecución dun emprego e preparación para a independencia da familia. Evidentemente este proceso pertence a tempos pasados, e na actualidade non ten en absoluto este carácter lineal. As dificultades para achar traballo fan que a educación, se ben non garante atopalo, se converta nun requisito imprescindible na procura deste,

pois son os mozos privados doutros recursos os que máis necesitados están de títulos académicos.

O 91% dos informes que caracterizan o nivel escolar en termos de baixo rendemento expresan tamén o sentimento de fracaso⁹⁷ que os menores teñen do seu paso polo sistema educativo, ata o punto de que as súas expectativas de vida están fortemente limitadas por esta percepción. Ao mesmo tempo este fracaso condicionará a súa traxectoria vital, dado o nexo existente entre acreditacións escolares e o emprego. Así nolo contou un dos menores que se entrevistaron.

E. 8.

A: *¿Es fácil encontrar trabajo?*

V: Ahora es más difícil. Si no tienes el graduado y quieres conseguir un trabajo bueno..., no puedes, no puedes.

A: *¿Cual es un trabajo bueno?*

V: Yo qué sé, como el tuyo.

A: *¿Como educadora?*

V: Como educadora... o el de policía, el de bombero...

A: *Mm.*

V: Todos estos... que tienen un sueldo fijo.

Eles parecen aprender esta lección con rapidez, e amosan unha visión moi realista acerca das escasas oportunidades de emprego que van ter. Algúns abandonan a escolaridade, mesmo tentan prepararse novamente para obter o graduado en Secundaria, segundo podemos ler nos informes:

I.3. (15 anos): Polas mañás intenta preparar o graduado cos apuntes da súa irmá.

I.80. (15 anos): Actualmente reside nun centro de reeducación, polo que está preparando o Graduado.

I. 94. (16 anos): Asiste a unha academia para obter o Graduado en Secundaria.

I.13. (16 anos): Está pensando en apuntarse a un Programa de Garantía Social para sacar o Graduado.

I. 24. (17 anos): Apúntase a un Programa de Garantía Social pero abandónao ao pouco tempo.

I.30. (17 anos): Ao abandonar asiste a unha academia privada e obtén o Graduado.

⁹⁷ Este sentimento de fracaso recóllese tamén nas dúas investigacións realizadas por Capitolina Díaz (1983 e 1996) referidas aos contextos de Ponferrada e Madrid respectivamente, para definir as expectativas dos adolescentes

I. 58. (16 anos): Matricúlase nun Programa de Garantía Social pero non chega a asistir.

Outros, no entanto, permanecen ociosos, desconectados de toda actividade organizada, e ao non faceren nada recoñecido socialmente, son percibidos como especialmente problemáticos por parte do equipo dado as dificultades que amosan para aceptar calquera tipo de iniciativa que modifique a súa situación actual:

I. 9. (15 anos): Non realiza ningunha actividade formativa nin organizada.

I.19. (15 anos): Está desocupado e non ten intención de realizar ningunha actividade formativa. Pasa todo o día ocioso.

I. 22. (15 anos): Permanece ocioso e non admite ningún tipo de suxestión, nin control familiar.

I.100 (15 anos): Permanece todo o día ocioso.

I. 24. (17 anos): Desempregado, non realiza ningunha actividade organizada, e permanece todo o día ocioso.

I. 58. (16 anos): Desinteresado por calquera ocupación laboral ou escolar, permanece ocioso todo o día.

I. 99. (16 anos): Permanece todo o día deambulando polas rúas.

Ao contar cun tempo ilimitado, dificultase todo tipo de planificación, incluso a dun horario para establecer as rutinas diarias. A súa situación segue cronificándose polo que cada vez son máis vulnerables e están máis *des-ligados* das institucións sociais. Este proceso de exclusión social no sentido que lle concede o sociólogo francés Robert Castel (1997: 447) ten efectos devastadores, pois caracterízase non pola ausencia de relación social –posto que non hai ninguén fóra da sociedade– senón por un conxunto de relacións sociais particulares coa sociedade como un todo.

A distancia infranqueable entre o seu tipo de vida e o que é considerado como desexable para un cidadán dun estado de benestar, é o que define a *estagnación do seu fracaso escolar*⁹⁸, en tanto son firmes candidatos a describiren traxectorias sociais e profesionais caóticas, perdendo inclusive a capacidade de converter en pensables outros futuros.

⁹⁸ Joaquim Casal, Maribel García e Jordi Planas, "Escolarización plena y 'estagnación'", en *Cuadernos de Pedagogía*, n.º 268, pp.38-41.

5.3.3. Dificultades na transición á vida adulta,

A maioría teñen prisa en procurar traballo porque saben que a posibilidade de contar cun salario os conectaría con outras posibilidades de integración social. Se non cumpriron a idade mínima para poderen acceder ao ámbito laboral, dúas son as respostas máis repetidas cando se lles pregunta sobre o seu futuro, ou ben esperar a cumprir os 16 anos para comezar a procura de emprego (I. 9.) ou ben realizar algunha actividade laboral axudando os adultos: "axuda na recollida de chatarra" (I. 69), "axuda nas tarefas agrícolas da familia" (I. 89), "axuda na venda ambulante (I. 92), "axuda a un veciño nas tarefas gandeiras" (M.95).

Aqueles que xa cumpriron os 16 anos, teñen como obxectivo inmediato buscar traballo.

I.1. Intenta buscar un traballo relacionado coa mecánica.

I. 29. As súas expectativas de futuro xiran arredor da solicitude que enviou a Zara para a carga e a descarga de camións. Está ilusionado porque cobraría 115.000 ptas. máis as horas extras e así pode independizarse.

I.30. Gustaríalle aprender a traballar de mecánico pero está disposto a aceptar calquera traballo que saia.

I. 34. O día anterior á exploración con este Equipo Técnico acude a unha entrevista de traballo para repartir pizzas. Se non o chaman irá de aprendiz de peón ás obras onde traballa o seu pai.

I.89. Traballar por conta allea en tarefas agrícolas.

Atopamos a mesma similitude con respecto aos recursos empregados para esta procura:

"Primero... mirar todos los periódicos. Después... si en los periódicos no me cogen en ninguno (...) pues ir a la oficina de empleo y a las oficinas o empresas temporales (...) Y, por último, ir al mar. O sea, al mar, a la casa del mar, o al puerto, o a trabajar descargando pescado" (Anexo I).

Por último, con respecto ás condicións á hora de aceptar un traballo, parece que non poñen ningunha:

AL: Eeeh, busco de todo tipo.

A: *¿A cuáles llamas? Dame algún ejemplo.*

AL: Para... para carga y descarga o para... camarero, aprendiz. Para... carpintería.

A: *Mm...*

AL: Así, o más... A mí me da igual de qué trabajar, con tal de que me paguen... (Anexo I).

O fracaso na escola converte o traballo na única opción posible:

"¿Que alternativa buscan eles? (...) Traballar, traballar de inmediato, no que sexa " (Anexo V).

O anterior educador matiza a dificultade desa procura ademais de poñela en relación coa falta de formación, o que confirma que só contan con transicións rotas, en expresión de Paul Willis (1986: 106), cara ao desempeño de roles adultos:

"Pero claro, sen formación ningunha (...) téñeno complicadísimo porque ademais... o tema dos cursos e da formación en xeral non lles atrae moito; supón unha dedicación de tempo que tampouco lles ofrece unha expectativa clara de futuro (...) En realidade, eses cursos de formación case son tamén un engano porque tampouco van conseguir gran cousa (...) Eles tampouco son tontos, danse conta e vanse queimando e hoxe a sociedade é máis competitiva (...) é máis difícil para calquera, entón para eles moito máis. Hoxe un rapaz licenciado ten problemas para encontrar traballo. Entón un rapaz que non acaba a ESO, onde vai? Ademais xa eles mesmos se dan conta de que non van poder... chega un momento que se automarxinan... saben que só poden vivir nun mundo marxinado" (Anexo V)

Tal e como reflicten os informes do equipo técnico, o itinerario de formación laboral parece unha calcomanía do escolar. A desmotivación e o abandono reaparecen, se ben fan máis intentos, dado que poden saír e entrar nela:

I. 11. (17 anos). Realiza varios cursos de escolas obradoiro que abandona antes de rematalos: de electricidade, ao que asiste 2 meses; de xardinaria, ao que asiste 1 ano, e cando lle faltaban 6 meses, expulsárono por faltas de asistencia e problemas condutuais. Traballou un mes en Zara de mozo de almacén. Actualmente está no paro.

I. 13. (16 anos). Apúntase nunha escola taller de carpintería, pero non chega a integrarse. Axuda o seu tío nunha finca co traballo agrícola. Está pensando en apuntarse a un Programa de Garantía Social para sacar o Graduado.

I. 29. (16 anos). Logo de abandonar a escolaridade, asiste a obradoiros de soldador organizados polo concello, pero asiste só 2 meses. Polas tardes tiña un contrato de aprendiz pero deixou-no porque había que traballar moito e gañaba poucos cartos. As súas expectativas de futu-

ro xiran arredor da solicitude que enviou a Zara para a carga e a descarga de camiões. Está ilusionado porque cobraría 115.000 ptas. mais as horas extras e así podería independizar-se.

- I. 34. (17 anos). Comezou a traballar como aprendiz de fontaneiro pero aos dous meses despediron porque non sabía facer o que lle mandaban. Logo traballou como mensaxeiro durante 5 meses. O día anterior á exploración con este equipo técnico acode a unha entrevista de traballo para repartir pizzas. Se non o chaman irá de aprendiz de peón ás obras onde traballa o seu pai.*
- I. 55. (16 anos). Apúntase a un curso de costura pero abandona aos 15 días. Aprendiz de fontaneiro 2 meses. Traballa no departamento de accesorios de Citroën 1 mes. Emigra a Suíza e traballa de camareiro cun cuñado pero aos 4 meses volve. Sobre os motivos que o levan a abandonar estes traballos apenas dá explicacións. Na actualidade atópase desempregado e ocioso todo o día. Expectativas: "vivir a súa vida".*
- I. 60. (16 anos). Traballou como aprendiz de albanel cun contrato de 3 meses e cun amplo horario laboral. Estas dúas condicións motivaron o abandono. Actualmente ten un contrato de aprendiz de 6 meses, cobra 70.000 ptas., e traballa nunha quenda de 6 a 15 h ou de 15 a 00 h. Expectativas: que lle amplíen o contrato.*
- I. 65. (17 anos): Traballou na construción e posteriormente descargando mercancías. Xustifica o abandono destes traballos polas dificultades para asumir as súas fortes condicións, especialmente o horario; na actualidade non realiza ningunha actividade regulada. Expectativas: expresa abertamente o seu medo a ir ao cárcere e manifesta reiteradamente que cambiou e que "abriu os ollos".*
- I. 67. (17 anos). Realiza un curso de informática. Ten un contrato de aprendiz cun delineante, con horario de 9 a 13 e de 15 a 20. Expectativas: independizarse e continuar co seu traballo actual son as dúas motivacións básicas.*

O feito de que os menores se apunten a cursos de formación laboral reflicte certa confianza en achar algo que lles posibilite outros futuros, aínda que logo abandonen ou busquen só estar ocupados mentres non atopan traballo.

Algúns valoran máis esta formación que a escolar porque os tratan como adultos e pensan que lles servirá para achar un traballo mellor que se non contan con ningunha formación, pero outros senten que é un proxecto demasiado a longo prazo para un futuro incerto. Así contan eles os motivos destas tentativas de formación:

E. 4

AL: Uno de fontanería, primero hice uno de... restaurador (...) Acabé el curso que eran tres meses (...) Después estaba en prácticas, y lo dejé (...) Porque... lo dejé por un día que... salí un sábado y me emborraché y... no quise volver (...) me quedé por ahí y... no volví al centro.

A: *Intenta explicarme por qué.*

AL: Porque no... no me apetecía... andar viajando de un lado para otro y... tampoco... estaba algo aburrido. Vamos. Que quería salir el sábado por la noche y... bah! como nunca salía...

A: *Entonces luego, te apuntaste a otro curso.*

AL: Sí. (...) Uno de fontanería.

A: *¿Y este lo acabaste?*

AL: Sí (...) pero... ¡bah! No es que me gustara mucho, el curso (...) Lo hice por... por hacer algo (...) Si no trabajo pues... habrá que hacer... habrá que hacer eso.

E.5

- Un año de capataz agrícola (...) Hice un año y me faltaban dos para obtener el título.

A: *¿Y por qué no seguiste?*

- Porque no... no soy una persona que aguante mucho haciendo las cosas, me aburren, y... me gusta probar cosas nuevas.

E.6

A: *¿Qué hiciste en Enfermería?*

P: Prácticas, de ayuda a domicilio.

A: *¿Por qué te gusta más eso que el colegio?*

P: Porque... al ayudar a la gente... piensas en tu familia, que alguien te va a ayudar, y por eso, yo, estoy ayudando a la gente, porque ellos te pueden ayudar a ti.

E.7

Au: Yo estuve haciendo primero Sanitario en el Politécnico pero tuve que dejarlo porque mi familia se trasladó a otra provincia... Ahora, estoy haciendo un cursillo de peluquería y estética (...) Es muy diferente al instituto. Porque te tienes que callar mucho más la boca, tú estás trabajando con... gente de fuera que viene a cortarse el pelo, y entonces al señor no le puedes... tienes que hacer que vuelva otra vez (...) Además más o menos te dejan andar a tu aire, lo único que quieren es que no les estropees la clientela y que... vamos, que practiques, que aprendas (...) A mí no me gusta que estén diciéndome todo el rato lo que tengo que hacer (...): cada uno... hará lo que... tendrá que hacer.

Nas entrevistas, os menores introducen matices que ofrecen chaves relevantes para comprender os procesos de súa vulnerabilidade social. Na descontinuidade do seu itinerario laboral ponse de manifesto a carencia de referentes que axuden a dar sentido ás súas tentativas, e de confianza nos

proxectos que inician, de xeito que se debuxa así aos seus ollos un futuro aleatorio.

E.5

Al: Hace un año empecé a trabajar en la construcción con Luis, de aprendiz de albañil (...) Me pagaron 65 nóminas y yo ganaba ciento y algo con horas extras y fines de semana (...) Estuve dos meses y algo y me fui yo, porque, me aburría (...) Porque antes siempre tenía la idea de... venga, me marchó pá Madrid, así empiezo una nueva vida. No sé, siempre con la idea de... me voy, pero me doy cuenta que, de escapar de los sitios, pues que si aquí no aguantas, tampoco vas a aguantar allí... a no ser que te veas en la obligación de aguantar porque no te quede otro remedio.

A: *¿Y después qué hiciste?*

Al: Después volví a encontrar trabajo, otra vez trabajo, otra vez trabajo, y fui dejándolos, dejándolos, hasta el último, que estuve en la cafetería Metálica dos meses y algo, pero también lo dejé. Y ahora estoy en el sectorero, para ir por ahí.

A: *¿Qué tendría que pasar para que no lo dejaras, Al? Intenta explicarme por qué los dejas.*

Al: Yo qué sé... Si de todos los trabajos todos lo dijeron, que trabajaba bien... que era responsable. Pero hostia, que con el de aluminios, estuve dos meses y medio y... Pero hablaba... yo qué sé, cinco minutos, y pasaba todo el día callado. O sea, que me cuesta mucho hablar por eso de meter la pata, de... voy quedar bien, voy quedar mal.

Outras condicións facilmente previsibles en que se desenvolve a súa precariedade laboral son os contratos basura e a relación laboral sen contrato:

E.1

A: *¿En qué trabajaste?*

M. Trabajé de carpintero, de camarero también. Pero de carpintero mejor.

A: *¿Por qué?*

M. Hombre, carpintero trabajas unas horas, lo que pone en tu contrato, por ejemplo. Y claro, y cobras lo que te vas a cobrar. No es lo mismo camarero, son bastantes horas, entras a las cuatro, de las cuatro hasta las... seis de la mañana (...) recoger, hacer de todo; hay una gente que llevaba más tiempo que yo y te dicen: tú que entraste nuevo tienes que hacer esas cosas, pero creo que esas cosas no son así, tú eres un trabajador, si llevas más tiempo o llevas poco tiempo. Y claro... todos los días así, así todos los días, me cansa mucho también. Y me paga poco el jefe también, paga el jefe, poco. Y no quiere contrato conmigo ni nada, y claro, y lo dejé.

A: *¿Por qué crees tú que no te contrató?*

M. Porque... yo creo no interesa más gente.

A: *¿Pero crees que ahí hay diferencia porque tú seas de Palestina, o no, o eso pasa con todo el*

mundo en general?

M. Pues yo creo que... yo ahí discrepo. Porque los extranjeros, menos confianza, más bien (...) Los españoles los conocen y además están en España. Por ejemplo un extranjero, un extranjero, no se puede confiar en él. Hombre, puede confiar, puede ser, hay personas de las que se puede confiar, pero de otras no. La gente piensa es extranjero... y puede robar o hacer algo, ¿yo despues dónde voy a recogerlo? Algunos dicen así. Y... bueno, y las cosas van así.

E. 2

– *¿Y en qué trabajaste?*

M. De fontanero.

– *Y... ¿por qué lo dejaste?*

M. Psh... porque... no me pagaban.

– *¿Cuántos días trabajaste, más o menos?*

M. Estuve trabajando dos... dos o tres meses.

– *Mm...*

M. No, dos meses estuve trabajando.

– *¿Y qué horario tenías?*

M. De... nueve de la mañana a una y media, o dos. Y de... tres y media hasta que acabábamos.

– *Y... ¿qué pasa, que tu tiempo de acabar no era siempre el mismo?*

M. Claaaro, no era siempre el mismo. Según, a veces... tenías que quedarte hasta las diez y media, once, según...

– *Mm...*

M. A la hora que acabaras el chollo.

– *Mm, ¿y no te pagaban nada?*

M. Algo me pagaron.

– *¿Cuánto?*

M. Pero poco.

– *¿Y se lo explicaste al fontanero, esto?*

M. No.

– *¿Por?*

M. Porque no, porque él... me decía p'a la semana, p'a la semana me pagaba, y al final... me cargó hasta que me cansé y me fui... Y yo confiaba en él, pero...

E.10

A.: *¿Cómo conseguiste el trabajo del Círculo de Lectores?*

Al: Buscando en el periódico y... me mandaron ir a la entrevista y me cogieron (...) A ver si... me pueden cambiar de grupo.

A.: *¿Por qué?*

Al: Hombre, porque el jefe ya... Me hartaba mucho y... me chantajeaba. Me... me montó mucho

ese... esa teórica que tiene él y... cogí y me despedí.

A: *¿Me puedes explicar en qué consistían los chantajes de tu jefe?*

Al: Tontear. Insultar. Mandarnos, mandarnos... un tío y antes de... llegar a ese sitio "¡eh!, ven".

Esta preocupación polo futuro inmediato, así como a manifesta dificultade para construír a transición ao mundo adulto, os múltiples intentos de formación ou as diversas actividades laborais, acompañados doutros tantos abandonos, son narrados por parte do equipo educativo que participou no primeiro grupo de discusión dun xeito contundente, expoñendo tamén as diferentes e, ás veces, contraditorias explicacións dos motivos que subxacen a esta dificultade: míseros salarios, falta de interese por querer traballar, falta de formación, falsas expectativas, novas procuras para mellorar a situación actual, pouco espírito de sacrificio...:

Su: En canto ao mundo laboral... non comprenden que teñen que entrar como aprendices e que lles van pagar 40.000 ptas. ou 50.000 ptas. Entón protestan: "¡Pues vaya mierda de trabajo, vaya mierda que me están explotando. ¿Y qué me pagan?". Salvo algúns casos que teñen claro o que queren e de que queren traballar e que saben que van a entrar 15 días a proba, que van cobrar unha miseria ao principio e que logo lles farán un contrato e... cobrarán un pouco máis decentemente. O resto non aguanta e dinche: "¡Boh! Pstch... para eso, total... pues mira, pues vaya mierda que me dan, pues no sé qué, no sé cuanto" (...) Sácase moito máis que un día de traballo... 'trapicheando' con droga ou roubando que... todo o mes de traballo.

Al: Eu discrepo, creo que a nivel laboral os rapaces teñen moito interese. É certo que hai moitos fracasos, como non os vai haber?

Su: Es que es difícil empezar...

Al: Si para todos, incluso para os nenos de familia, que teñen apoios, fracasan mil e unha veces. Estes rapaces, que teñen moita falta de preparación... pois xa é normal que fracasen. No entanto, qué poden facer?. Estoume referindo á gran maioría.

Su: Sí, pero eu penso que a problemática é que idealizan o traballo.

Su: Pensan que é como aquí, que traballan media hora e que... xa está.

Al: Como todos... como todos...

Su: O gran problema que teñen eles é a falta de tolerancia coas normas, coas ordes, coa frustración. Enseguida se frustran e reaccionan dunha forma violenta ou insultando, entón por un lado queren traballar porque queren ter cartos, pero...

Al: Porque lles preocupa o seu futuro, porque lles preocupa o que pasará...

X: Se un rapaz de 16 anos, normalmente entre 16, 17, 18 ou... 20 anos, como lle parece que calquera cousa vai ser mellor que a que ten, e que en calquera sitio vai gañar máis, cambia de traballo. Eu creo que se tiveramos unha estatística, non sei se hai feitas ou non, pero estou seguro de que a xente cambia moitísimo máis de traballo aos 16, aos 17, aos 18, aos 19, aos 20, incluso aos 21, 22, 23... porque sempre lle parece que ten que facer máis traballo, baixar máis o lombo onde está que onde vai estar, pois... é moito máis dado a cambiar de traballo.

Pero aí non creo que se diferencien moito... ao mellor teñen menos capacidade de aguante, evidentemente.

X: E claro que teñen menos espírito... de sacrificio, son difíciles de aguantar como traballadores (Anexo IV).

5.3.4. Expectativas: da obsesión por atopar traballo á dificultade de imaxinar un futuro

Como vimos de demostrar, o fracaso escolar é un dos denominadores comúns que caracterizan estes menores. A través das expectativas conseguimos ver unha gran diversidade de vidas, de pasados sociais, de comportamentos respecto á escola. A pesar da súa aparente uniformidade, a diversidade imponse sobre a aparencia de calcomanía.

Esta diversidade repercute nas súas expectativas de futuro e cando se lles pregunta ao respecto, deixándolles total liberdade ás súas respostas, podemos agrupalas en 3 tipos. Existe un grupo que ten claras dificultades para imaxinar un futuro: "non ten expectativas de futuro" (MI. 69); "está desorientado e confuso, cambia cada día" (I. 94); "non expresa ningunha preferencia en particular sobre as expectativas de futuro" (I. 91); "expresa abertamente o seu medo a ir ao cárcere manifestando reiteradamente que cambiou e que 'abriu os ollos'" (I. 65).

Outros, pola contra, téñeno claro: queren traballar, cun só condicionante, que lles paguen. Se lles pedimos que concreten o tipo de traballo, as respostas son moi variadas: repartidores de pizzas, moteros, condutores de rallyes, mecánicos, soldados profesionais, camareiros, axudantes de cociña, perruqueiras ou enfermeiras, torneiros etc. Tamén soñan, inseridos nunha estrutura social patriarcal, con ter unha familia e un traballo para a manter.

Son un exemplo que encaixa á perfección cos resultados da investigación de Baudelot e Establet: "cartos, emprego, salario, coche, casa, muller (...) os 'obxectos' que se desexa posuír representan á vez, para uns alumnos con carreiras escolares marcadas polo selo do fracaso desde os primeiros anos, o mínimo vital e o máximo ao que poden quizais aspirar obxectivamente nun período de paro que afecta os mozos e os que teñen menor titulación" (1991:119). Expresáronse en termos parecidos tamén os menores:

E.1.

Trabajar... estar trabajando, tengo... un piso mío, claro. A eso todo el mundo le gusta, me imagino yo, a mí me gusta... pero... no sé, a mí me gustan esas cosas. Me gusta por ejemplo poner una casa, mía, y claro... entro en mi casa y salgo cuando quiero de mi casa por la mañana.(...) Me gusta por ejemplo cuidarme, tener muchas más posibilidades pues, por ejemplo... tengo una

familia propia, y por lo menos estoy pillando un piso, si no puedo comprar, puedo alquilar un piso, por ejemplo. Y vives como el resto, como hace la gente, como viven los demás. Me gusta eso. (...) Pero si no se puede, pues... si no tienes esas cosas, qué le vas a hacer.

E.2.

M: Meterme p'a soldado profesional.

– ¿Meterte soldador profesional? O sea, hacer escuela-taller.

M: No, no, meterme soldado profesional (...) Porque me gusta eso (...) No, si, opciones tengo, lo que pasa es que me gusta eso y (...) yo qué sé, que viajas, puedo ir a París, como se ha ido mucha gente. Yo qué sé, muchas cosas.

E.3.

AL: Me gustaría ser... piloto de rallyes.

A: *¿Piloto de rallyes?, ¿y cómo crees que podrías ser piloto de rallyes, Alberto?*

AL: Pues teniendo dinero. (...) Por el coche, que cuesta dinero. Para ser piloto de rally hay que tener coche, sino no puedes hacer nada.

A: *¿Qué otra cosa más realista, digamos, que tengas más posibilidades para realizar? ¿Cuál sería?*

AL: Ser tornero, como mi padre.

E.4.

Pues intentar buscar trabajo por donde sea y... buscarse la vida, como sea (...) Pues trabajar en una empresa, por ejemplo (...) De... hierros o... trabajar en... una ferretería o trabajar en... de restaurador, por ejemplo, que me gusta bastante (...) No sé, trabajar a mí lo único que... Trabajar. Tener... tener mis cosas, mi mujer, mis... mis hijos, mi coche...

E.5.

Al: Trabajar (...) en una oficina o así (...) para ir de traje, y cosas así (...) porque me da la sensación de que así te respetan, la gente, no sé... No sé, ya no sólo por eso, porque a mí me gustaría y me gusta ir bien vestido, ¿no sabes?, por... cómo me mire la gente (...) tener un buen trabajo, una casa... una familia.

A: *Describeme un poco en qué consistiría para ti tener un buen trabajo. ¿Qué es un buen trabajo?*

Al: Pues eso... los trabajos de traje, los banqueros, las cosas así... je, je, y en una oficina, yo qué sé. Un comercial.

Al: A mí lo que me gustaría y tengo en la cabeza, es ganar mucho dinero. Mucho, mucho dinero.

A: *¿Y cuánto es mucho, mucho dinero?*

Al: Saber que... hostia, que no te falta nada, y que estás viviendo bien.

A: *Mm...*

Al: Que hoy te apetece esto, y lo compras. Y mañana... esto te apetece, pero no lo puedes

comprar porque sino no llegas a fin de mes.

A: *Mm....*

Al: Pero hostia, pero que puedes comprar cosas (....) y no vivir con un sueldo que no te da p'a comer, p'a fumar una cajetilla cada semana, je, y... eso no es vivir, eso es malvivir.

A: *Mm...*

Al: Que puedas fumar tu cajetilla diaria... y hostia, comer todos los días, salir a tomar algo... los fines de semana, pasarlo bien, ir por la semana a trabajar, que es lo tuyo. Y ahorrando algo p'a comprarme un coche, p'a... una barca, de estas de agua, cosas así...

A: *¿Y si esto de momento no te sale... en que trabajarías?*

Al: Mm, ir al mar o... a trabajar descargando pescado.

E.6.

P: Un... un trabajito, pequeño (...) que me ayude... o sea, a salir por fuera (...) Trabajar y ganar... mucha pasta.

A: *¿Mucha pasta?*

P: P'a comer...

A: *¿Cuánto es mucha pasta, al mes?*

P: Por ejemplo (risas) a lo mejor sesenta, o así, ¿sabes?

A: *¿Sesenta mil pesetas al mes?*

P: Sí.

E.7.

Au: Pues en un principio, tendría que trabajar en una peluquería, ¿no? (...) Y luego, me gustaría tener una amiga (...), me gustaría estar en otra ciudad, o en otro sitio

A: *A nivel material ¿qué considerarías un lujo envidiable que te gustaría tener?*

Au: Un coche.

A: *¿Cuánto te gustaría ganar al mes?*

Au: ¡Hostias! Un millón de pesetas al mes... cuando empiece a lo mejor me pagan cuarenta mil pesetas al mes, de aprendiz, ¿sabes?

A: *Mm...*

Au: Pero bueno, luego me pagarán más... cuando tenga un contrato me tendrán que pagar por lo menos cien mil pesetas, me las pagarán.

A: *¿Tú crees que va a ser fácil, o difícil, encontrar trabajo?*

Au: Yo soy... no sé. No sé quién soy, no... sé qué soy (silencio).

E.8.

V: Quería hacer un cursillo (...) de jardinería... o si no de lo que ya estuve, de arreglar muebles.

A: *¿De qué te gustaría trabajar?*

V: (Silencio) de soldador.

A: *¿De soldador, por qué de soldador?*

V: Porque mis tíos, cuando tienen un... yo qué sé, una cosa como el freno de mano cuando queda estancado pues yo me fijo, o de mecánica, mejor (...) Porque mis tíos, cuando... le pasa algo al coche, siempre me llaman y me dicen: "Victor, mira, así puedes aprender algo, a hacer algo".

A: *¿Y qué te gustaría estar haciendo? Imagínate, si tú pudieras escoger... dirías: "pues yo dentro de diez años estoy..." ¿Qué escogerías?*

V: Escogería un trabajo... así que me pagaran... bueno, bastante no, p'a... mantener a la familia (...) y tener... una casa bien... decente.

E.9.

M: Trabajar en lo que sea, en lo que sea, a mí es que... que sea para más o menos para comer, lo que sea (...) Quiero estar en casa yendo con mis padres con la... furgoneta, vendiendo chatarra... buscando la vida... cargo en la furgoneta, meto chatarra, vamos a venderla... yo voy a las ferias, también.

A: *¿Qué te gustaría estar haciendo de mayor?*

M: Trabajando, haciendo mis cosas, trabajando... limpiar talleres o... algo así. Lo que me llegue, p'a trabajar (...) y para vivir con mi esposa y tener hijos y ... vivir mi vida (...) pero... es muy difícil p'a encontrar trabajo.

E.10 :

Al: Trabajar... de camarero... o ayudante de cocina (...) tener para vivir y montarme la vida yo solito (...) Pues... tener dieciocho años, tener mi casa, tener mi coche, mi mujer, mis hijos... Bueno, mis hijos no que aún es prontito, pero bueno. Pero... mi mujer sí.

A: *Mm...*

Al: Un trabajo estable, sueldo fijo, ganar... bastante, ¡vamos!, lo normal.

A: *¿Cuánto es lo normal?*

Al: ¡Buf! noventa y cinco, cien, ciento... diez, por ahí.

A: *¿No te gustaría haber estudiado más o haber estudiado otra cosa...?*

Al: Hombre, me gustaría estar en un programa de Garantía Social... como el que hiciera de herramientas, pero... prefiero estar trabajando y ganar el dinero a estar en el cursillo de esos y no ganar dinero, aunque después pueda ganar mucho más dinero, pero... Prefiero ahora sacarme el dinero y... tener dinero para cuando salga de aquí.

A: *¿Por qué tienes tanta prisa en ganar dinero?*

Al: Hombre, porque tengo miedo a no trabajar y justo cuando salga de aquí no tener ni un duro para poder coger una habitación o algo para ir arreglándome mientras.

Unha primeira lectura desta información mostra que as repostas son máis realistas e céntranse nas urxencias inmediatas, moi lonxe de calquera soño ou utopía; o grao de confianza no futuro

é feble. O seu proxecto de futuro, as ideas sobre as que tentan construír o seu porvir, no caso de conseguiren pensalas, son excepcionalmente prudentes e individualistas e levan consigo mesmo certa dose de resignación, tal e como nolo explica unha das profesionais do xulgado:

"Do futuro... como o ven eles? Pois como son os pais. Non se ven de ningunha maneira. E que non se pensan a si mesmos. Afrontan o futuro cun pouquiño de resignación nese sentido, non?... e as nenas motísimo máis"(Anexo II).

Buscan certo nivel de estabilidade, o mínimo de seguranza para poder vivir as súas vidas. Só cando insistimos e cando os convidamos a soñar ou introducimos a pregunta cun condicional do tipo "que che gustaría?", entón soñan con golpes de sorte e con gañaren moitos cartos.

A opinión que verteron dúas educadoras dun centro de menores nun dos grupos de discusión recolle, a modo de síntese, o que día a día escoitan sobre as expectativas destes menores:

C: Pues yo no sé, o es que viven al día y no se dan cuenta...

M: La gran mayoría quiere salir y ganar dinero, lo único que quieren es ganar un montón de pasta... un montón de pasta, que se gane fácil. Hablando con ellos, sus expectativas son trabajar, ganar dinero y... vivir por su cuenta. Les preguntas cómo van a hacer eso y te contestan: "es muy fácil, porque yo tengo un amigo, que vive, que trabaja repartiendo pizzas y tiene un piso y puedo vivir con él". Cuando les preguntas como lo pagan te contestan: "ah! no se paga tanto, hay alquileres de 10.000 ptas." Palabras a las que yo les he dicho: "hijo, pues dime dónde porque yo mañana me alquilo uno"... Se quieren comer el mundo. (Anexo IV)

CAPITULO VI

TIPOS DE FOGARES E MODOS DE SOCIALIZACIÓN FAMILIAR

"Antes a familia non tiña ese sentimento profundo, era unha realidade moral e social, máis que sentimental " (Ariès, 1987: 488).

"Hoxe non está claro que dúas persoas vaian casar, cando van casar, se conviven en vez de casar, se casan en vez de convivir, se o fillo nacerá e se criará dentro ou fóra da familia, coa persoa coa que un vive ou coa persoa que un ama pero que vive con outro, antes ou despois da formación ou en medio dela, como será compatible todo isto a curto prazo, a longo prazo ou momentaneamente coas obrigas ou ambicións da manutención, da carreira, do traballo de todos os implicados" (Beck, 1998: 133).

"Os dereitos desta infancia ocupan un segundo lugar, despois dos paternos, e se se considera que os pais 'fracasan', someterase os fillos aos procedementos do goberno" (David Buckingham, 2002: 91).

"Hay un poco de todo.. pero son chavales normales y corrientes, adolescentes que están aquí por todas las condiciones que vivieron" (Educador. Anexo IV).

A pesar de que cada época histórica defende, mesmo con respaldo legal, un modelo familiar representado como hexemónico, a realidade social, sempre máis rica e complexa, dá conta de que a familia en singular –en tanto realidade uniforme– non existiu nunca e que, a pesar de ser a máis universal das institucións sociais, as súas formas históricas son demasiado diversas para poder subsumilas nun único concepto (Giner e outros, 1998: 293).

Se esta heteroxeneidade nas formas familiares non é unha característica exclusiva dunha época concreta, parece pertinente cambiar o uso de familia en singular, polo de familias que, presentando continuidades e discontinuidades co pasado, emerxen nun marco cultural e histórico concreto (Iglesias de Ussel, 1998).

O que sen lugar a dúbidas constitúe unha novidade, especialmente nos últimos vinte e cinco anos, é que, xunto co aumento do pluralismo das configuracións familiares, emerge con forza a reivindicación da lexitimidade de vivir formas alternativas ao modelo de familia privilexiada como tal polas leis e, xa que logo, a reclamación dos mesmos dereitos e deberes que se consideran para esta⁹⁹.

Os cambios observados na estrutura, na función e na composición familiar das sociedades contemporáneas poñen de manifesto que a familia nuclear fusional, en tanto que arquetipo da sociedade moderna descrita na década dos 50 por Parsons e outros sociólogos –baseándose na realidade familiar da posguerra dun sector da sociedade americana–, aínda que continúa sendo a forma familiar representada como "normal", no dobre sentido de ser a máis frecuente e servir de "norma ideal" de referencia á maioría da xente (Pérez-Díaz, Chuliá e Valiente, 2000:14), convive con outras que, como a cohabitación ou a monoparentalidade, se reclaman como opcións igualmente válidas.

De entre o amplo abano de cambios sociais acontecidos nas últimas tres décadas, tanto en España como no resto de países da Unión Europea que, pola súa relevancia, se considera necesario ter en conta para entender o pluralismo e a reorganización interna das configuracións familiares na actualidade, cómpre salientar os acaecidos nas pautas demográficas así como outros que, froito de

⁹⁹ Sobre os numerosos cambios que experimentou a institución familiar ao longo da historia, resulta especialmente interesante a obra de Philippe Ariés, *La vida del niño en el Antiguo Régimen* onde analiza o paso do que denomina "familia liñaxe á familia sentimental moderna" (1987: 494).

determinados movementos e políticas sociais, provocaron cambios lexislativos cun forte impacto social¹⁰⁰.

Entre os cambios demográficos máis relevantes cómpre salientar: a) o descenso da nupcialidade de persoas solteiras, que diminuíu nos grupos de menor idade, así como o aumento do número de separacións e divorcios; b) o descenso de número de nacementos e o aumento da idade media das mulleres para teren descendencia, e c) a redución da mortalidade infantil e o aumento da esperanza de vida (*Dirección General de Protección Jurídica del Menor*, 1994a).

Mais xunto con estes factores que se presentan, en palabras de Requena, como "algúns dos síntomas máis evidentes dese proceso en que van xurdindo as 'familias posnucleares'" (1993: 250), hai que subliñar as modificacións lexislativas que supuxeron o recoñecemento de novos dereitos e deberes, como a igualdade de todos os cidadáns, a igualdade de fillas e de fillos ante a lei, o divorcio ou a consideración da familia como un ben que hai que protexer. Foron estas conquistas as que favoreceron a crise do patriarcado, a democratización das relacións familiares, e a reorganización da política familiar, e que posibilitaron a emerxencia de "novas experiencias de organización familiar en que se redefinen prácticas culturais como o matrimonio, a sexualidade ou os vínculos tradicionais de autoridade e solidariedade familiar" (Moreno, 1999: 10).

En definitiva, os trazos que se observan con maior ou menor intensidade na maioría dos países europeos en tanto características da segunda transición demográfica son, tal e como sintetiza Castro (1999: 62), a nupcialidade tardía, precedida dun período máis longo dos mozos no fogar paterno; aumento da cohabitación; a maior incidencia da maternidade fóra do matrimonio, e o incremento da ruptura matrimonial, co conseguinte aumento de familias monoparentais.

Superado o movemento antifamilia dos anos 60, que proclamaba a crise ou o debilitamento da familia para cumprir as funcións básicas de socialización dos seus membros, na actualidade asistimos á configuración de novas estruturas menos institucionais, máis diversificadas e máis igualitarias en canto ao status relativo de cada un dos seus membros. Diversas enquisas sobre a familia (Alberdi e outros, 1995) poñen de manifesto que a xente valora positivamente este novo concepto de familia que cuestiona os modelos tradicionais de parella e combina o respecto á familia coa diversidade de opcións persoais para configurala ou mesmo disolvela, polo que podemos concluír que "as características da familia moderna non se atopan en ningún trazo peculiar desta, senón que

¹⁰⁰ Das transformacións protagonizadas pola institución familiar durante o último cuarto do século XX, dá boa conta a publicación de varias monografías sobre a familia desde a Socioloxía (Flaquer e Soler, 1990; Requena, 1990; Solsona e Treviño, 1990; Alberdi, 1995 e 1999; Iglesias de Ussel, 1998; Flaquer, 1998; Moreno, 1999; Pérez, Chuliá e Valiente, 2000) que, ademais de ilustraren a diversidade de formas familiares e non familiares que coexisten na actualidade, constitúense en referentes teóricos para comprender en que medida as familias reflicten as modificacións rexistradas nos ámbitos económico, político ou cultural. Ariés, *La vida del niño en el Antiguo Régimen* onde analiza o paso do que denomina "familia liñaxe á familia sentimental moderna" (1987: 494).

máis ben se sitúan nas súas características de diversidade e de tolerancia ante as formas alternativas de comportamento que van aparecendo" (Alberdi, 1999: 141).

Ó longo de presente capítulo aproximaremonos á diversidade de formas estruturais e organizativas dos fogares, e procuraremos explicitar en que medida son considerados xudicialmente como significativos en tanto condicionantes da vida e da traxectoria dos menores infractores. Dito doutra maneira, tentaremos visibilizar que modelo familiar se utiliza como referente?, cales son valorados como explicativos da delincuencia xuvenil?.

6.1. FOGARES E FAMILIAS

6.1.1. Elementos definitorios da familia en tanto grupo doméstico

Familia é un termo de uso frecuente nas sociedades occidentais, mais de difícil definición cando se pretende que esta sexa válida para todas as súas modalidades. Dada a diversidade de estruturas familiares, así como a ambigüidade de conceptos e de definicións utilizados en relación con esta, faise necesario unha primeira aproximación conceptual que nos axude a delimitar o seu campo semántico para, a partir das diferentes conceptualizacións, explicitar cal imos considerar como referente para esta investigación.

A Constitución de 1978, aínda que non define a institución familiar, recoñécelle un papel fundamental para a organización de convivencia (Alberdi, 1999: 60) e modifica radicalmente a estrutura xeral das relacións de matrimonio e de parentalidade ao proclamar a igualdade de todos os cidadáns perante a lei. Polo demais, ao regular os tipos de relacións, dereitos e obrigas entre parentes, privilexia unha forma de familia sobre outros modelos posibles, a familia nuclear.

A antropoloxía e a socioloxía poden axudarnos a definir a institución que nos ocupa. No *Diccionario de Sociología* elaborado por Giner, Lamo de Espinosa e Torres recóllese nos seguintes termos: "grupo social constituído por persoas vinculadas polo sangue, o matrimonio ou a adopción, caracterizado por unha residencia común, cooperación económica, reprodución e cuidado da descendencia" (1998: 293). Flaquer (1998: 24) fai especial fincapé na función de reprodución biolóxica e social: "A familia é un grupo humano que ten como razón de ser a procreación, a crianza e a socialización dos fillos". Giddens entende que "é un grupo de persoas directamente ligadas por nexos de parentesco, onde os membros adultos asumen a responsabilidade e o cuidado dos fillos" (1998: 190).

A través destas aproximacións conceptuais, identificamos como elementos definitorios da fami-

lia, nun sentido estrito: a existencia de relacións de parentesco, a residencia en común e o cumprimento de determinadas funcións económicas, reprodutoras e socializadoras¹⁰¹.

Para a nosa investigación, considerar a relación de parentesco como elemento imprescindible da familia resulta un tanto problemático, dado que nas descrições das estruturas familiares con que traballamos, non sempre se especifica o tipo de relación entre a parella. En todo caso, en diversos informes déixase constancia explícita, cando se trata de familias reconstituídas, de que a parella non constitúe matrimonio, polo que puideramos inferir que nos casos restantes si existe este tipo de contrato.

Polo exposto, e se temos en conta os propósitos desta investigación, así como o marco lexislativo da nosa comunidade autónoma¹⁰² e o material empírico dispoñible, optamos por unha definición que permita recoller o máis amplo espectro posible das realidades coas que contamos, como é o caso da proposta por Inés Alberdi: "a familia está formada por dúas ou máis persoas unidas polo afecto, o matrimonio ou a filiación, que viven xuntas, poñen os seus recursos económicos en común e consumen conxuntamente unha serie de bens na súa vida cotiá" (Alberdi, 1999: 60).

Relacionado con este concepto aparece o de fogar, polo que se entende tanto a residencia común como as persoas que conviven neste. Alberdi defíneo así: "Fogar está formado polo grupo de individuos, xeralmente unidos por afecto, matrimonio ou consanguinidade, que pon en común os seus recursos, que viven nun mesmo domicilio e que se organizan diariamente como unidade de convivencia" (1999: 84).

Como pode apreciarse trátase de realidades moi próximas, e a principal diferenza entre elas radica en que o fogar non implica relación de parentesco (Moreno, 1999: 22). Nós utilizaremos indistintamente un e outro concepto, aínda que somos conscientes de que os membros dunha familia non teñen porqué compartir necesariamente a mesma residencia e de que as persoas que comparten un fogar non sempre gardan entre si relacións de parentesco.

¹⁰¹ O parentesco orixínase na nosa cultura pola filiación e o matrimonio, polo que parece necesario, tal e como apunta Giddens, explicar tamén estes termos: os lazos de parentesco son os que se establecen entre os individuos mediante o matrimonio ou polas liñas xenealóxicas que vinculan os familiares consanguíneos (nais, pais, fillos, avós etc.); o matrimonio pode definirse como unha unión sexual entre dous individuos adultos socialmente recoñecida e aprobada que, nas sociedades occidentais, está asociado coa monogamia (Giddens, 1998: 190).

¹⁰² A Lei galega de familia, infancia e adolescencia, refundida no Decreto 42/2000, do 7 de xaneiro, polo que se refunde a normativa reguladora vixente en materia de familia, infancia e adolescencia (DOG núm. 45, do 6 de marzo de 2000), coincide no fundamental con esta definición: "Son familias, para os efectos deste regulamento, os conxuntos de persoas unidas por vínculos de matrimonio ou de parentesco, ou as unidades de convivencia cando constitúan núcleos estables de vida en común".

6.1.2. Configuracións familiares diversas: cohabitación, monoparentalidade, matrimonio.

Tal e como recolle Amando de Miguel (1998: 454), o modelo familiar tradicional español, herdado do franquismo, é o dunha familia casada pola Igrexa católica, indisoluble, cun "cabeza de familia" que é varón, e cunha "ama de casa" que non traballa fóra do fogar. Pero baixo este modelo tradicional franquista/católico coexistían na realidade outros que ao se distanciaren daquel eran silenciados e mesmo repudiados.

Este modelo familiar único e hexemónico que unía indisolublemente *matrimonio, familia, núcleo familiar e fogar* experimenta unha importante escisión coa aprobación da Lei do divorcio de 1981. A partir deste momento prodúcese unha clara transición cara a modelos familiares que supuxeron unha diferenciación progresiva dos catro conceptos sinalados, polo que xurdiron posibilidades múltiples de convivencia que rompen coa sucesión mecánica de matrimonio, maternidade, familia e fogar (Miguel, 1998: 442-443).

Esta proliferación de novas formas de fogar, caracterizadas polo crecemento das configuracións familiares de feito e tamén por unha maior inestabilidade froito da maior liberdade dos cónxuxes (tanto para as rupturas como para comezar novas relacións) foi un dos cambios máis significativos da chamada segunda transición familiar.

O pluralismo tanto na forma como no contido das unidades familiares, favorece a recomposición ou a reconstitución das familias entendendo por tal "o conxunto de procesos que conducen á formación de novas unións familiares" (Flaquer, 1998: 159-160).

Unha das formas familiares que emerge tras a ruptura dese modelo é a cohabitación, en tanto situación que se dá cando unha parella que mantén unha relación sexual convive sen estar casada. Na actualidade en España existe un número moi considerable de parellas nesta situación que conviven cos seus fillos, aínda que se dan máis "como unha segunda oportunidade tras unha ruptura matrimonial ou como unha experiencia de parella tardía que como unha vía de aprendizaxe para o matrimonio" (Flaquer, 1998: 86).

Os informes en que se fundamenta esta investigación, só fan referencia explícita ao tipo de unión das parellas cando é un fogar reconstituído, ao considerarse este dato especialmente relevante para explicar as relacións entre os menores e as súas familias. Nos restantes casos elúdese esta cuestión, posiblemente dando por suposto que os fogares non reconstituídos están configurados polo matrimonio tradicional e, por tanto, non resultan explicativos por si mesmos. Para os efectos deste traballo, e dado o tipo de información dispoñible, incluimos baixo as categorías de familias ou de unidades familiares tanto a cohabitación como o matrimonio.

A monoparentalidade e a reconstitución familiar adoita producirse tras a ruptura dunha unión anterior. Así, no momento de producirse unha ruptura conxugal nunha familia con descendencia, o habitual é que se formen dous novos fogares, e que os fillos menores nados da unión da parella queden xeralmente baixo a custodia da nai que, ben asume o seu cuidado en solitario e constitúe unha familia monoparental, ben pasa a conformar unha familia extensa xa que volve á casa da nai, ben comeza unha nova relación de parella¹⁰³.

Esta é tamén a tendencia que se observa neste estudo e que ten efectos inclusive sobre a linguaxe, en tanto que vellos termos adscritos a determinadas realidades cargadas dunha negativa valoración social, necesitan ser redefinidos pois a realidade que nomean é cualitativamente diferente a outras épocas, tal e como imos explicar.

Nos anos sesenta a familia, o matrimonio e o traballo eran vinculantes para organizar os proxectos de vida e as biografías, mais ao longo das últimas décadas, mudaron as posibilidades e as obrigas de elección. Estes cambios na configuración familiar derivados das transformacións no tipo de relacións que une os seus membros, demandan a necesidade de modificacións lingüísticas, que superen prexuízos de épocas pasadas e contribúan á súa normalidade en tanto opcións igualmente validadas polo social.

O sociólogo Ulrich Beck dá boa conta desta diversidade de opcións, así como das dificultades que estas supoñen para a linguaxe:

"Hoxe non está claro que dúas persoas vaian casar, cando van casar, se conviven en vez de casar, se casan en vez de convivir, se o fillo nacerá e se criará dentro ou fóra da familia, coa persoa coa que un vive ou coa persoa que un ama pero que vive con outro, antes ou despois da formación ou en medio dela, como será compatible todo isto a curto prazo, a longo prazo ou momentaneamente coas obrigas ou ambicións da manutención, da carreira, do traballo de todos os implicados (...). Cada vez é máis difícil poñer en relación o concepto coa realidade. A unicidade e constancia dos conceptos (familia, matrimonio, paternidade, maternidade, nai, pai etc.) oculta a crecente pluralidade de situacións que se agachan detrás deles (por exemplo en relación aos pais: pais separados, pais de fillos únicos, pais que educan en solitario, pais solteiros, padrastrós, pais desempregados, amos de casa, pais que comparten o piso con outras persoas, pais de fin de semana" (Beck, 1998: 133).

Nesta investigación, tanto a través dos informes como ao longo das entrevistas, conséntase que, cando as referencias son de nai, pai, filla ou fillo, tía ou tío, avoa ou avó non parece haber ningún

¹⁰³ Segundo se recolle no censo do 1991, catro de cada cinco fogares monoparentais están encabezados por mulleres. Ademais é de destacar que un 15% dos monoparentais acollen outras persoas, na gran maioría ascendentes.

problema, a pesar dos cambios introducidos no significado destas relacións nas últimas décadas. Porén, vemos unha gran dificultade para nomear formas de relacións familiares que en épocas pasadas ou ben non existían, ou ben existindo os termos que as designaban están cargados de valoracións negativas que transcenden o tipo de relación en si.

O novo panorama de relacións paternas, "os meus fillos, os teus fillos, os nosos fillos, coas diversas regulacións, sensibilidades e zonas de conflito que implica para todos os afectados" (Beck, 1998: 132), volve especialmente complicado o uso de voces como madrastra ou padrasto, fillastra ou fillastro, medio irmá etc. que caeron en desuso ata o punto de non se consideraren correctas, pois aínda dando conta de situacións estruturalmente semellantes ás do pasado, levan adherido un significado cargado da negatividade. De aí que se cuñen outras expresións co propósito de suavizar esa valoración negativa e de ofrecer unha información máis aséptica: "fillo dunha anterior relación da nai, filla da súa compañeira".

O feito de nomear estas realidades cunha linguaxe cargada de valoracións, evidencia a necesidade de novas expresións para substituír aqueles vocábulos excesivamente marcados por connotacións non aceptadas socialmente e poder contribuír así á normalización das situacións que latén baixo estes termos e das súas derivacións no ámbito das relacións.

A diversidade de configuracións familiares e mesmo as novas expresións poden verse nos extractos dos informes sobre a composición das familias, que teñen como punto de referencia o tipo de relación e ocupación dos seus diversos integrantes:

"Pai en paradoiro descoñecido; a nai é ama de casa; dous irmáns de 12 e 9 anos; medio irmá de 6 anos; padrasto de 32 e avoa materna pensionista" (Informe 51).

"Os pais separáronse cando naceu. Volveron a convivir durante catro anos (cando o menor tiña entre 11 e 15 anos). Os pais tiveron senllas parellas con fillos. Actualmente vive coa súa avoa, irmá e familia desta" (Informe 63).

6.2. ESTRUCTURA OU FORMA DOS FOGARES

A socioloxía da familia en España estivo caracterizada durante décadas por seguir unha tradición pouco crítica, e non foi ata os anos noventa que a análise das estruturas familiares se abordou desde a perspectiva de modelos familiares diferentes (Miguel, 1998: 441).

Este enfoque viuse enriquecido, como apunta o devandito sociólogo, polo estudo dos fogares en

tanto "unidades de recuento administrativo da poboación" (1998: 151), dado que unha parte considerable do coñecemento sobre a familia e a súa evolución deriva dos datos facilitados polos censos de poboación, que proporcionan información sobre as persoas que conviven en cada fogar, as súas principais características sociodemográficas e mesmo os perfís típicos dos fogares de cada zona.

Neste traballo, á vista da gran heteroxeneidade de información dispoñible, pareceu pertinente para a súa organización, acollerse a algunha tipoloxía que, a modo de estrutura, servise de soporte ás explicacións de carácter máis cualitativo sobre os fogares dos menores infractores.

A tipoloxía adoptada toma como referente a proposta no *Informe sobre la situación de la familia en España*, dirixido por Inés Alberdi e publicado no 1995 polo Ministerio de Asuntos Sociais. Está organizada en torno a tres dimensións: a composición do fogar en función do tipo de relación que teñen entre si os seus membros; a elección de residencia pola persoa ou persoas responsables do fogar e o tipo de ingresos.

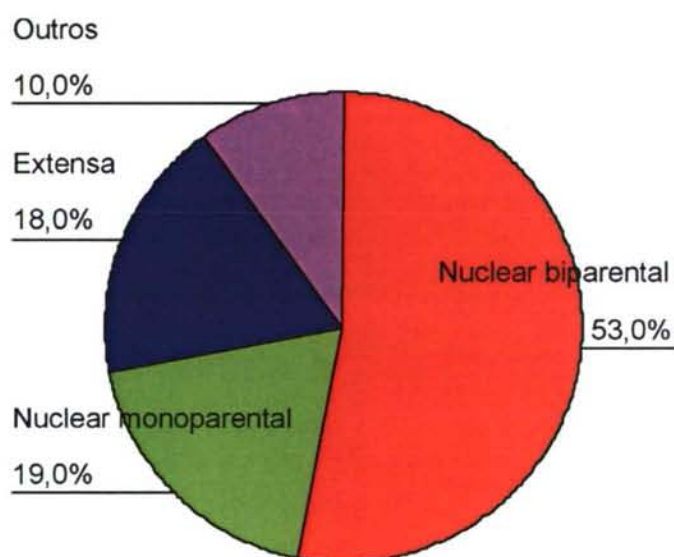
Aínda que adoptamos esta perspectiva como modelo, os datos dispoñibles non sempre nos permitiron aplicala de forma estrita, especialmente no que fai referencia aos ingresos. Unha caracterización dos ingresos familiares require ter en conta varios criterios de clasificación, entre eles a orixe das rendas, o número de fontes, a súa periodicidade ou estabilidade, o tipo de parentesco dos perceptores de rendas cos restantes membros do fogar, o grao de dispoñibilidade dos ingresos para os restantes familiares, a contía dos ingresos e as consideracións subxectivas respecto destes e, en función destes perfilanse diferentes tipos: arquetípicas, simétricas, de rendas mixtas por patrimonio activado, de rendas poslaborais permanentes ou temporais, plurisalariais non simétricas, con ingresos derivados do capital, dependentes dos seus parentes, que dependen doutras organizacións e inestables (Alberdi e outros, 1995: 319-325).

Adaptar a información dispoñible a esta clasificación fíxose de todo imposible xa que, ou non contabamos cos datos necesarios para facer o axuste ou, cando os tiñamos, aparecían innumerables matices que volvían a interrogar esta clasificación. A información recollida parecía responder a unha configuración en espiral incompatible con calquera clasificación tipo, polo que pareceu máis pertinente aproximarnos aos fogares en tanto unidades económicas desde unha perspectiva que enfatizase os efectos que a economía no fogar tiña sobre as persoas e as súas relacións tanto dentro como fóra do fogar, apelando ás características dos tipos de traballos máis frecuentes, visibilizando quen realiza os traballos remunerados e os non remunerados e mesmo que fogares reciben axudas sociais, que recolleemos no derradeiro capítulo deste traballo.

6.2.1. Tipos de fogares segundo a relación entre os seus compoñentes

Entendendo por forma familiar "o conxunto de principios e regras que rexen a formación, o desenvolvemento e a disolución do grupo familiar e que, por tanto, determinan a súa composición en calquera momento dado do seu ciclo de desenvolvemento" (Flaquer, 1999:21) distinguimos catro tipos de fogares en torno á súa forma: biparentais, monoparentais, extensos e outros.

GRÁFICA Nº 11
Tipoloxía dos fogares: nuclear/extenso
Forma do fogar

Biparentais

Desde a socioloxía considérase como familia nuclear, elemental, conxugal ou unidade familiar, o conxunto formado pola esposa, o esposo e fillas e fillos; e sobreenténdese que é a partir dela que se forman grupos máis extensos, e que contan con maior independencia con respecto dos sistemas de parentesco (Giner e outros, 1998: 354; Pastor, 1998: 87).

En tanto forma máis universal de estrutura familiar na sociedade occidental, a nuclear remite a unha configuración baseada en niveis relativamente altos de nupcialidade e nunha máis ou menos estrita regra neolocal de residencia. No noso país destaca como base fundamental da configuración dos fogares "as relacións primarias do matrimonio e a filiación con independencia residencial da familia de orixe" (Alberdi, 1999: 96), un feito que recolle o Informe sobre a familia dirixido por esta socióloga (1995), ao constatar que máis da metade dos fogares (53%) están integrados por un

matrimonio que vive cos seus fillos.

Esta cifra é lixeiramente superior á obtida nesta investigación onde os fogares nucleares biparentais, entendidos estritamente como: aqueles onde os pais viven cos seus fillos sen ningún outro familiar, representan un 44% do total. Pero considerando os fogares reconstituídos¹⁰⁴ (9%), que tamén son fogares biparentais, podemos concluír que supoñen un 53% do total, exactamente a mesma cifra que a rexistrada para o conxunto do Estado.

Monoparentais

Están formados por unha persoa adulta con fillos solteiros e cada vez son máis habituais. Tal e como constata Alberdi (1995:98-99), do 1980 ao 1991 os fogares monoparentais pasaron de representar un 6% a un 8,2%, se ben o desequilibrio entre os formados por homes e por mulleres non desaparece, xa que un 7,1% está formado por unha muller cos seus fillos e un 1,1% por un home cos seus fillos. Cinco de cada seis están encabezados por unha persoa viúva, oito de cada dez a cargo de mulleres.

Esta porcentaxe é significativamente inferior á que achamos nesta investigación, onde os fogares nucleares monoparentais representan un 19% do total e todos están formados por unha muller cos seus fillos. En ningún caso se trata de mulleres que decidan ter fillos sen cónxuxe, senón de situacións derivadas de separación (65,7%) e de viuvez (34,3%).

Cando os informes recollen os motivos da separación apuntan a cinco causas: alcoholismo do pai, ludopatía do pai, malos tratos do pai á nai e aos fillos; dificultades de convivencia sen especificar o motivo e abandono do pai.

Extensos

A familia extensa utilízase para caracterizar "aqueles sistemas familiares en que convivan no mesmo grupo doméstico membros adultos de diversas xeracións" (Flaquer, 1998: 24; Giner e outros, 1998: 354); ou dito en expresión de Alberdi, "familia nuclear con algún outro membro" (1999:100).

As relacións de parentesco entre núcleos familiares funcionan como un recurso social a que

¹⁰⁴ Sobre os fogares reconstituídos Del Campo explica que "dispoñemos de poucos datos, pero sabemos que a súa incidencia no noso continente é limitada e vai desde un 4% en España e en Francia ata un 7% en Dinamarca" (2000:141).

acudir en situacións de penuria ou dificultade económica e, no caso desta investigación, son maioritariamente os avós destes menores os que garanten algunha axuda¹⁰⁵.

Os motivos sobre os que descansan os intercambios coa familia extensa, que nesta investigación representa un 18% do total, son bastante parecidos aos da familia extensa tradicional, en tanto intercambios de axuda interxeracional que, como é o caso dos fogares monoparentais, se impón como recurso imprescindible para garantir un nivel de vida suficiente para poder vivir.

Á marxe do seu núcleo, a principal figura neste tipo de familias son as avoas e os avós, con presenza idéntica (9%) nos fogares monoparentais e nos biparentais, se ben no caso dos primeiros son as nais con fillos menores ao seu cargo as que máis posibilidades teñen de retornar ao fogar dos seus pais.

A composición dos fogares extensos é moi diversa: 9 proceden de fogares biparentais e 9 de fogares monoparentais, destes últimos en 8 os menores viven coas nais, e só 1 vive co seu pai, que está viúvo e formou un novo fogar; curiosamente este menor visita con frecuencia o novo fogar paterno, pero reside normalmente cos avós.

Dos 23 fogares en 16 só hai avoas (en todos os casos maternas), e nos restantes están presentes os dous sen diferenzas significativas.

Outros: múltiples, acollementos familiares e residencias

Menores abandonados, de protección, en dificultade social, en desamparo; baixo estas e outras denominacións agáchanse unha ampla variedade de situacións que teñen un efecto prexudicial sobre a vida dos menores e que fan imprescindible a intervención da entidade pública para asegurar a súa protección.

Un 5% dos menores non contan nin con fogares, nin con familiares ou veciños que se responsabilicen do seu cuidado. Son menores que se achan en situación de desamparo.

Dentro das situacións recollidas baixo o enunciado de "Menores en desprotección social" é necesario distinguir entre as situacións de risco e aquelas de desamparo, en tanto que, tal e como regula a Lei orgánica 1996 de protección xurídica do menor, están referidas a distinto grao de desprotección polo que requiren distinto tipo de intervención.

¹⁰⁵ España e Portugal son os países en que se rexistran porcentaxes máis altas de xente que vive en fogares extensos: o 17% dos fogares pasan a estar encabezados por maiores de 64 anos que son pensionistas (EUROSTAT, 2000: 50; recollidos por Pérez-Díaz, Chuliá e Valiente, 2000).

As situacións de risco están caracterizadas pola existencia dun prexuízo para o menor que non alcanza a gravidade suficiente para xustificar a súa separación do núcleo familiar, a intervención limitase a intentar eliminar, dentro da institución familiar, estes factores de risco. Nas situacións de desamparo, a gravidade dos feitos aconsella a extracción do menor do núcleo familiar e a entidade pública asume a súa tutela e decide a conseguinte suspensión da patria potestade ou da tutela ordinaria.

Segundo o Decreto 42/2000, polo que se refunde a normativa reguladora vixente en materia de familia, infancia e adolescencia, o abandono é unha das situacións consideradas como desamparo¹⁰⁶ e a figura de desamparo vén definida na Lei 21/87 como "a que se produce de feito a causa do incumprimento ou do imposible ou inadecuado exercicio dos deberes de protección establecidos polas leis para a garda dos menores, cando estes queden privados da necesaria asistencia moral ou material, de tal xeito que a gravidade dos feitos aconselle que o menor sexa separado da familia".

O acollemento dun menor nun centro ou institución efectúase, segundo a lexislación vixente¹⁰⁷, "cando se esgoten todas as posibilidades de mantemento del na súa familia a través da utilización de todos os recursos preventivos e o acollemento familiar ou adopción non sexan posibles ou se consideren inadecuados". Nestes casos, é o delegado provincial¹⁰⁸ quen asume a tutela administrativa durante o tempo que non desaparezan as causas que a motivaron ou se proceda á constitución de tutela ordinaria, o menor sexa adoptado, se emancipe ou acade a maioría de idade.

Cinco dos rapaces desta investigación, viven nunha residencia de menores, por careceren de todo tipo de soporte social.

Por último comprobamos a existencia de tres fogares onde residen, ademais dos avós, outros familiares propios da estrutura de fogar plurinuclear: tías e tios con descendencia e dous fogares onde son os avós quen asumiron a responsabilidade sobre o cuidado dos menores por medio dun acollemento familiar¹⁰⁹.

En síntese, as formas dos fogares onde viven os menores e a súa porcentaxe é a que segue: biparental (53%), monoparental (19%), extenso (18%, sendo o 9% derivada dun f. monoparental e

¹⁰⁶ Art. 33.2

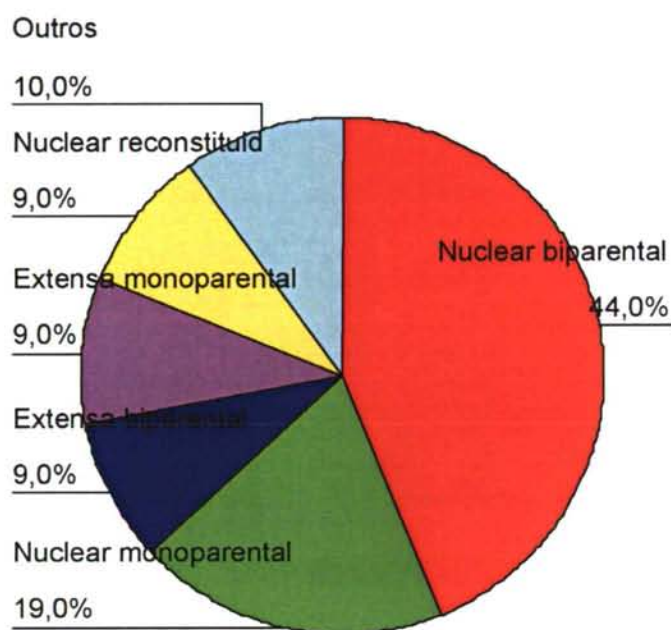
¹⁰⁷ Art. 59.

¹⁰⁸ Art. 37.1

¹⁰⁹ O Decreto 42/2000 no Capítulo III baixo o título "Da protección do menor", no seu art. 50 outorga a garda do menor, por medio do Acollemento familiar, a unha persoa ou grupo familiar coa obriga de velar por el, telo na súa compañía, alimentalo, educalo e procurarlle unha formación integral; ao tempo que destaca en tanto criterio para adoptar esta medida que se favoreza a permanencia do menor no seu propio ambiente, procurando, de considerarse aconsellable, que se produza en familia extensa.

outro 9% dun f. biparental) e baixo o 10% que engloba a categoría de "outros" agáchanse os pluri-nucleares (3%), acollemento familiar por parte dos avós (2%) e un 5% de menores carecen de fogar.

GRÁFICA Nº 12
Diversidade na forma dos fogares segundo a relación entre os seus membros

6.2.2. Tamaño dos fogares

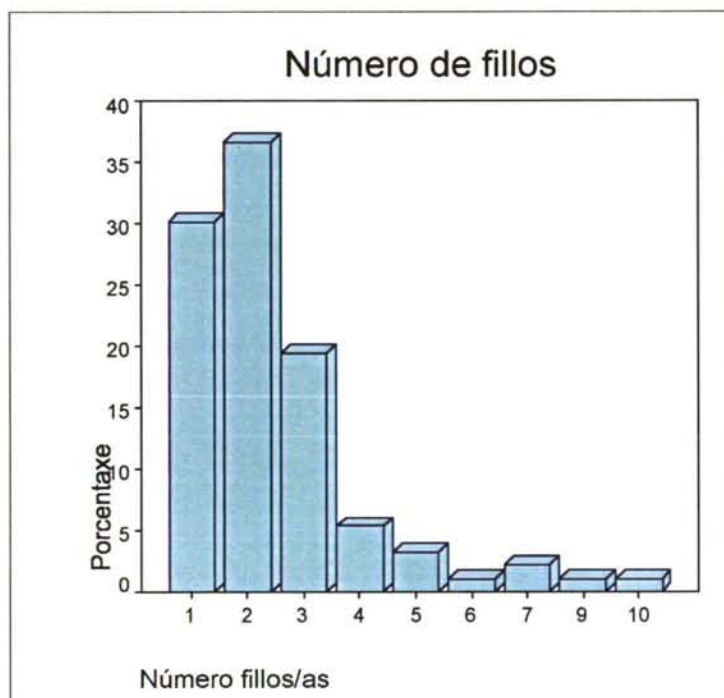
Tal e como dixemos na introdución a este capítulo, unha tendencia característica na evolución das familias no contexto europeo (con pequenas variacións entre o norte e o sur de Europa) é a redución no número dos seus membros, non só dos ascendentes senón tamén os descendentes.

Hai coarenta anos o tamaño medio dos fogares era de 2 ou 3 fillos por familia, e eran moi escasas as familias cun só fillo, e tamén as que tiñan máis de 4. Trinta anos despois, nos noventa, o modelo máis estendido é o de 2 fillos nos países do norte de Europa e en Francia, mentres que no norte de España e de Italia é moi normal o fillo único, e no sur de Alemaña non se chega nin sequer a un fillo (Montoro, 2000: 33).

Esta redución no tamaño dos fogares, derivada do descenso de natalidade, fai que en conxunto os fogares de cinco ou máis membros non superen na actualidade o 13% do total (Del Campo, 2000: 146-147, usando como fonte a Distribución dos fogares no 1994, EUROSTAT).

Os fogares en que viven os menores suxeitos desta investigación responden a esta tendencia. Tal e como se pode apreciar no gráfico, predominan claramente os fogares con dous fillos (36,6%) ou con fillo único (30,1%), seguidos polos de tres (19,4%) e de catro ou máis (14,0%).

GRÁFICO Nº 13
Número de fillos e fillas por fogar

6.2.3. Tipo e forma da vivenda

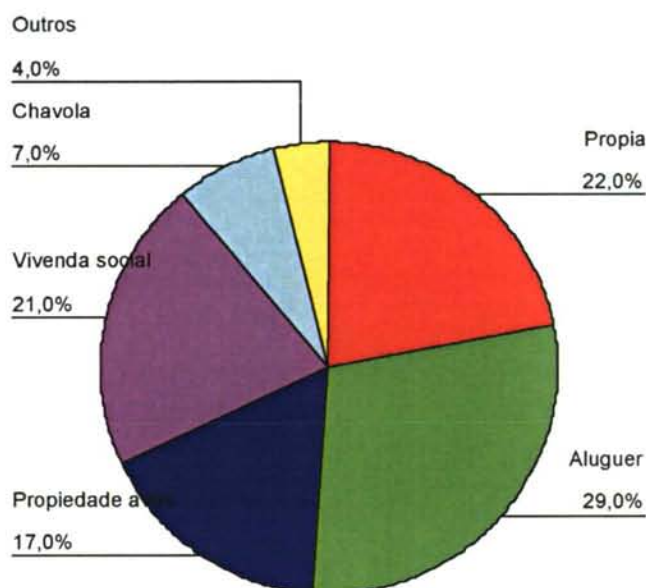
Con respecto á vivenda¹¹⁰, acostúmanse a tipificar as regras de residencia segundo a parella adopte o domicilio dos pais do marido: residencia virilocal ou patrilocal; a dos pais da muller: residencia uxrilocal ou matrilocal ou ben establecen unha nova residencia, distinta da dos pais de ambos: residencia neolocal (Flaquer, 1998: 23).

Os informes reflicten invariablemente este tipo de información só no caso de que a parella se

¹¹⁰ Os informes achegan outros datos que previamente non consideráramos e que resultan especialmente significativos ao estar ligados aos recursos económicos do fogar, a saber: as vivendas de carácter social representan un 21% do total, que existen chabolas en tanto tipo de vivenda coa que non contabamos e que representan un 6% dos fogares e que mesmo hai rapaces que carecen de fogar.

separe, dado que no resto só se significa como importante o feito da presenza ou da ausencia dos avós, pero non sempre se fai referencia á titularidade da vivenda.

GRÁFICO Nº 14
Vivenda

Como ilustra o gráfico, a información considerada significativa en relación á vivenda podemos agrupala nas devanditas categorías: vivenda social, propiedade dos avós ou da parella e en aluguer.

6.3. ESTRATEXIAS DE ORGANIZACIÓN FAMILIAR: ENTRE O CONTROL E OS AFECTOS

As transformacións nas formas de relacionarse as nais e os pais coas súas fillas e cos seus fillos discorren historicamente paralelas ao proceso de modernización experimentado polas formas matrimoniais que, ao entender de Gimeno (2003: 138), xa non están necesariamente determinadas pola necesidade ou pola conveniencia, senón polo amor, pola planificación e pola decisión reflexiva.

Asemade, neste proceso de transición á sociedade moderna, a familia deixa a un lado as importantes funcións económicas e educativas para se converter en algo parecido ao que Requena enuncia como "unha axencia dispensadora de servizos afectivos" (1993: 254).

As relacións afectivas establecidas no ámbito familiar non sempre foron esixidas como requisi-

to imprescindible para exercer dun xeito responsable a maternidade e/ou a paternidade, pero coa nuclearización da familia, o espazo privado reorganízase e a infancia convértese na idade privilegiada sobre a que pivotará a configuración familiar.

Esta revalorización da infancia está relacionada coas novas directrices que se pretenden difundir acerca da educación no ámbito doméstico, diferenciándose para estes efectos entre familias ricas e pobres. Tal e como afirma Donzelot (1979:20-48), os fillos das clases burguesas son subtraídos da influencia negativa dos domésticos e sometidos á vixilancia dos pais; mentres que os das clases son controlados pola filantropía que, co fin de diminuír o custo social da súa reprodución, instaura o modelo pedagóxico preventivo da liberdade vixiada, ao considerar como problema o exceso de liberdade e o abandono na rúa, polo que a solución adoptada consistiu en retroceder ao neno cara aos espazos de maior vixilancia: a escola e a vivenda familiar¹¹¹.

Na medida en que os valores familiares se focalizan nos fillos, na súa educación e no seu desenvolvemento, o ámbito doméstico comeza a ser organizado en función das necesidades dos máis pequenos e, nesta nova reorganización, ás nais esixeselles unha implicación directa no seu cuido. Esta nova función maternal converteu as nais, ben en mediadoras que vixiaban para que se fixese o considerado óptimo para o benestar infantil, ben en "amas de cría", sempre sospeitosas de abandono e de interese egoísta; pero en ningún caso supuxo un maior poder na toma de decisións, seguirán sendo asumidas polo marido ou, no seu defecto, polos especialistas do social (Donzelot, 1979: 13-48).

A medida que este prototipo de familia moderna chegaba a finais do século XIX á maioría dos fogares, tal e como entende Ariès (1969), os fillos pasan a ter un valor máis expresivo que instrumental, e tenden a representar máis un fin en si mesmos que un medio para conseguir algo, polo que a responsabilidade parental cara a estes queda así invariablemente ligada aos valores afectivos e de tenrura que, desde ese momento, se irán impondo como imprescindibles para o benestar de toda a infancia.

A importancia e mesmo a profesionalización de todo o que supón o cuido infantil continúa de actualidade e mesmo segue a introducir novidades. Tal e como explica David Buckingham "pode-mos afirmar que se pasou de formulacións condutistas cara a outras baseadas na psicoloxía evolutiva, de xeito que a confianza na disciplina física estrita e na regulamentación deu paso a unha insistencia na orientación e na crianza, o que moitos entenden como unha democratización das actitudes dos pais" (2002: 80).

¹¹¹ Que, en palabras do propio autor: "Non é de entendela como unha fórmula inxenuamente apolítica de intervención privada na esfera dos problemas sociais, senón que é de considerala como unha estratexia deliberadamente despolitizante cara ao establecemento dos servizos colectivos" (1987: 58).

Na sociedade actual as responsabilidades de nais e de pais para coas súas fillas e cos seus fillos parecen ser ilimitadas, polo que as inseguranzas e os medos a ser malos pais ou nais son tamén infinitos, especialmente durante a chamada adolescencia.

Na medida en que a adolescencia é unha categoría demográfica, dado que está integrada por un conxunto de anos dentro dunha franxa de idade máis ben laxa, e caracterizada por certa autonomía e independencia con respecto ás etapas anteriores, podería pensarse que é un momento en que as obrigas das familias con respecto dos fillos que pasan por este momento evolutivo comezan a diminuír, especialmente as preocupacións que xiran en torno á conciliación do ámbito doméstico e laboral.

Pero se ben o presuposto anterior é certo, cómpre salientar que a adolescencia é considerada nas sociedades actuais como "socialmente problemática" (Funes, 1991), ata tal punto que a sociedade nega que existan de non ser como problema. É precisamente tamén na adolescencia o momento no que os pais, e especialmente as nais, comezan a pasar o exame social acerca da súa adecuación e da súa boa actuación como tales.

Velaí a outra cara das relacións filiais fundamentadas nos sentimentos: a gran recompensa afectiva. Como afirman Beck e Beck-Gernsheim (1998: 186), nos ambientes acomodados das sociedades desenvolvidas, os fillos pasan de ser valorados pola súa utilidade económica a selo por motivacións emocionais, en función do "beneficio psicolóxico" que prestan aos pais.

Pero na nosa investigación obsérvase que esta non é unha característica exclusiva dos grupos favorecidos socialmente, pois nas familias consideradas, que forman parte dos segmentos máis desfavorecidos, existe unha indubidable dependencia afectiva. Cando a vida é precaria, o afecto posiblemente sexa o que as nais se resisten a perder. De aí que tendan a ser condescendentes cos desexos dos seus fillos e febles na súa corrección, por máis inconvenientes que lles produza este proceder na súa vida cotiá. Agora ben, este comportamento non difire substancialmente do modelo familiar predominante nun amplo espectro da sociedade. En palabras de Gimeno, "a educación dos fillos vivese no seo dun mar cheo de contradicións e de perplexidade: de afectos incondicionais, de receos ante todo o que poida distanciarnos dos menores, de vixilancia cara ás consecuencias de todo o que se fai ou deixa de facerse polo seu ben, de precaucións para non perdelos, de proxeción para o futuro dos fillos que eles non sempre aceptarán, de sentimentos de fracaso cando a realidade non acompaña as nosas expectativas, de inseguranzas acerca de como guiar a nosa conduta cara a eles, de sentimentos de culpabilidade por non ternos comportado doutra forma a como o fixemos, de renuncias persoais en aras do seu porvir" (Gimeno, 2003: 141).

Nais e pais saben que, de aparecer problemas, desarraigos ou tensións nos fillos, vanse a explicar con base ós comportamentos e ás decisións adoptadas por eles nos modos de socialización, e

mesmo pode cuestionarse a relación de parella. Así que, como di Alberdi, "xustamente cando os pais poden comezar a relaxarse a respecto das súas obrigas cotiás é cando se exercen as presións máis fortes sobre eles en relación co significado da paternidade e da maternidade" (1999: 172). Ademais, mentres que nos primeiros anos de vida se pensa que aínda están a tempo de tomar decisións para encamiñalos, chegados a esta idade, "a doutrina di que é tarde e que non se pode facer nada, só expiar a culpa se acaso se presentan situacións e comportamentos difíciles ou censurables" (1999: 173).

Ao longo desta investigación constatamos que unha fonte de preocupacións dentro dos fogares son as atencións e os cuidados aos fillos en tanto tarefas que necesitan tempo e esforzo. As opinións que comunican os pais e as nais convértense, na maior parte dos casos, en lamentos ante a imposibilidade de garantiren o benestar dos seus fillos, mais tamén neste ámbito os efectos son sexuados: fronte á deserción educativa dos pais aparece a sobreimplicación afectiva e consecuentemente o desbordamento das nais e, na medida en que a idea de paternidade aínda non está asociada aos cuidados e ás tarefas domésticas, dificultase a distribución equilibrada das tarefas do fogar, polo que parece urxente construír "unha definición máis profunda do significado da maternidade e da paternidade" (Alberdi, 1999:288).

Asistimos así a un importante cambio nas estruturas familiares e tamén nas relacións internas da familia entre pais e fillos, cada vez máis marcadas polos sentimentos, e onde se valora especialmente a ausencia de conflitos, aínda que para o conseguir sexa necesario rebaixar constantemente os niveis de esixencia. Co propósito de profundizar sobre deste asunto, afondaremos sobre das diversas estratexias desplegadas por estas familias para cumprir coas súas responsabilidades parentais, así como sobre dalgunhas das súas dificultades.

6.3.1. Novas e vellas funcións familiares.

A consideración das familias en tanto pezas chave para a socialización e reprodución da cultura política e económica dun país, resulta un factor decisivo na súa forma de adaptación ás transformacións e cambios que nel se producen; pero á vez, lonxe de seren células illadas, redutos da privacidade, son fonte de solidariedade e de conflito, de igualdade e de desigualdade, e representan o punto de ligazón entre o mundo laboral (o que cada quen ofrece e recibe da sociedade) e o mundo cultural simbólico (o que para quen significa o mundo e o propio sentido persoal) (Alberdi e outros, 1995: 192- 202).

As familias son configuración sociais, no senso de que están caracterizadas por un conxunto de relacións que reflicten unha certa orde característica da vida cotiá pero que, á vez, non foi deseñada previamente por ninguén. Entrar no seu ámbito privado permite coñecer os recursos que inflú-

en nas estruturas familiares, especialmente aqueles que condicionan as relacións persoais como os emocionais (boa relación de parella, vínculos familiares de apoio, amizade), materiais (ingresos económicos e bens e xeral), culturais (nivel cultural formal e non formal), temporais (dispoñibilidade de tempo para a interacción cos fillos) e sociais (relacións e habilidades sociais) (Alberdi e outros, 1995).

Garrido e Gil Calvo (1993: 13-34) cuñan o termo de *estratexias familiares*¹¹², para explicar os procesos de decisión adoptados polas parellas que, en tanto prescriben, restrinxen ou prohiben determinadas actividades dos membros do fogar, dan conta de que dispoñen de recursos e de alternativas ligados aos contornos sociais e ás oportunidades de todo tipo en que se sitúan e que administran coa súa mellor vontade para que redunde no benestar.

Achegándonos á vida cotiá destes fogares podemos ver a interdependencia entre os recursos dispoñibles e as estratexias que se despregaron. Con tal finalidade, entendemos por vida cotiá o mosaico complexo de escenarios, de rutinas, de relacións e de interaccións, de actividades, de satisfaccións e de tensións; a estabilidade e a influencia prolongada; o marco en que se producen acontecementos que nos influen fortemente e que, a pesar da diversidade cultural e social que caracteriza a súa organización, existe un trazo definitorio común, a presenza de adultos sobre os que recae a principal responsabilidade (Palacios e Moreno, 1998).

Sen pretendernos elaborar un catálogo exhaustivo sobre as funcións familiares, é interesante lembrar que idealmente a familia é pensada como "agregado de ocio e consumo, de plataforma de localización social, de núcleo de relación social, de panca para a constitución do patrimonio, de camiño para atopar emprego, de punto de apoio e de recurso de amparo en caso de crise e de unidade de prestación de cuidados asistenciais e de saúde" (Flaquer, 1998:130).

A partir da información recollida nos informes e das entrevistas realizadas, procuraremos caracterizar ó longo do presente capítulo cal é a organización dos fogares –a estruturación e o funcionamento interno– e no capítulo VII a súa articulación –a relación co social amplo–. Seguindo a Flaquer (1999: 22), para analizar a organización tomaremos en consideración a división sexual do traballo, o reparto de responsabilidades entre os membros do fogar en función do seu xénero e xeración, o proceso de toma de decisións por parte dos actores sociais e a identidade que deriva da súa participación na vida familiar; e para dar conta da articulación deterémonos nas relacións entre a familia como institución e o resto de sectores institucionais da sociedade, isto é, afondaremos no engarce entre o fogar e o contorno comunitario, entre o espazo doméstico e o mercado de traballo e entre a familia e o estado do benestar.

¹¹² Definen as estratexias familiares como aquelas "asignacións de recursos humanos e materiais a actividades relacionadas entre si por parentesco co obxecto de maximizar a súa aptitude para adaptarse a contornos materiais e sociais" (1993:15).

Para coñecer as estratexias familiares despregadas nestes fogares prestamos especial atención á diversidade de procesos posibles que xiran en torno á negociación entre os membros da parella, así como os estilos educativos que caracterizan as relacións entre nais-fillos-pais.

Antes de facermos alusión aos nosos datos, facemos previamente un pequeno percorrido dos modelos máis utilizados para abordar ambas as temáticas, por seren o marco teórico implícito en que se apoian os profesionais que escriben os informes.

Con respecto aos modelos de negociación entre os membros da parella, acostuman a diferenciarse tres, denominados de fusión, individualista e igualitario (Alberdi, 1995:199; Flaquer, 1999: 28). A parella chamada de fusión o principio en que se basea é no principio da complementariedade asimétrica e a especialización de funcións, supón que o reparto de responsabilidades entre o interior e o exterior do fogar e o predominio da muller no primeiro ámbito e do varón no segundo. Desta forma, o rol do marido tende ser máis ben instrumental e o da esposa expresivo, segundo a formulación clásica da socioloxía da familia.

No segundo tipo de parella denominada *individualista ou asociativa*, a unión baséase na autonomía relativa dos cónxuxes. A muller e o home desenvolven unha actividade económica fóra do fogar e achegan un salario, feito que abre a posibilidade dunha maior igualdade á hora de tomar decisións e de asumir obrigas.

Por último, está a familia que comparte un proxecto común e que asume o principio de *igualdade*, entendendo a corresponsabilidade (e non a axuda) como principio básico na organización do fogar.

Nesta investigación os datos confirman a especialización das tarefas familiares segundo o xénero e, por tanto, a supervivencia do contrato social tradicional, que admite como natural e lexítima a división de tarefas en función do sexo, e atribúe predominantemente ás mulleres a responsabilidade do cuidado dos fillos e do fogar, tanto no caso de que contén cunha actividade remunerada como no caso contrario. Confírmase así, tal e como demostraremos nos seguintes apartados, que "a especialización das tarefas familiares segundo o xénero é aínda máis a regra que a excepción, a pesar de ter perdido a súa vixencia como modelo simbólico de comportamento" (Alberdi, 1999: 246).

Instalado tal fose un membro máis das familias, a presenza indiscutible do patriarcado en todos os fogares está directamente ligada coas pautas educativas que se van establecer entre nais, pais e fillas e fillos, polo que consideramos necesario aludir a algúns dos principais modelos educativos.

Tal e como sinalan Palacios e Moreno (1998), os estudos sobre os estilos educativos coinciden

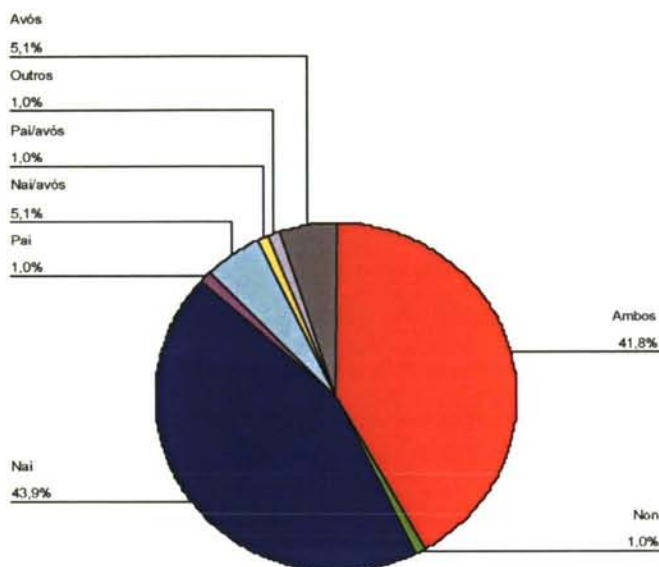
en sinalar dúas dimensións de análise básicas: a primeira ten que ver coa relación afectiva e a segunda coas estratexias de control e disciplina que utilizan as nais e os pais; e a combinación destas dimensións dá lugar a estilos de educación familiar descritos como democrático, autoritario, permisivo e indiferente.

En tanto dimensións básicas nas relacións materno-paterno-filiais, é a partir do control e do apoio paterno e materno que se establecen diferentes modelos de relación ou sistemas organizados de actuacións, de crenzas e de actitudes que implican condutas diversas. A tipoloxía desas condutas, a súa frecuencia e intensidade, van determinar diferentes tipos de relacións que acostuman a agruparse baixo tres modelos: o modelo autoritario, onde a forma máis frecuente de abordar as situacións vén marcada pola coerción física, verbal e as privacións e castigos; o modelo inductivo de apoio (tamén denominado democrático ou participativo) que ten como determinantes a expresión da afectividade, o razoamento e as recompensas; e o denominado modelo errático ou inconsistente para aquelas situacións frecuentes e reiteradas de desbordamento e de dificultades para reconducilas segundo os desexos parentais e a imposibilidade de establecer pautas de comportamento sistemáticas e coherentes (Alberdi, 1995: 212-215).

Segundo os datos que ofrecen diferentes investigacións (Aguinaga e Comas, 1991; Alberdi, 1995; Torres, Alvira, Blanco e Sandi, 1994) conséntase que o estilo democrático é o máis estendido nas familias españolas, aínda que tal e como sinala Alberdi está máis baseado nas condutas de apoio, de afectividade e de razoamento, que na participación equilibrada na toma de decisións.

Polas razóns que se expuxeron dedicaremos este apartado a afondar sobre as vellas e as novas funcións familiares, caracterizando os modos e o grao de implicación das nais e dos pais na educación e no cuido dos fillos e das fillas que, como apreciamos na gráficano 15, parece moi desigual en función do sexo.

GRÁFICA Nº 15
Responsabilidade parental (I)
 Implicación no coidado e educación dos fillos

Se consideramos o conxunto da mostra, pais e nais asumen conxuntamente as súas responsabilidades parentais no 41% dos fogares, a nai en exclusiva faíno no 43% e o pai en solitario no 1%. Como pode apreciarse en máis da metade dos casos, os pais ou ben están ausentes ou ben non cumpren coas súas obrigas, nin sequera aquelas que a vella paternidade lles esixía en función de xénero: sustento económico da familia e representación da autoridade familiar. O peso recae claramente nas nais, que asumen as súas responsabilidades practicamente en todos os casos.

Os datos desta investigación, no caso de fogares biparentais, responden ao perfil da parella de fusión característico do modelo de familia tradicional sobre todo nas dúas dimensións que se explicaron: atribución sexuada dos afectos e do control, de xeito que se presenta como idóneo que o pai exerza a autoridade e a nai garanta a boa comunicación e o soporte afectivo:

"Implicación dos pais no proceso educativo dos fillos e pautas de conduta socializadoras, ademais dun control e supervisión adecuado dos fillos. Con respecto ao estilo educativo: maior autoridade, esixencia e consistencia por parte do pai, non exenta de afectividade, e a nai máis permisiva e protectora " (Informe 1).

"O menor describe aos pais cun exercicio de roles dunha familia tradicional, o pai máis

esixente e inflexible pero dialogante. A nai é a figura que inspira máis confianza e está máis pendente e volcada na educación” (Informe 61).

Este modelo de fusión é o asumido como o máis axeitado tanto polas familias como polos profesionais, pero a realidade dos fogares remite a prácticas educativas típicas dos fogares monoparentais: maior responsabilidade da nai sobre o fogar, escasa implicación do pai nas tarefas familiares e no cuidado dos fillos e das fillas, predominio da afectividade sobre o control e dificultades para que os menores asuman a normativa familiar, ligadas maioritariamente á imposibilidade dos seus proxenitores de conciliar vida laboral e vida familiar.

As nais, e os pais no seu caso, valoran a afectividade por encima de calquera outra cousa, á vez que se senten desbordadas ante as dificultades que teñen para que os seus fillos cumpran coa normativa familiar de xeito que os niveis de esixencia sobre o seu cumprimento son rebaixados coa mesma facilidade coa que son desobedecidos, como podemos apreciar nos extractos dos informes¹¹³:

“A que exerce máis autoridade na casa, en relación coa educación do menor é a nai” (Informe 33).

“Manifesta mellor comunicación coa nai, co pai mantén unha relación máis superficial, comenta aspectos triviais. Define o pai como máis estrito e a nai máis permisiva e comprensiva” (Informe 41).

“Boas relacións familiares, pero maior confianza coa nai e coa irmá. É a nai quen se encarga da educación e da esixencia no cumprimento das tarefas, das normas e dos horarios xa que o pai manifesta que está pouco tempo na casa e fala pouco, deixando que sexa a nai a protagonista de todo o referente aos seus fillos” (Informe 43).

“Maior confianza na figura materna” (Informe 44).

“Boa comunicación, especialmente coa nai, é a figura de maior confianza. Cualifícanos de “bonachón” (Informe 46).

“A nai di ter certa sensación de impotencia por non poder estar cos seus fillos o tempo necesario por motivos do traballo” (Informe 48).

¹¹³ Cando os menores non contan con ningunha actividade de obrigado cumprimento, nin no ámbito escolar, nin no laboral, nin no de ocio, esta dificultade normativa agudízase máis. O feito de carecer de actividade que axude a estruturar o día fai que calquera planificación pareza superflua e innecesaria porque todo se pode pospoñer.

"Comunicación fluída, maior relación co pai que se encarga de manterlle pautas educativas de maneira ordinaria. Nai ama de casa" (Informe 49).

"Está máis próximo ao pai co que ten boa comunicación e quen exerce a supervisión e control" (Informe 52).

"A nai amosa a dificultade que lle supón a ausencia da figura paterna. Recoñece dificultades para orientalo e facilitar un cambio de comportamento (Informe 54).

"O menor manifesta relación inestable co pai pero recoñece nel unha figura necesaria xa que inspira respecto e representa a autoridade. Referente á nai, ten boa relación, confianza e empatía pero admite que non se impón con autoridade. (Informe 57).

"Maior confianza coa nai" (Informe 62).

"Vive coa avoa, a súa irma e a familia desta. Manifesta boa relación coa familia da súa irmá, á que lle recoñece xunto ao seu marido o rol pseudo-paternal. Mantén contacto periódico coa nai" (Informe 63)

Quizais, como comenta Cristina Brullet (2004), cando se afirma que a familia está en crise, estase a introducir un nesgo androcéntrico por falar de crise de toda a institución e non do cambio fundamental que debe asumir o pai para poder falar de democratización familiar do papel dun dos seus membros.

En todo caso, resulta moi interesante o matiz que engade o psicólogo do Gabinete de Orientación Familiar cando se lle pregunta sobre dos principais problemas de parella que motivan a demanda deste servizo:

Hai unha tendencia a pensar que o que predomina, é nai implicada, pai periférico, ¿non?. É dicir, eso é, é o que máis sona, bueno, si un busca algo resulta que o encontras, ¿non?, si un busca eso generalmente o encontras. Eu, precisamente non busco nada preconcebido, porque...dou por suposto de que ese tipo de información é a que lle deron a esos pais en... todo o resto dos servizos, entón eu, tendo a prescindir desa definición. Porque...eu creo que esa definición pertence á categoría de solucións intentadas e que non funcionaron. É dicir, eso foi o que lle dixo generalnete a psicóloga do xuzgado de menores, o que lle dixeron na Delegación os psicólogos, etc. Entón como esas solucións intentadas non funcionaron, pois intento buscar outro tipo de definición que poda funcionar, ¿non?. (...) Pero eu tendo a non partir de ideas globales e preconcebidas, e buscar un pouco no que move á xente nas situacións individuais. Básicamente se traballa con dúas fórmulas, é dicir, cales foron as solucións que intentou

esta persoa para resolver o seu problema e buscar porqué non funcionaron e intentamos buscar as excepcións. Buscar en qué situacións esta familia é competente, todas esas familias son competentes, ¿non? é buscar un pouco os obxetivos. Entón, traballando un pouco con solucións intentadas e que non funcionaron, con...excepcións, e con obxetivos, pois buscar calquier outro tipo de solución. O obxectivo no G.O.F non é resolver os problemas da xente; aquí actuamos para que a xente intente outras formas de solucionar os seus problemas (...) nós non somos quen de decirlles como solucionar o que nos definimos como problema (...) Porque senón a solución que nós diseñamos pode acabar convertíndose no problema, nun problema novo, polo que en lugar de dar respostas crearíamos novas problemáticas. Penso que é moi importante partir de cómo a xente define os seus problemas e tentar non redefinilos, senón ver os recursos que teñen para solucionar o que eles xa definiran como conflictivo.

Polo exposto, vemos o papel dos profesionais na definición da realidade e mesmo como son os modelos teóricos previos os que guían o que se vai a considerar significativo. A pesar deste sesgo, consideramos que é unha información que contribúe a coñecer os modos de vida dos menores e das súas familias, polo que decidimos profundizar sobre dos seus significados.

Da autoridade á deserción paterna

A antiga tradición do poder paterno como base necesaria para manter a orde social derivou na especialización da familia tradicional, en que as funcións disciplinantes eran asumidas polo pai como cabeza de familia, e as afectivas pola nai, como xestora das relacións. Na actualidade, este tipo de vínculos filiais está fortemente alterado: deixa de estar dominado pola autoridade do pai-marido e pasa a ser responsabilidade case exclusiva da nai-de-familia.

Fronte á perda do poder e da autoridade de que eran investidos os pais noutras épocas, na actualidade, nunha orde social que di defender a despatriarcalización das institucións sociais, parece que ten efectos devastadores sobre a paternidade vocacional, que en expresión de Gil Calvo (1996) está caracterizada en forma de deserción educativa. En palabras deste autor, "diríase que os varóns posmodernos están ben dispostos a prescindir das súas responsabilidades paternas: renuncian con facilidade á custodia dos fillos, e se puidesen ou se lles deixasen, renunciarían tamén a pagar as súas pensións compensatorias de manutención" (1996: 187).

No caso da presente investigación, con respecto á contribución económica no caso de separación resulta moi significativo a alta porcentaxe en que os pais non asumen esta responsabilidade. Así, nos fogares monoparentais, só un 4,3% dos pais separados cumpren co seu deber económico, pero as nais parecen asumilo con tal naturalidade que mesmo chegan a mostrar a súa comprensión, a pesar de se atoparen elas en similar situación precaria:

"A nai comenta que o pai estaba pasando a pensión, pero ten un atraso de dous anos porque acabou o paro. A nai traballa como empregada de fogar polas mañás e pola tarde no domicilio familiar cuidando os fillos menores. Axuda da familia extensa materna" (Informe 4).

GRÁFICA Nº 16
Responsabilidade parental (II)

Asignación mensual por separación

Por outra banda, con respecto á función da autoridade familiar tradicional ligada á paternidade, comprobamos que, coa decadencia dos vínculos conxugais e a feminización dos filiais, xorde a tan debatida figura do pais desvanecientes, (Flaquer, 1999: 85) *ou do pai ausente* para facer referencia, aínda que non exclusivamente, "a aqueles pais que, a consecuencia dunha separación ou divorcio, teñen pouco contacto cos seus fillos ou o perden completamente" (Giddens, 1998: 208). Neste sentido comprobamos que nun 23,4% dos casos a relación entre a parella é nula, o que confirma, que unha vez separados o pai desaparece¹¹⁴.

¹¹⁴ Tal e como se deriva do análise estadístico (Anexo VI), naqueles fogares onde existe parella de cónxuges, as nais e os pais caracterizan a súa relación afectiva en termos moi diversos, pero que agrupadas baixo as categorías: cordiais, disputas constantes e ausente, a proporción destas constata que máis da metade das parellas di manter relacións cordiais (59,7%), menos da cuarta parte declara ter disputas constantes e, chama poderosamente a atención o 23,4% da relación ausente que se concentra nos casos de monoparentalidade.

Seguindo a argumentación do devandito autor, o peor da posmoderna ausencia paterna, o realmente pernicioso e grave, tanto ante situacións de separación como de convivencia en familia, é que frecuentemente se renuncie a exercer o deber de responsabilidade parental: "Os pais posmodernos xa non vixían nin supervisan a evolución educativa dos seus fillos: non os atenden, non lles preguntan, non lles esixen, non os controlan, non os orientan" (Gil, 1996: 198).

Un dos menores, orfo de nai, describe así os inxustos efectos que para el supuxo a deserción paterna:

- A. *Con quién vives normalmente?*
 M. Con mi tía.
 A. *¿Y por qué vives con tu tía?*
 M. Porque quiso ella que fuera los fines de semana p'a casa.
 A. *¿Y tus padres?*
 M. No... no tengo relación con ellos.
 A. *¿Por qué motivo no tienes relación con ellos?*
 M. Porque no me hablo con ellos.
 A. *¿Me puedes explicar el motivo?*
 M. Porque mi padre... bebe y a mí no me mola.
 A. *¿Y tu madre?*
 M. Mi madre... mi madrastra, mejor dicho, está en Brasil, de vacaciones.
 A. *¿Y tu madre?*
 M. Mi madre murió.
 A. *Y entonces quien se hizo cargo de ti es tu tía.*
 M. Sí.
 A. *¿Y cuándo vas a verla?*
 M. Cuando... ella acabe los problemas que tiene allí por culpa de la separación.
 A. *O sea, que ahora mismo digamos que la situación de tu tía tampoco le permite que tú puedas estar allí.*
 M. Sí.
 A. *¿Por qué crees tú, cuál es esa situación, para que realmente no pueda hacerse cargo de ti aunque quiera?*
 M. Porque tiene una niña de cuatro años.
 A. *Mm*
 M. Y tiene problemas, que el marido no le da... dinero, y no me puede llevar, allí.
 A. *Fundamentalmente, ¿es que no tiene recursos económicos?*
 M. Claro. (E. 2)

O feito de que continúen vixentes certos principios da vella orde patriarcal, que vinculan exclu-

sivamente á figura do pai a responsabilidade de garantir o cumprimento da normativa familiar, fai que tanto os especialistas como a xente común, perciban como especialmente perniciosos os efectos derivados da súa ausencia, aos que se lles atribúe un importante poder explicativo. Así sucede, por exemplo, cando se debate sobre fracaso escolar e laboral, a violencia xuvenil ou, como no caso deste estudo, a delincuencia de menores. En todos os casos sempre se trae a colación a tan nomeada desestruturación familiar ligada especialmente á síndrome do *pai ausente* (Gil, 1996: 190):

"A nai entende que a ausencia do pai se fixo notar, acusando a falta de referente normativo ou de autoridade, aspecto que recoñece deficitario no seu estilo educativo, máis ben protector e permisivo, pouco firme. Séntese moi preocupada". (Informe 31).

"A falta de figura paterna é cuberta polo padriño e pola nai" (Informe 13).

"Cabe destacar o papel preponderante da figura paterna como referente principal normativo e de autoridade cara aos fillos, se ben ambos aparecen implicados no cuidado, educación e supervisión destes" (Informe 16).

Esta división sexual chega mesmo a ser asumida por unha parte dos profesionais que traballan como educadores ou educadoras nos recursos de atención a menores. Un dos entrevistados considera necesario que no propio centro se reproduza o modelo educativo propio do modelo da familia tradicional:

"Na familia normalmente hai unha figura do pai, unha figura da nai, pero nun centro pode darse a paradoxa de que nunha mesma sección existan catro mulleres... cando creo que nun centro onde maioritariamente son rapaces, pois deberamos ir ao 50%, é dicir a metade homes e a metade mulleres, de xeito que os recursos humanos que debe haber nunha unidade convivencial pois debe ser dous homes e dúas mulleres" (Anexo V).

Cabe preguntarse que tipo de atributos ou calidades lles veñen dados aos pais, e mesmo quen llelos regala, para posuíren en exclusiva esa autoridade moral que de non darse ten efectos tan perniciosos sobre a educación dos fillos e das fillas. Son realmente tan perniciosos os efectos derivados da ausencia dos pais?

Para responder estas cuestións resulta moi esclarecedor tomar como marco países como Suecia, Noruega ou Dinamarca onde, se ben a metade dos nacementos se producen fóra do matrimonio froito dunha maternidade autodeterminada, o Estado garante certo benestar familiar, e non aumenta, senón antes ao contrario, a delincuencia xuvenil. Tal e como afirma Giddens (1998: 209), estes datos poñen de manifesto que na delincuencia xuvenil posiblemente teñen máis importancia as consecuencias económicas e afectivas das separacións –vinculadas ao círculo da pobreza– que

a ausencia do pai –vinculada á configuración familiar–.

A insistencia na necesidade de dúas figuras parentais sexuadas (pai e nai) como prerequisite de socialización familiar adecuada, continúa a ser usada implicitamente como referente de modelo familiar exitoso, e prevese que, de non ser así, poidan producirse con máis posibilidade algún tipo de desviación ou de problema. Agora ben, se se teñen en conta os datos dos países nórdicos pode ser interesante adoptar a súa fórmula, xa que como ironiza Garrido, "pódese considerar o Estado benefactor como un vantaxoso substituto do vello e patriarcal macho provedor, que actúa como un auténtico Estado-marido" (Garrido, 1993:168-180).

A sobrecarga da maternidade: dos afectos á responsabilidade absoluta

A maternidade na sociedades preindustriais implicaba para a nai un curto período de tempo de crianza sen deixar por ese motivo de participar nos traballos necesarios para a subsistencia. O liberalismo político, no avance da primeira modernidade¹¹⁵, ofrece unha nova concepción da vida social que separa os asuntos públicos dos asuntos privados, e esta nova concepción política da sociedade queda asociada á secular división sexual do traballo que culmina na segunda metade do XX co modelo de "ama de casa", que consolidaba a privatización e a psicoloxización da función materna mentres excluía as nais do traballo remunerado" (Brullet, 2004: 212). Así, e ata datas moi recentes, "ser unha boa nai e esposa significaba atender os fillos nas súas necesidades físicas, psicolóxicas, emocionais e morais, marcar pautas de vida cotiá, facer o seguimento escolar, atender o fogar, o marido e estar dispoñible para cubrir as necesidades do grupo doméstico as vinte e catro horas do día. Ser pai significaba traer os cartos á casa e marcar a lei dentro do fogar" (Brullet, 2004: 220).

Desde finais do XX, o proceso de despatriarcalización e os cambios que implicou na organización familiar con respecto á asunción de responsabilidades, pode interpretarse como unha das transformacións máis notables que favorece a posibilidade de mellorar a equidade en tanto que visibiliza o feito de que as mulleres e os homes, polo seu sexo, ocupan lugares de menor ou de maior poder, e maiores ou menores obrigas respectivamente. Pero se a conciencia feminista¹¹⁶ non é asumida por todos os compoñentes do ámbito familiar, especialmente polos adultos, pode ocorrer que, ao tempo que as relacións dos fillos e das fillas cos pais se debilitan, as esixencias que se lles demandan ás nais aumentan, ao ser as únicas que invariablemente non renuncian ás súas obrigas¹¹⁷.

¹¹⁵ Resulta moi esclarecedora a obra da profesora Rosa Cobo, *Fundamentos del patriarcado moderno*, 1995, en tanto que analiza como "soamente desde a concepción dual da sociedade (dous espazos: público e privado) e desde o dobre pacto (sexual e social) se explica a concepción educativa e a construción de dúas naturezas, unha para o xénero masculino e outra para o feminino, elaborada por Jean-Jacques Rousseau".

¹¹⁶ "Ter conciencia de que as mulleres e os homes, polo seu sexo, ocupan lugares de menor ou maior poder, non é nin máis nin menos que ter unha conciencia feminista" (Facio: 1992).

Non estamos defendendo a existencia dun instinto maternal predeterminado pola natureza e, por tanto, invariablemente ligado ao sexo feminino que xustifique este maior compromiso materno, antes ao contrario, tal e como explica Badinter (1991), como todo sentimento, o amor maternal cara aos fillos é incerto, fráxil e imperfecto, e sobre todo necesita, ademais de enxendrar e parir, que si son actos naturais, outras condicións adicionais entre as que cabe destacar o tempo e o esforzo.

Sobre o traballo e o tempo que se necesita para dar cumprimento as esixencias do considerado socialmente como amor maternal dá boa conta Soledad Murillo (1996) "[As mulleres] máis que extraer tempo regalan o que sexa preciso para reparar ou anticipar necesidades. Todo vale para atender a demanda, que en moitas ocasións nin sequera ten por que producirse (...) Ao ser un privilexio, a privacidade adquire os atributos de dereito e, como todo dereito, o seu goce non se percibe lesivo para ninguén. En cambio, de producirse a privacidade na vida cotiá das mulleres, será prexulgada como un trazo de egoísmo, pensar nela antes que nos outros traizoa de raíz a función secular da domesticidade".

Esta obriga fundada no determinismo naturalista esixe ás mulleres asumiren o papel de "muller cuidadora", en tanto "aquela que non elixe o exercicio do cuidado de forma autónoma, senón pola forza da convención social" (Cortina, 2000: 258). A entrada no ámbito laboral destas mulleres, parece cambiar pouco as vellas responsabilidades sobre o fogar e os fillos, por iso son, tamén elas, as que se queixan de teren pouco tempo para cidalos. A súa actividade oscilará entre a vida propia e a existencia para os outros, e o feito de que esta oscilación continúe a ser moi desigual convértese nun indicador que mide a indecisión das mulleres no proceso feminino de individualización.

A grande esixencia emocional respecto dos fillos choca frontalmente coas novas aspiracións das mulleres, pois ao asumir a responsabilidade dos "elementos a prol" ao quedar divididas en dúas lealdades: a de ser boa nai e dedicarse intensamente ao cuidado dos fillos, e a de ter unha vida persoal cun traballo e actividades propias; son elas as que asumen en solitario a responsabilidade dos problemas derivados da decisión adoptada (Alberdi, 1999: 164).

Á luz dos datos¹¹⁷ faise evidente que se as nais non asumen ese compromiso parental ninguén o fará e este estado intermedio entre o proclamado como "liberdade de" entrar no ámbito laboral, pero non "liberdade para", ao obviárense as dificultades para poder conciliar, permanece fortemente vinculado á maternidade. Unha das queixas máis repetidas polas nais nas entrevistas é a falta de

¹¹⁷ Recordemos que nesta investigación só nun 7% dos casos non está a nai no fogar, dous por estar finadas e cinco por estar os menores baixo a categoría de abandono.

¹¹⁸ O seguinte apartado, referido á normativa familiar, semella unha ilustración perfecta da sobreimplicación e soidade coa que as nais asumen a súa responsabilidade con repetido ó cuidado e educación de fillas e fillos menores ó seu cargo.

tempo para poderen cuidar os fillos debido á imposibilidade de conciliar vida doméstica e vida laboral.

Nos nosos informes se observa que as nais dan máis importancia aos afectos que ao cumprimento da normativa familiar, e están dispostas a admitir e mesmo a xustificar estes incumprimentos sempre e cando non se poñan en cuestión os valores afectivos, de forma que as resistencias a respectar a normativa familiar, cando non son graves, son interpretadas como froito do infantilismo e falta de madurez dos menores, e lonxe de responsabilizalos dos seus incumprimentos, acostuman a xustificalos:

A nai defíneo como moi infantil, pouco maduro, vago, moi aberto, alegre, agradable no trato" (Informe 41).

"Os pais confían no rapaz" (Informe 49).

"A nai describeo como 'extrovertido', 'espontáneo', 'inquieta', protestón, sobre todo desde o cambio da adolescencia e de bo corazón (a descrición que dá a súa nai é case idéntica á realizada polo propio menor de si mesmo, que se autodefine como extrovertido, sociable e con afán de liderato (Informe 50).

"A nai di que un bo rapaz, para como son hoxe os rapaces" (Informe 52).

A ambivalencia sentimental, que sofren maioritariamente as nais, é descrita así por Beck: "Por unha parte, o fillo é un obstáculo no proceso de individualización. Custa traballo e cartos, é impredecible, ata botar a perder os cuidadosos plans para o día e para a vida, pero ao tempo convértese na última relación primaria que queda irreversible, inintercambiable. A parella vén e vai, o fillo permanece" (Beck, 1998: 155).

6.3.2. Nais, pais e adolescentes: modos de socialización

O cliché da familia como lugar chave para a educación dos fillos permanece fortemente arraigado como estereotipo na clase política e no imaxinario social. Hoxe insítese especialmente no valor emocional da parentalidade, como calidade imprescindible para unha óptima educación familiar, pero á vez, as funcións parentais esixidas non parecen acabar nunca: non só se ha de cuidar, de alimentar e de educar os fillos senón que é necesario tamén quereles e asegurarlles o seu benestar psicolóxico, ofrecerlles un ambiente familiar agradable e mesmo anticiparse aos seus desexos, de modo que pais e nais experimentan constantemente unha especie de ansiedade acerca do acertado ou do equivocado das súas orientacións¹¹⁹. En palabras de Alberdi, "a responsabilidade da rela-

ción cotiá co fillo tradúcese na responsabilidade acerca da súa educación, as súas maneiras, o seu comportamento, a súa rebeldía e, eventualmente, o seu desequilibrio" (1999: 162).

Nesta investigación só o 25% dos menores parecen contar cun fogar idealmente normalizado, entendendo por tal a criterio dos equipos técnicos, aquel caracterizado por unha total ausencia de factores de risco que puidesen influír negativamente sobre o desenvolvemento integral dos menores. A modo de exemplo recolleemos dúas destas valoracións:

"Non se deducen aspectos problemáticos significativos en ningunha das áreas observadas, que puideran derivar en posibles conflitos no futuro" (Informe 5).

"Non se deducen aspectos significativos que permitan prever novas conductas desadaptadas" (Informe 8).

No 75% restante, non sempre responden ao clixé de contexto familiar ideal, e é precisamente esta a principal circunstancia que se aduce para explicar os seus problemas, tal e como fai un dos profesionais do xulgado: *"A veces detectamos una serie de conductas de riesgo, una serie de situaciones que nos hacen prever nuevas conductas desadaptadas, entonces proponemos una medida en función de dicho riesgo"*.

Este tipo de valoración nos informes toman a seguinte forma: "Polo exposto parece que existen suficientes indicadores de riesgo que fan necesaria a intervención xudicial, tendendo a evitar posibles reincidencias no futuro e reforzar a inciativa educativa dos pais establecendo máis mecanismos de control" (Informe 12).

Este 75% pertence a infancia que segue a verse ameazada por perigos de diversa índole ao vivir en fogares que carecen nalgún grao dos recursos –emocionais, económicos, culturais, e mesmo temporais– imprescindibles para garantir un fogar feliz, e pola contra saben dos múltiples significados da precariedade por experiencia propia.

Maioritariamente son rapaces que viven nas cidades: "Casi todo son todos niños de las grandes ciudades Coruña, Vigo, Ourense, pero también de pueblos costeros como Vilagarcía, aquí llegamos a tener veintitrés niños. De campo suelen venir casos muy puntuales, alguno con alguna proble-

¹¹⁹ Da importancia que a sociedade dá á responsabilidade dos pais sobre os seus fillos e fillas, dan boa conta os datos que ofrece a investigación de Aguinaga e Comas (1991): fronte a quen pensa que os pais son responsables dos seus fillos ata que teñen 16 ou 18 anos (3% e 24,5 % das persoas enquisadas respectivamente) ou ata que rematen os seus estudos (5,8%), están aquelas que xulgan que esa responsabilidade dura toda a vida (24,8%) ou cando menos ata que os fillos se vaian a vivir pola súa conta (22,9%), sendo os demais da opinión de que a responsabilidade chega ata o momento en que o fillo ou a filla case ou consiga o seu primeiro emprego (7,7% e 8,3% respectivamente). Podemos concluir que o imaxinario social esixe que esta responsabilidade dure toda a vida ou cando menos mentres conviven no domicilio familiar.

mática muy específica como un abuso sexual...con su hermana, casos como muy especiales; pero la mayoría son niños de ciudad (Anexo V) . Pero lonxe de vivir en calquera lugar da cidade, atópanse concentrados en determinados espazos xeográficos: *"Son muchachos de ciudad pero... suelen ser de barrios marginales... de los extrarradios"* (Anexo IV).

A procedencia rural ou urban dos menores é un dos aspectos que os profesionais poñen en relación co comportamento. As razóns desta ligazón entre contexto urbano e infracción xiran en torno á axuda e ao control social informal que os profesionais consideran características do ámbito rural, fronte ao individualismo e á ausencia de redes sociais das cidades:

X: *Na cidade hai moito máis anonimato... no ambiente rural segue imperando esa ética, esa moral, aquilo de axudar ó neno do veciño, que o pai é alcohólico, que... e moitas veces o neno era protexido polo resto...*

A: Maioritariamente os rapaces que están aquí... son de barrios de grandes cidades

C: *Si, claro*

So: *Claro*

X: *De ambiente urbano.... pero claro flota moito máis no anonimato, enténdesme? Mentres que nas cidades as relacións son máis próximas, e tamén estás moito máis preso.*

C: *Os veciños chámanlle a atención, sente ata o cariño dos veciños...*

C: *Si, si, mesmo o convidan a comer se fai falta.*

X: *É unha responsabilidade compartida dos cinco ou seis veciños. É dicir, non hai iso de "este pequeno de quen carallo é? Pois eu que sei ..é un desgrazado porque me tirou polo bolso".*

A: *Si*

X: *Pero non lle tira polo bolso ás veciñas das cinco ou seis casas porque se coñecen todos, e por encima de iso pois está, esa sensación de ética e de moral, das cousas que non se poden facer, non? que están un pouco por encima de todo... e que prenden moito (Anexo IV).*

Estes menores sofren con especial virulencia un dos dilemas da infancia posmoderna destacado por Steimberg e Kincheloe (2000: 17), o perigo da soidade, que é recollida nos seguintes termos por parte do Equipo técnico: "A súa vida diaria está rexida pola ausencia de obrigas, só ten contactos cos seus amigos, nin sequera de hábitos nas comidas (en non poucas ocasións di que as realiza fóra da casa) do que resulta unha acusada desorientación [na organización da vida cotiá]" (Informe 47).

Sobre da deserción educativa, ligada á dificultade que nais e pais teñen para facer cumprir a normativa familiar, os profesionais destacan a atención da fragilidade dos soportes relacionais característicos do ámbito urbano, e o conseguinte desbordamento, especialmente das nais ante a imposibilidade de conciliar vida laboral e vida familiar. Agudizada nos fogares monoparentais, as necesidades económicas fan que as familias permanezan en alerta ante a continua posibilidade de perder o emprego, e no caso de que traballen os dous, resulta unha proeza conciliar ambos os ámbi-

tos dado que: "Dous proxectos individuais independentes e dous horarios laborais independentes dificultan a longo prazo a compatibilidade dos proxectos de traballo individual e do proxecto familiar" (Carnoy: 2001:145).

Neste sentido os avós e as avoas, os pais e, especialmente as nais, refírense ao tempo como un artigo de luxo, en tanto ligan as dificultades educativas en xeral e a supervisión familiar en particular, coa imposibilidade de conciliar vida familiar e vida laboral:

"A nai comenta que o comportamento do menor no fogar non é o máis adecuado debido a que permanecen por motivos laborais¹²⁰ case todo o día fóra da casa, practicamente só teñen control a partir das 22:00h e as fins de semana" (Informe 15).

"A nai di ter certa sensación de impotencia por non poder estar co seu fillo o tempo necesario, debido a motivos laborais¹²¹" (Informe 48).

"A nai amósase moi preocupada pola falta de esforzo nos estudos e problemas de comportamento. Manifesta tamén dificultades na supervisión da normativa familiar por motivos laborais que lle impiden dedicarse máis tempo ao cuidado do fillo, xa que traballa nun salón de beleza e chega ás oito da tarde" (Informe 70).

"Traballan os dous: A nai traballa en xornada continua impedíndolle comer na casa polo que o menor come no colexio. A nai traballa de 10-19h. de cociñeira e o pai é empregado de construción" (Informe 74).

Os modos de vida mediatizados pola vulnerabilidade social, son explicados nos mesmos termos polos profesionais do Xulgado de menores –instancia pola que pasan todos os menores significados como infractores–, ó destacar como factores clave a falta de tempo e de recursos para educar. Das opinións vertidas polos profesionais seleccionamos dúas. Unha pon a énfase na dificultade da nais para asumir en solitario a educación dos seus fillos debido ás novas condicións laborais:

G: *A disfunción familiar, paréceme moi importante, porque é un factor, xunto co fracaso escolar, co que nos topamos realmente en moitísimos casos. De nenos que transgreden normas ¿non?, de nais (ou sea, familias monoparentais) que son incapaces de asumir, digamos os dous roles, de pai e de nai*

A: Mm..

¹²⁰ A nai traballa de operaria nunha fábrica e de limpadora; o pai traballa de operario nunha fábrica.

¹²¹ A nai rexenta un bar.

G: *Aínda que o intenta, pero...a nivel de disciplina...de límites, de normas...fracasa. A verdade é que tampouco teñen moitas veces axuda, ¿non? fan o que poden no sentido de que traballan fóra, están moito tempo fóra de casa, os rapaces chegan á adolescencia e atópanse con ese valeiro, tanto de..autoridad, digamos, e tamén de presenza, ¿non? aínda que non sexa algo escollido polas nais voluntariamente; entón o neno toma poder*

A: Mm...

G: *Toma poder e salta por riba dos límites, das normas, de todo esto, non vai á escola, fai o que quere, non cumple ningún tipo de horario nin de responsabilidade dentro da casa, e...normalmente isto conleva todo o demás¿non? xúntase...con compañías que non son así moi axeitadas, e bueno, pode chegar a delinquir. Xa digo, familias monoparentais, nais, solas, e despois familias, vamos a dicir entre comillas, normales, pero tampouco ofrecen uns modelos axeitados ou un funcionamento que se adecúe ó modelo ideal ¿non?*

A: Si

G: *Eu creo que hai, así en xeral, a familia permisiva que non sabe poñer límites, que non sabe dicir que non nun momento dado. É o tipo de familia que máis nos atopamos.*

A: Mm...

G: *Ás veces... tamén hai o típico desfase entre nai moi protectora, pai moi autoritario con fortes e claras incoherencias educativas...(Anexo II).*

Outro dos profesionais enfatiza os efectos que a desprotección social ten sobre da identidade destes mozos:

M: *Mayoritariamente... más que mayoritariamente, casi exclusivamente, son hijos de familias marginales, o con problemas. Sabes por experiencia y porque te lo cuenta la gente que está aquí (como el secretario que estaban antes ya en los antiguos tribunales tutelares de menores), que hay muchísima gente de protección. Son familias que siempre tuvieron problemas y ves que van pasando diferentes hermanos por el juzgado: pasa el mayor, después pasa el siguiente, pasa el siguiente, y.... Es un problema lógicamente social, no como dice alguno, que se debe a un determinado tipo de neuronas que te obliguen a cometer actos delictivos,*

A: *Entonces ¿muchos chavales que tienen expediente de Protección, pasan después por el juzgado?*

M: *Es que son chavales que están...abandonados, viven en un mundo completamente diferente de lo que pueden estar viviendo en España los jóvenes...(Anexo II)*

E no grupo de discusión desenvolvido por parte do equipo educativo dun centro de reeducación, tamén fan especial fincapé na imposibilidade de conciliar o ámbito privado e o laboral, especialmente naqueles fogares onde é a nai quen asume esa responsabilidade, se ben tamén perciben que, nalgúns casos, delegar a educación dun fillo nun centro puidera ser tamén froito da comodidade:

- C: *Y también hay muchos chavales que sus padres han pedido...que alguien se haga cargo de ellos.*
- A: *¿Por qué motivos?*
- C: *Pues ...el domingo pasado una madre me contaba como ha ido a dirección y ha dicho: "ustedes o se hacen cargo de mis hijos, o se los dejo en la calle tirados porque yo no puedo con ellos, yo voy a trabajar y...ellos no van a clase, y están en la calle" y...claramente admite que no puede más.*
- A: *¿Pero no es una sanción el internamiento?*
- C: *Sí, pero en algunos casos ven como un alivio muy grande que la Administración les subvencie a sus hijos y hay chavales que agotan otros recursos y vienen para aquí, son menores en conflicto social.*
- A: *Mm...*
- C: *Yo no sé si se puede generalizar en esto, ¿eh?*
- A: *Por favor, explícanos*
- C: *Yo...yo pienso que hay gente, aún que no sea la mayoría que llega al convencimiento de que es muy cómodo esta situación, ¿no sabes? E incluso a la mínima...al mínimo problemilla, una discusión, que...una discusión pues en casa se discute, ¿no? y se habla, y el problema se resuelve. No, aquí a la mínima ¿un problema?: "Colegio". ..que les dicen "no quiero", pues quieren sacarse el problema de delante.*
- M: *Arréglenlo ustedes*
- A: *Ya.*
- C: *Entonces es una situación cómoda, te lo...educan gratis en un internado, te lo visten y..te lo pasean, y...te pagan los viajes de ida y vuelta para ver a la familia...(Anexo IV).*

Unha das profesionais do xulgado de menores explica como esta menor implicación no cuido de fillas e fillos é unha das consecuencias do tipo de vida da modernidade, pero que no caso dos fogares socialmente máis vulnerables se volven especialmente acuciantes:

- G: *A mín chégame eso, que os pais están cansos, que se comunican pouco, mesmo que os pais se relaxan. Que relaxan as súas obrigas como pais.*
- A: *¿Cales son os motivos que tú destacarías como relevantes para explicar esta falta de implicación ou de compromiso na educación de fillas e fillos?*
- G: *O estilo de vida que levamos un pouco...todos, ¿non?. Pois pais que estamos traballando, que chegamos cansados e queremos un pouco de tranquilidade e desprendémonos dalgunhas obrigacións ou dun esforzo adicional. Bueno, a idade do neno tamén ten que ver, ou dos adolescentes que reivindicán certa intimidade e certa desvinculación, aínda que sólo seña aparente, pero entón os pais se queixan de "ay, é que non quere falar comigo". A típica dinámica adolescente-pais, pero claro, ás veces o que ves é un transfondo de incomunicación. Supoño que todos estes factores da vida moderna, ¿non?*

A: Mm.

G: *Sobre todo eso, de...de falta de estar pendientes uns dos outros, nese sentido positivo educativo*

En todo caso, contar con esta experiencia, en moitos casos precaria, fai que como afirma Buckingham (2002), as fronteiras entre adultos e menores parecen desdibuxarse nalgúns aspectos, mentras que noutros se ven reforzadas: por un lado estes adolescentes acceden cada vez máis a aspectos da vida "adulta" mediante o coñecemento e a experiencia sobre áreas como sexo ou drogas, as súas vivencias de rupturas familiares, a súa implicación na delincuencia como actores ou como vítimas e o seu crecente status de mercado de consumo. Todos estes aspectos son indicadores de que o final da "infancia" se produce varios anos antes que no pasado (David Buckingham, 2002: 89), e no caso destes mozos ao contaren con máis posibilidades de vivir estas experiencias convértese aínda antes en "maiores menores", tal e como comentan educadoras e educadores nun dos grupos de discusión:

M: *Pues yo creo que en estos momentos nuestros muchachos se diferencian muy poco de la gente de la calle.*

S: *Yo también creo que no se diferencian*

M: (...) *Yo vivo en el centro de la ciudad, en la calle de los vinos, y los jueves, que salgo a las doce de la noche, cuando miro a los chicos que están por esta zona, que son el centro de la ciudad, me da la sensación de que sigo en el colegio, a pesar de que aquellos son todos hijos de papá; el vocabulario no se distingue para nada del que oímos aquí: con sus litronas, con sus porros y con... sus trapicheos igual que los muchachos de aquí. La ropa, ... el estilo es el mismo que el de los muchachos de aquí. Para mí la diferencia más grande entre los muchachos de cualquier ciudad y los que están en centros es que aquellos tienen una casa, mal o bien una familia que tire por ellos, por lo menos que les diga: cambia la cama, aséate, come (...) Y estos muchachos no tienen a nadie que tire de ellos, porque la gran mayoría...tienen una familia (porque todos la tenemos) pero como si no la tuvieran. (Anexo IV).*

Das historias máis extremas, isto é, das recollidas baixo a categoría do abandono, que nesta investigación representa o 5% dos menores, dá conta o extracto seguinte recollido dun informe que envía o director dun centro onde estaba internado este menor por desamparo:

Ingresa no centro por abandono e conseguinte asunción da tutela pola Entidade Pública. A súa nai, viúva, abandona a casa a primeiras horas da mañá e regresa de madrugada con síntomas de embriaguez. Os menores permanecen só durante unha gran cantidade de tempo. Ingresos por pensión non contributiva por invalidez da nai. Ten sete irmáns: 1 falecido, 2 maiores de idade, 3 ingresados en centros (Carmen Polo, Sotomayor e Oblatas) (Informe 2).

En todo caso, a principal diferenza entre a xuventude significada como infractora e a outra, é a presenza de factores de risco nos seus modos de vida que, como se apunta noutro grupo de discusión, remiten a procesos de vulnerabilidade social: "La única diferencia que veo entre estos chavales y los que está fuera e su historia, la historia que tienen, la condiciones en las que vivieron, el medio, la familia, el barrio" (Anexo IV).

Outro factor de vulnerabilidade social que, ligado ó ámbito familiar, é destacado polos profesionais entrevistados envía á falta de cariño que sofren estes menores:

A: ¿Y de buscar denominadores comunes, con cuáles os quedarías?

L: *Sobretudo yo creo que el ambiente y la educación, la falta de educación que ...que han tenido hasta ahora*

A: ¿En casa, en el colegio...?

L: *Sobretudo en casa, referencias paternas y maternas y...*

M: *Falta de cariño*

L: *Falta de...falta de cariño, también influye muchísimo. (Anexo IV)*

Precisamente este é un dos ámbitos que os educadores subliñan como ára esencial a traballar nos programas educativos que diseñan, tal e como comenta unha das educadoras participantes no primeiro grupo de discusión:

"É que para a súa vida...eso é o que hai que sacar, a sustancia é o que hai que sacar, de todo esto, ¿entendes?. Mais que si lle creas...hábitos de limpeza, hábitos de educación...que sí, que son muy importantes, hábitos de relación etc, etc, pero moitas veces estás hilvanando un apoyo afectivo que non tuvo na súa vida. Ou que, si o tuvo, partiuse en determinado momento y o chaval ou a chavala quedou ahí, descolgado, y que eso que é o que realmente valoran. É máis é que se non consigues eso, o resto no se pode texer" (Anexo IV).

Pero esta desprotección social e mesmo afectiva perde peso nas propostas de intervención feitas polos equipos técnicos, a favor do asesoramento educativo sobre dos modos de socialización familiar. Un dos principais obxectivos das medidas xudiciais será orientar a estes pais e nais, e ofrecerlles pautas que lles permitan reorientar as súas estratexias educadoras, ou ben derivándoos a outros servizos especializados con este mesmo propósito. Unha vez detectadas estas necesidades, os equipos formulan os obxectivos que orientarán a medida.

Para ilustrar como se produce esta metamorfose discursiva que transforma a desprotección social nun déficit de socialización ou de personalidade, transcribimos as valoracións de tres dos expedientes analizados:

INFORME 14

En relación ás circunstancias persoais (absentismo escolar, falta de hábitos prosociais, inexistencia de suficiente control familiar) evidéncianse situacións de alto risco que poden derivar na comisión de novas condutas disociais. Para corrixir todas as anomalías e cubrir as carencias existenciais no menor sería conveniente establecer unha LV durante o curso escolar e a realización de SBC como compensación dos danos.

INFORME 35

- *Acode coa avoa materna, que tenta exculpar o menor alegando que a Policía lle ten manía e responsabilizao de todo o que ocorre no barrio (...). O comportamento no fogar di a avoa que é tranquilo, aínda que acostuma a erguerse tarde (abandonou a escola regrada o ano pasado), pernocta vendo a TV, non ten establecido ningún tipo control, horario e os límites e as poucas normas son establecidas polos avós.*
- *Valoración e proposta da medida: existen numerosos factores de risco en todas as áreas exploradas, onde se evidencia un total descontrol (existe intento premeditado da familia por xustificar, exculpar e non responsabilizar o menor dos seus actos punibles) que fai necesaria a intervención xudicial, tendendo a paliar os déficits observados, que lle sirva de referente normativo, para que interiorice que existe unha resposta ás condutas disruptivas. Proponse o internamento en centro semiaberto cunha duración non inferior a un curso escolar.*

INFORME 59

- *Viven no piso dos avós maternos pois non podían pagar o piso*
- *Relacións sociofamiliares: O menor di respectar normas, tarefas, horarios pero manifesta gozar de liberdade na normativa polo que utiliza a súa permisividade para realizar un tipo de vida anor-mativo.*
- *Ocio e socialización: Percibe un estilo educativo materno baseado no afecto e cuidado. Evidenciase actitude excesivamente permisiva exercida pola nai; falta de normativa e de control. Dinámica familiar que o menor describe con normalidade: xogar video-consola e/ou TV de 6 a 8 horas, e dorme durante parte do día o que lle impide participar en actividades organizadas. Detéctase posible situación de risco: grupo de amigos, falta de control e esixencias familiares, así como probable abandono escolar a curto prazo, acentúan unha posible implicación de condutas problemáticas.*

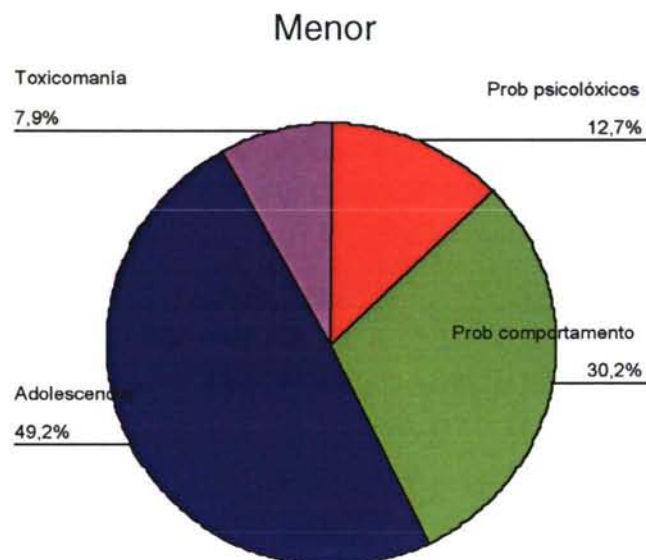
- *Valoración: Pertence a unha familia monoparental cunha nai de pouca dispoñibilidade, que exerce unha influencia negativa cun tipo de relación baseada nun inexistente sistema normopunitivo e exceso de permisividade e indulxencia. Estilo de implicación afectiva de tipo disgregado ou "estilo pensión".*
- *Orientación da medida:*
 - Intervención coa nai que contribúa a asumir responsabilidades educativas, propoña normas e límites, expectativas.*
 - Fomentar participación no sistema familiar*
 - Seguimento escolar que atrase/evite abandono escolar.*
 - Orientar actividades de ocio e tempo libre cara a parámetros normalizadores.*

Principais conflitos relacionados coa normativa familiar

Según os datos recollidos nos informes, a maioría dos pais (86,7%) afirman que contan con normativa familiar, mais que lles resulta especialmente difícil que o que eles consideran mínimos para a convivencia sexa aceptado polos seus fillos. En todo caso, as orientacións do equipo técnico para mellorar a dinámica familiar, acostuman a facer fincapé na necesidade de esixir máis control e seguimento da normativa. Unha das profesionais do Xulgado describía nos seguintes termos este tipo de conflito: "Padres que no han sabido marcar límites, normas y que el chico ha hecho siempre un poco lo que le ha venido en gana entonces está acostumbrado a ir a su aire, a regresar a las tantas de la madrugada, a no obedecer" (Anexo II).

No 61,2% dos fogares, os pais e/ou as nais, fan referencia explícita ao incumprimento da normativa familiar por parte dos menores, informando sobre os efectos na convivencia, non sen destacar que, o que os pais interpretan como problema, depende tamén da súa maior ou menor permisividade ou intransixencia como educadores. En todo caso, o tipo de conflitos que xiran en torno ao cumprimento-incumprimento da normativa familiar por parte dos fillos, aparecen relacionados coa adolescencia, problemas de comportamento, problemas psicolóxicos ou psiquiátricos e toxicomanías.

GRÁFICO Nº 17

Variables adscritas ó menor en relación ó incumplimento da normativa familiarAdolescencia

Os que recollemos baixo a categoría de "adolescencia" representan un 49,2% e fan referencia a situacións narradas como as que seguen:

"Non se refiren nin se evidencian problemas ou conflitos na relación matrimonial nin cos fillos, máis alá dos que considera normais en calquera familia con fillos adolescentes, derivados de discrepancias interxeracionais, normas, límites, autonomía, estudos (...). Implicación dos pais no proceso educativo dos fillos e pautas de conduta socializadoras, ademais dun control e supervisión adecuado dos fillos" (Informe 1).

"A nai comenta que colabora nas tarefas do fogar pero que se volveu máis protestón desde a adolescencia, aínda que ten bo corazón e cando se lle insiste obedece" (Informe 50).

"Os avós comentan que teñen serias dificultades para exercer un control axeitado sobre os netos debido a que estes non obedecen en canto a horarios e saídas dada a súa idade de adolescentes" (Informe 28)

Como se pode apreciar trátase de problemas que se atribúen á condición de adolescente, polo que non son específicos deste tipo de menores, senón extensibles ao conxunto da poboación. Así o

perciben os equipos técnicos, que caracterizan como normal o modelo familiar propio destes fogares.

Problemas de comportamento

Os problemas de comportamento, que supoñen case un terzo do total, teñen concrecións moi diversas, pero percibimos en relación ao descrito baixo a epígrafe da adolescencia unha diferenza de grao en torno aos problemas de comportamento. Sirvan como exemplo estes dous informes:

"Os pais comentan que desde hai un tempo protesta moito e todo lle parece mal, non respecta os horarios e normas do fogar e non cumpre castigos: por baixo rendemento escolar, por chegar tarde, por protestar e ademais colabora pouco nas tarefas do fogar" (Informe 7).

"Os pais comentan que deu un cambio de comportamento aos 16 anos volvéndose máis protestón chegando a non respectar os horarios na fin de semana. O menor quéixase de que lle botan en cara todo, e que el o que quere é que o acepten como é pero os seus pais alegan que o menor non é responsable, abusa das marxes polo que non poden confiar nel" (Informe 29).

Problemas psicolóxicos e toxicolóxicos

No marco en que nos movemos, as dependencias toxicolóxicas (7,9%), e os problemas psicolóxicos e ou psiquiátricos (12,7%), resultan relevantes sobre de todo polos problemas de comportamento derivados:

"A nai demandou o ingreso nun centro porque logo de acudir a ASPANEPS se negou a volver e non atende as normas, rouba, agride a avoa, non asiste a clases, frecuenta ambientes de igual desestruturación e risco. Na consellería ábrese expediente na Delegación de Familia para valorar a demanda da nai. Un mes máis tarde a nai informa que ingresou no centro Reto de Gijón para que forme parte do programa de Rehabilitación e Reinserción social que conta de tres fases, pero cinco meses máis tarde preséntase no Xulgado a tía do menor para comunicar que a situación é insostible: logo de abandonar o Programa de desintoxicación, volve para a casa, non ten intención de realizar ningunha actividade formativa, rouba no domicilio, agride a nai e a avoa" (Informe 19).

"No 2000 asúmese a tutela pública por desamparo: Familia gravemente desestruturada, pais drogodependentes, situación económica precaria. Está con tratamento psiquiátrico no

centro de especialidades con medicación pautada debido a un trastorno de conducta tipo solitario, agresivo moderado" (Informe 64).

É de destacar a opinión que desde os centros se ten sobre estes dous asuntos, na medida en que é neste tipo de institución que están concentrados estes problemas, polo que a percepción dos profesiniais toma outra dimensión na valoración dos mesmos. O director dun centro de reeducación explicáboo como segue:

J: (...) cosinas así, muy determinadas, pero es que ahora..., si te hablo de esta sección, ahora mismo hay dos o tres chavales, tres. Es decir, yo llevo al psiquiatra a dos, un educador lleva otros dos o tres al psicólogo

A: Mm...

J: Y tuvimos que hacer un internamiento psiquiátrico de una unidad de agudos hace un año, aproximadamente

A: ¿Cómo afecta a la dinámica del centro?

J: Evidentemente interfiere. Hay un desequilibrio en algunos chavales. La cantidad de niños que vienen con trastornos psiquiátricos..., cuando menos con problemas psicológicos. Eeh con eso no quiero decir, hay distinguir mucho entre psicológico y psiquiátrico

A: Mm..

J: Pero...en estos centros

A: Mm...

J: Además, se pueden ver las facturas de la farmacia, o sea, se está recetando mucho psicofármaco porque hay muchísimos, muchísimos problemas en ese, en ese campo (Anexo V)

No mesmo senso se expresa un dos grupos de discusión, ó definir a diversidade de menores que hai no centro e os motivos do seu internamento:

A: Empezamos logo a falar de menores, por describir un pouco os rapaces que están no centro. ¿Quén son?

C: Ou as rapazas

(...)

Su: Para mín...para mín o que se está vendo é...cómo están mandando os rapaces e en qué condicións, para mín son o que non quere nadie.

A: Mm...

Su: O que estorba a Administración o mete nun centro como o Sto. Anxo

A: Mm...

Su: Por eso che dicía que...un pouco como almacenistas,¿non? Eu a veces me sinto así.

X: Estorban na casa, estorban na calle

Su: *Como un..aparca-coches ou algo así*

X: *Estorban noutros centros, estorban noutros centros e mándanos aquí.*

Su: *Exactamente, o que non queren noutros centros, nolo meten a nós.*

X: *Sí, noutros centros, na casa, na calle, o sea no...na rúa*

A: *Mm ¿podemos afondar máis?*

Su: *Mira, moitos, moitos nenos que...veñen supostamente por problemas de comportamento ou problemas porque son malos, son violentos...e realmente detrás deles traen ..un problema mental. Ou un problema familiar moi gordo que nadie trata, que esa é outra das cousas tamén que... Que...vamos, que nos tenemos que quedar nós aquí con eles porque...logo vas falar coas familias e nadie...fai un seguimento coas familias, nen fai...un tratamento. E nós, non podemos traballar coa familia e co neno, nós traballamos co neno nada máis. E últimamente o que nos está vindo son...nenos sin, sin diagnosticar, (...)que veñan doutras institucións que...nunca se lles levara a un psicólogo a facer unha valoración, ou a un psiquiatra. E nós aquí os estamos levando e estamos levando sorpresas. Bueno, sorpresas relativamente, porque máis ou menos, vas vendo os síntomas. Pero...buf! básicamente é eso, o que non quere nadie nolo mandan para nós, porque non poden metelo nun cerrado, porque non teñen unha orden xudicial e...o que estorba polas calles, o que estorba nas casas, noutros centros...como dicía Xove, é o que temos.*

Al: *Eu creo que...*

P: *É un pouco a falta de recursos o que fai que...que esto sea un caixón de sastre*

P: *Entonces ahí...pois tes de todo, desde...problemas de adicción o sea, de...*

P: *[Falta de recursos] Non sólo recursos humanos, recursos materiales. É dicir, desde...centros de día para atender determinadas problemáticas,...para hacer seguimientos de determinadas historias...*

A: *Mm...*

P: *E... xóvenes con...con problemas adictivos moi graves, xóvenes con trastornos mentales moi graves...Non existen, esos centros, estase demandando cada día a creación deses centros porque...aínda se trate desde aquí ou desde outro centro de menores, non se pode tratar a problemática na súa totalidade.*

A: *Sí*

P: *E necesaria a coordinación de profesionales que traten eso. A parte de...implicación de todos, a parte de indicacións de 50.000 cousas. Como non o hai, parece que...bueno, vamos a metelos ahí...para a sociedade non son visibles, dotamos ao centro de determinadas infraestructuras, de...en fin.*

A: *Mm...*

P: *Chorradas, por clasificalo dalgunha maneira, pois vamos a poñerlles consolas, vamos a poñerlles vídeos, vamos a poñerlles...tal, patatín-patatón, e o problema sigue sendo o mesmo. É dicir, non se resolve, queda ahí, non é visible e punto y...y apanca. Non é...unha queixa...personal sobre que ti teñas que facer o traballo ese, simplemente que o traballo se*

queda corto porque sí, porque non se quere colaborar desde outras instancias.

Su: *A parte, nós non temos...todo*

(...)

Su: *Nós non somos nin psiquiatras nin psicólogos, nos pagan por ser educadores. E moitas veces hai que facer de todo, hai que buscar recursos fóra, co cal implica que si vas á rede sanitaria pública, e...unha cita cada 15 días ou cada tres semanas, non hai un seguimento constante, e temos que...dosificar unha serie de medicacións que ó millor non estamos siquera cualificados para...para dar ese tipo de medicacións, nola...vamos, nós simplemente as...as suministramos ós rapaces, non as...recetamos nós. Pero hai unha serie de...problemas, por exemplo os problemas de adicción, que...que dicía Pilar. O centro de día que hai aquí non nos serve para nada, por exemplo, porque xa...nos pasou con algún rapaz, non hai un centro adecuado no que pode facer unha deintoxicación dun rapaz, non hai un centro adecuado porque...sí, tes un problema cun rapaz ¿e o metes en cal? No diario de...de...de graves ou de agudos, dous días e o...o mandan para aquí, totalmente sedado pero en canto desperte desa situación, está...igual que antes ou peor, quizás. Entonces...pstch nos vemos un pouco coas maos atadas, non temos ese recurso...que, que deberíamos ter(Anexo IV).*

Unha das rapazas entrevistadas, con tratamento psicolóxico e medicación contaba a súa experiencia:

A: *¿Por qué motivo crees tú que viniste para aquí?*

P: *No sé, porque...siempre pegaba a los chavales pequeños, a los más pequeños.*

A: *¿Qué se espera de ti aquí? ¿Qué se espera que hagas, que cambies?*

P: *Cambios...ninguno*

A: *¿Eh?*

P: *Ninguno*

A: *¿Ninguno?*

P: *No*

A: *¿Y entonces para qué estás aquí?*

P: *Para que me ayuden*

A: *¿A qué?*

P: *Como...la...los...como con las pastillas,...*

A: *¿Tienes algún tipo de problema, que necesitas pastillas?*

P: *Sí, ayuda*

A: *¿Qué...y me puedes decir así un poco en qué consiste, tu problema?*

P: *Aaaah eeeh no qué sé. No sé, explicártelo*

A: *¿No?*

P: *Pero es un...un rollo, bueno, pero...*

A: ¿De que parte del cuerpo?

P: *De la cabeza*

A: ¿Pero no sabes cómo se llama, o...?

P: *Eh, las pastillas...se, te relajan*

A: Ahá

P: *Te relajan*

A: ¿Tienes crisis nerviosas, o algo así?

P: *Siii tengo...como...discutir...me pego, me pego yo sola*

A: Mm...

P: *¡Buah! Me quedo...atontada (E. 6)*

Menores maiores?

En todo caso, con respecto ó ámbito familiar, os profesionais consideran que o principal factor relacionado coa infracción é o enfrontamento dos adolescentes cos pais. Esta conflitividade explícanse apelando ben a un déficit nos modos de socialización, ben á personalidade do menor (motivacións, actitudes) ou á carencia dun mínimo repertorio de habilidades sociais exitosas, tal e como se recolle nos seguintes extractos:

"Presenta un autoconcepto pobre e baixa autoestima no contexto da crise adolescente onde o menor é rebelde e trata de autoafirmarse ante o control normativo" (Informe 16).

"Intensa inseguridade, falta de sostén, intranquilidade, desánimo, malhumorado. Adolescente moi extrovertido, actúa por razóns do momento e enfádase rapidamente" (Informe 54).

"A avaliación de personalidade interprétase como controlado emocionalmente, moi introvertido, pouca capacidade para poñerse no lugar do outro. Pouca resistencia ao estrés e situacións ameazantes" (Informe 61).

"Menor sociable, aberto, extrovertido. É inmaduro e o feito de ser moi influenciábel é un factor de risco" (Informe 66).

"A característica de personalidade máis notable é a altivez e a resistencia emocional, imaxe de endurecemento, de autosuficiencia e de independencia afectiva (Informe 85).

Como reflexo de como interpretan os rapaces este tipo de conflitos familiares reproducimos na súa totalidade a voz dun deses menores, xa que recolle perfectamente o sentir do resto con respec-

to a este problema:

A: ¿Tenías problemas, con tus padres?

AL: Sí.

A: ¿Por qué tenías problemas?. ¿O qué problemas tenías?

AL: *Hacía lo que me daba la gana, en casa (...) Tenía muchos*

A: ¿Podrías decirme alguno?, ¿los que tú consideres más importantes?

AL: *Las salidas, no las respetaba, los horarios (...) Me ponían a las once y media y a lo mejor volvía una hora más tarde.*

A: ¿Algún otro problema?

AL: (silencio) *que no les gustaba a mis padres...los amigos...que fumaran (...) yo probé sólo (...) pero no me gustó la sensación que queda (...)pero lo de los amigos, pueden fumar porros...depende del carácter que tengan, a mí sí son buenas personas...a mí...nadie me obliga a fumar.*

A: ¿Se te ocurre alguno más?

AL: *Sí, je. Los estudios.*

A: ¿Qué te pasaba con los estudios?

AL: *Que no iba a clases*

A: ¿Y qué hacías, en el tiempo de clase?

AL: *Iba a jugar al fútbol...Iba por...sitios, yo qué sé...a estar con los amigos.*

A: Si...

AL: *No me dejaban hacer lo que yo quería. Bueno, lo que yo quería...ya sé que todo no puedo, pero... no me dejaban hacer la mayoría de las cosas que yo quería hacer (E. 3).*

Neste senso, unha das características comúns ós menores con medida de internamento son as graves dificultades na relación paterno-filiais, onde a comunicación ás veces é imposible, como conta unha das profesionais do xulgado entrevistada:

G: *Entón, cando se elixe esa medida sempre...ademais da gravidade do feito, se teñen en conta todos os factores que están condicionando a vida do rapaz. Pois as familias nas que as canles de comunicación cos rapaces practicamente non existen, moitas veces os nenos se rebelan contra...bueno, se rebelan un pouco por diferentes razóns, ¿non?. Unhas veces o que hai é un descontento e unha frustración, porque realmente non hai esa comunicación que el querría, aínda que non o saiba, expresar e entón, bueno, pois él...vaise por outro lado, digamos, ¿non?*

A: Si

G: *Busca fóra o que non atopa dentro. Normalmente xa é un neno que está fracasando na escola, que os amigos que estudian...que tal, non lles din nada, e a parte que tampouco nin os aceptan nin a eles lles gustan*

A: Mm...

G: *Vense fóra de grupo entón claro, van buscando xente ca que podan sentirse ben, identificarse, e todo eso, e que os acepte. Bueno, pero a familia, na maior parte destes casos, xa digo, ou non se comunican cos rapaces ou non...o controlan, non supervisan o que fai, non hai...Sobretudo comunicación, porque claro, cun adolescente non vale...o interrogatorio ó chegar a casa; non é ese o tipo de control ó que me refiro, sino de que, precisamnete como a comunicación está tan dañada, pois non falan nin deso nin de nada.*

A: Mm...

G: *É ó non haber comunicación, cando lle din "pois tes que chegar a tal hora" o rapaz responde "pois que che den" e chega cando lle dá a gana, entón está o conflito montado. A min chégame eso, que se comunican pouco.*

A: Mm...

G: *Que se comunican pouco cos pais, e os pais con eles*

A: *¿Cales son os motivos que tú destacarías como relevantes para expricar esta falta de diálogo?*

G: *O estilo de vida que levamos un pouco...todos, ¿non?. Pois pais estamos traballando, que chegamos cansados e queremos un pouco de tranquilidade e desprendemonos dalgunhas obrigacións ou dun esforzo adicional. Bueno, a idade do neno tamén ten que ver, ou dos adolescentes que reivindicán certa intimidade e certa desvinculación, aínda que sólo seña aparente, pero entón os pais se queixan de "ay, é que non quere falar comigo". A típica dinámica adolescente-pais, pero claro, ás veces o que ves é un transfondo de incomunicación. Supoño que todos estos factores da vida moderna, ¿non?*

A: Mm..

G: *Sobre todo eso, de...de falta de estar pendientes uns dos outros, nese sentido positivo educativo (Anexo II).*

En palabras dunha das menores entrevistadas, vemos como a realidade ten máis dunha cara e como o medo dos maiores ás veces é un elemento que contribúe a distorsionar a comunicación:

A: *¿Qué...qué le gustaría a tu madre que hicieras para que no hubiera conflicto?*

Au: *A ella le gustaría que...¡hostia! que estuviera todo el día con ella y...que...jugar a las muñecas, yo qué sé, qué quiere ella, que haga, no sé. Es que no tengo ni idea de lo...No sé cómo quiere que sea, porque de hecho sí me ha...echado por eso*

A: *¿No tienes ni idea, qué espera de ti, ...que le gustaría?*

Au: *En principio...en principio ella lo único que se quejaba era de...de la cocaína, ¿no? y eso. Pero ahora ya no la...entonces no sé de qué se queja ahora*

A: *¿No lo sabes?, ¿desde tu punto de vista, de qué crees que se queja?*

Au: *No sé, igual tiene miedo a que vuelva*

A: Mm. ¿Y tú de qué te quejas?

Au: Eso...

A: ¿A ti cómo te gustaría que fuera?

Au: *Yo...yo casi ni me quejo. Casi paso de quejarme, me quedo aquí y ya está. Porque...son muchos problemas.*

A: Pero si pudieras pensar un poco ¿qué te gustaría que pasara para realmente encontrarte cómoda? ¿qué le demandarías tú a tu madre, si pudieras?

Au: *Que se mordiera un poco la lengua, como todos. O sea, no lo que le guste a ella le tiene que gustar a todos. Y no porque...yo qué sé, ella tiene sus normas porque es la madre*

A: Mm...

Au: *Pero no vale, eso. Supongo que tendremos que estar de acuerdo para escoger algo. Pues no, ella lo que diga ella es misa*

A: Mm...

Au: *Entonces es eso lo que no me gusta*

A: ¿y en qué aspectos no coincides con ella?. Por ejemplo,

Au: *En horarios*

A: En horarios no coincides. ¿No hay ninguna manera de negociar?

Au: *Es que mi madre pretende que yo me vaya a casa a las tres, de la noche*

A: Mm...

Au: *Y...yo con doce años no iba para casa el..fin de semana entero. Sé que es una comparación brusca porque...¡hostia! con doce años, vale, porque no...yo hacía lo que hacía y...tal. Ahora no lo hago, pero es que son simplemente le pido a las cinco, por ahí, cuando se van todos*

A: Mm..

Au: *Ella ya sabe que yo no me voy a hacer nada, y sino, que me haga unos análisis, que se lo ha dicho. O sea...(E. 7).*

Un dos profesionais do Gabinete de Orientación Familiar sèrvese do medo que frecuentemente invade ós pais no momento da adolescencia, para conquistar que os menores entendan os motivos polos que os pais necesitan controlalos:

J: *Eu recurro bastante, a explicar a conducta dos pais con respecto aos fillos como...un produto do medo que teñen os pais cando os fillos pois empezan a emanciparse, a salir. Entón, co medo que teñen, pois a que teñan accidentes, a que teñan problemas de drogas a..., moitas veces, os leva a intentar solucións que non funcionan. Entón eu recurro moito a explicar-lle aos rapaces que os motivos dos problemas de relación cos seus pais moitas veces é por eso, polo medo que temos os pais, así en general.*

A: Mm...

J: *Que é precisamente ese intento de retelos o que fai que as cousas non vaian ben ¿non?. Pero*

eu tendo a non partir de ideas globales e preconcebidas, e buscar un pouco no que move á xente nas situacións individuais. Básicamente se traballa con dúas fórmulas, é dicir, cales foron as solucións que intentou esta persoa para resolver o seu problema e buscar porque non funcionaron e intentamos buscar as excepcións. Buscar en qué situacións esta familia é competente, todas esas familias son competentes, ¿non? é buscar un pouco os obxetivos. Entón, traballando un pouco con solucións intentadas e que non funcionaron, con...excepcións, e con obxetivos, pois buscar calquier outro tipo de solución (Anexo III).

Logo do dito podemos afirmar que estes menores son asemade excelentes representantes da adolescencia posmoderna, en tanto ese rapaz "listillo", con certo grao de arrogancia que se resiste a pedir permiso e mesmo opinión aos adultos, e que se inviste de certo poder que aqueles interpretan como especialmente ameazante (Steimberg e Kincheloe, 2000: 31). En palabras dunha das educadoras entrevistadas: "Son chavales que molestan (...) Son jóvenes, tienen ganas de ligar, quieren ser mayores (...) Se resisten a las normas, a obedecer, '¿por qué tengo que hacer esto si no quiero?'; a los horarios, acostarse, levantarse, hacer la cama...incluso a veces a salir" (Anexo V).

Outro educador percibe tamén como problema educativo o pasotismo, a aparente apatía coa que os menores parecen responder ante calquer proposta, incluso para ocupar o tempo libre:

E: *"Eu non sei...nese terreno hasta creo que están cada vez máis...máis deteriorados, estos chavales. Eu por exemplo, eu...inda me gusta hacer deporte, ahora, pero non consigo ahora mismo, prácticamente non consigues un chaval que te acompañe*

A: Mm...

E: *No tema deporte. A tele, quero dicir, a tele...e pouco máis*

A: Mm...

E: *Eu véxoos nos recreos, incluso nas mañás, eu cando estou...aquí polas mañás, é penoso ver...o sea, salen ó recreo e se sentan ó lado do muro ..., recordan o...os meus patios das cárceres, é unha cousa increíble, nunha finca tan grande coma esta, nun espacio tan bonito que hai, que non hai chaval... prácticamente non hai, non había un balón...qué va, qué va*

A: Mm....

E: *É o comentario xeral, así cos mestres e tal. E ademais non hai forma de estimulalos "non, non, que non...". Eso si que é penoso (Anexo V).*

Os menores entrevistados definen tamén a apatía e mesmo a rebeldía noutros termos. Unha considera que o feito de que o día a día estea tan regulado é un atropello dalgún dos seus dereitos:

Au: *Es que, llegas aquí y...te dicen: "ahora tienes que tal, ahora tienes que cual" y claro, yo estoy acostumbrada a hacer lo que me daba la gana, y me duchaba cuando quería, joder, ¿sabes? Y me acostaba cuando me daba la gana también...entonces nadie me tenía que decir nada de lo que tenía que hacer yo durante todo el día*

A: Mm...

Au: *Y aquí llegas y tienes siempre una hora para cada cosa. Y entonces a mí me cuesta mucho, me costó mucho...hacer eso, y a parte que me lo estén diciendo, ¿no? y...vamos, que...crispaba, yo aquí dentro*

A: Mm...

Au: *Crispaba, decía: "pero...¿qué me van a decir, hasta qué hora voy a tener que ir al baño a mear?" (E. 7)*

Outro apela a que a rebeldía é unha cuestión de carácter e polo tanto é de respetalo:

Al.: *Yo no me portaba mal, yo era rebelde y ahora me sigo rebelando, pero que no lo hago adrede (...)si tengo la razón no hay quien me la quite (...) me impongo...es mi carácter.*

A: Pero si te da problemas tendrás que cambiarlo un poco

Al: *Ya, ¿pero como se cambia un carácter? Un carácter se hace con los años. (E. 5).*

Sabemos con total seguranza que este rapaz non coñece a definición que Sennet concede ao carácter, pero coincide no fundamental con esta: "[entendendo por carácter] o valor ético que atribuímos aos nosos desexos e ás nosas relacións cos demais. O carácter das persoas depende das súas relacións co mundo, abarca máis cosas que a personalidade" (Sennet, 2000: 10).

Este tipo de carácter é definido polos familiares e transcrito nos informes nos seguinte termos:

"Evidénciase no menor a través das súas actitudes e vocabulario certa autosuficiencia de adolescente que adopta unha postura de endurecemento e desconfianza cara a ambientes que considera hostís" (Informe 28).

"O tío defíneo como excéntrico: quere estar cos maiores, usa móbil, usa pendente, gústalle destacar " (Informe 45).

"A nai está moi insatisfeita con V., non sabe como facelo reflexionar e que adopte condutas maduras. Dos reproches e comentarios hai tensións na comunicación. Tamén se desprende que V. é intransixente e esixente: pide máis do que se lle pode dar sen nada a cambio (non quere facerse cargo do irmán para que a súa nai poida traballar en horario máis extenso);

ten carácter moi forte, está aburrido de todo, de tanta norma e control, é independente e quere vivir ao seu aire" (Informe 4).

Así se expresa tamén un dos profesionais dun centro de reeducación, ao comentar que discrepaba daquelas persoas que consideran que estes menores teñen pouca autoestima, ao que el replícaa mesmo enerxicamente "Difiro no da autoestima, sempre estamos con que estes menores teñen pouca autoestima, eu creo que en moitos casos precisamente un dos problemas é que teñen demasiada autoestima" (Anexo V). Outros profesionais parecen interpretalo en tanto "el adolescente, el joven, lo que necesita es reivindicarse como persona y entonces dice: ¿cómo me voy a hacer yo notar?" e engade noutro momento da entrevista " [de hecho] el menor te llega dando la peor imagen de sí" (Anexo II).

Tralo exposto comprobamos que a experiencia, aparentemente prematura, que teñen estes menores de aspectos da vida "adulta", así como toda resposta que pola súa banda indique un enfrontamento ou un cuestionamento da normativa familiar, non son valoradas en termos de madurez; antes ao contrario, calquera insolencia ou resistencia por parte destes para cumpriren coa normativa familiar é interpretada, ben como un déficit do modelo de socialización familiar ao non esixir ou supervisar en grao adecuado o menor, ben como froito da personalidade do menor.

As dificultades na relación educativa son interpretadas por parte do equipo técnico como unha das razóns máis socorridas para xustificar a medida xudicial, polo que o contido que enche esta acostuma a referirse á necesidade dun maior control para garantir por parte do menor a aceptación da normativa familiar, ao tempo que se lles esixe ás familias total responsabilidade sobre o seu desenvolvemento. É así que os dereitos desta infancia "ocupan un segundo lugar, despois dos pater-nos, e se se considera que os pais "fracasan", someterase os fillos aos procedementos do goberno" (David Buckingham, 2002: 91).

Será precisamente esta rebeldía dos menores e a incapacidade das familias para controlala o que xustifica a intervención doutras instancias de control social, como é o caso dos xulgados de menores. Na medida en que non están inscritos no control familiar, forman parte desa infancia que é cada vez máis segregada, máis excluída, ao tempo que é representada non en perigo, senón mesmo como perigosa e, por tanto, identificada sistematicamente como unha ameaza para o resto. Así o perciben os profesionais dun centro de menores:

"La mayoría de la gente dice: ¡Ay que miedo! (...) porque quizás no conozcan la problemática de estos muchachos... es una postura muy cómoda".

"Son chavales de familias destrozadas, pero la sociedad..."

"Son familias prácticamente inexistentes, con muy poco control y el chaval está en la calle, anda con malas compañías, comete pequeños hurtos..está perdido e entonces aparece o internamento como unha posible solución" (Anexo IV)

Alén do dito, non é casual que outro dos denominadores comúns a estes menores é que frecuentemente adoptan unha imaxe que os identifica rapidamente como grupo de risco, como explica un dos grupos de discusión:

CB: *¡Son chavales también que se marginan...realmente intentan , incluso desde la forma de vestir, ser distinto a los demás, se aíslan!*

A: *¿no le gustan las Nike?* ¹²²

CB: *¿Cómo?*

A: *¿no les gustaría ...llevar unas zapatillas Nike?*

CB: *¡ay, claro, esa es otra! Por un lado en la forma de vestir se aíslan, quieren destacar, pero al mismo tiempo empezamos con las marcas a nivel de tenis, a nivel de ropa, a nivel de todo.*

A: *¿y pueden seguir ese estilo que se presenta como ideal, ese que parece anunciar: "mira, si eres joven, móntatelo así" ?*

CB: *Depende, hay chavales que sí, que consiguen ese estilo, que lo quieren, pero no...aunque se pongan algo, siempre algo hacen para ser diferentes: o bien por el estilo del peinado o por ponerse un color llamativo.. Ah! Los modales, las palabras...*

A: *¿y eso qué es?*

CB: *El lenguaje, gestos...¿entiendes? (Anexo IV)*

Vemos que estes mozos, como o resto, están empapados dunha sociedade de consumo que utiliza como contrasinal de integración o contar coa posibilidade de adquirir certos produtos, ata o punto de valorar a identidade da persoa a través do resultado dun baremo aplicado ós atributos socioculturais que conforman a aparencia.

Conseguir esta imaxe prefabricada é máis que aparentar, significa que se lles conceda un lugar social cun determinado valor (Castel, 1997: 416). Saben que a súa imaxe non está ben vista, que nese baremo tamén son puntuados en negativo. A outra, a que ten valor de utilidade social, quédalle lonxe, incluso comprando nas grandes superficies, neses centros comerciais onde pasan tanto tempo. As "pintas" delátanos. Tal e como explicaba unha das educadoras entrevistada, ademais da roupa, levan complementos que os devalúan: xestos, actitudes, tons de voz; en definitiva, hábitos que descubren unha determinada sociabilidade que os afasta da media, da etiquetaxe de integrado

¹²² Na película de Fernando León, Barrio, Raid e Javi, dous dos protagonistas, teñen a seguinte conversa: "Oye, a mi cuando me entierren que sea en chandal -di Raid-. ¿De que marca?-pregunta Javi-. Nike, por supuesto -contesta Raid".

que resulta ser froito do tantas veces exitoso e promocionado.

A información obtida neste traballo revela que o modelo familiar tradicional caracterizado por pais que traballan e nais que cuidan o fogar e atenden os nenos son inconsistentes coas novas realidades económicas, pero curiosamente, como afirman Steimberg e Kincheloe, "esas seguen a presentarse como aconsellables e seguen sen recoñecerse as diferentes configuracións familiares e as necesidades especiais coas que se enfrontan o que fai que en nome da orde a experiencia dos nenos pobres se burocratiza máis, e insítese en que é necesario ensinar ós nenos a cumpriren ordes" (2000: 33).

CAPITULO VII

FILLOS DE FAMILIAS SOCIALMENTE ROTAS

"Instalación do provisional como réxime de existencia " (Castel, 1997: 426).

"A economía global enfrontanos a algo que non existía nos vellos tempos: o dilema entre igualdade e emprego" (Esping-Andersen, 1999: 125).

"A flexibilidade significa tamén que o Estado e a economía traspasen os riscos aos individuos" (Beck, 2000: 11).

"Son familias problematizadas, cen por cen. Eu creo que esa é unha característica... as excepcións son mínimas, mínimas (...), a marxinación parece que se perpetúa, non?... proceden de familias rotas (...), mentres haxa paro, mentres haxa alcoholismo, mentres haxa familias marxinais, haberá... haberá nenos marxinados" (Educador. Anexo V).

Buscar denominadores comúns que compartan na actualidade todos os nenos e todas as nenas e que incidan sobre os seus modos de vida e mesmo sobre as súas percepcións e as súas valoracións do mundo, é unha tarefa ardua; mais de termos que escoller un que atravesese a vida dos menores e ao facelo nos permita visibilizar distintos tipos de infancia e as diferentes formas de vivila, ese é o económico.

Como apunta David Buckingham (2002: 93), as desigualdades sociais inciden en case todas as áreas da vida infantil: a infancia máis pobre ten menos oportunidades educativas e rende peor na escola, dispón de menos opcións para o seu tempo libre e de menor mobilidade, e as súas desvantaxes son evidentes cando se trata de adquirir o tipo de produtos e de servizos de consumo que para moitos constitúen o símbolo definitorio da infancia actual. No seu conxunto, estes factores indican que a distancia que separa os modos de vida entre a infancia pobre daquela que é rica, resulta cada vez maior.

Dado que a variable económica é un dos factores que caracteriza os modos de vida dos fogares, propoñémonos afondar sobre as actividades laborais que desempeñan as nais e os pais destes menores, pero tamén sobre as alteracións que derivan de falecementos ou de separacións, da perda de traballo ou da enfermidade dos seus membros, e inclusive sobre as estratexias que as familias despregan para adaptarse ás circunstancias adversas, pois pensamos que nos axudará a comprender os modos de vida dos menores infractores e, xa que logo, a súa identidade.

7.1. ECONOMÍA DOMÉSTICA E VIDA FAMILIAR

Se na configuración familiar o que caracteriza a actualidade non é a morte senón a aceptación de diversas estruturas familiares, o mundo tecnoeconómico vén caracterizado, non polo seu fin, senón pola súa diversidade e pola súa discontinuidade nos seguintes termos: crecente flexibilidade do emprego, individualización das condicións de traballo, fragmentación da man de obra e diferenzas na temporalidade da vida laboral (Crf. Manuel Castells na Introducción á obra de Carnoy, 2001).

Os contratos de traballo por tempo indefinido, característicos do antigo paradigma do emprego

estable, están a sufrir un proceso de precarización que se caracteriza polos contratos por fin de obra, polos despedimentos sen previo aviso e pola ausencia dos dereitos que no pasado levaba incorporado o estatuto de traballador. Son estas novas condicións as que favorecen que o feito de ter emprego se convirta nun privilexio, non tanto polo gozo que esta actividade pode xerar, canto polos dereitos asociados coa forma de "emprego" do traballo regular e a tempo completo e só con ela, polo que as actividades que se afasten desta norma serán percibidas como inferiores, ao non garantiren a plenitude de dereitos de que gozan as persoas "normalmente" empregadas. Na sociedade actual, quen perde o emprego, parece que perda moito máis que o salario, xa que "ao converterse en algo precario, flexible, intermitente, con duración, con horarios e con salarios variables, o emprego deixa de integrar nun colectivo, deixa de estruturar o tempo cotián, semanal, anual e as idades da vida, deixa de ser o zócolo sobre o que cada quen pode construír o seu proxecto de vida" (Gorz, 1998: 67).

Dado que a economía familiar condiciona significativamente os proxectos vitais de todos os membros dun fogar, e o traballo asalariado segue a presentarse como un dos principais eixes de integración social, ímonos deter nas condicións laborais das nais e dos pais destes menores, para ver como aquelas inflúen na dinámica do ámbito doméstico.

7.1.1. Traballo remunerado de nais e pais

As nais que contan cun traballo remunerado representan nesta investigación un 61.5% do total¹²³, fronte ao 83,1% dos pais.

O tipo de actividade laboral desempeñada polos pais e polas nais é moi diverso, mais comparten como denominador común a condición de seren non cualificados, tal e como podemos observar nos gráficos:

¹²³ As mulleres activas pasaron dun 18% en 1970 ao 38% en 1999 (Montoro, 2000: 41, que usa como fonte INE, Enquisa de poboación activa). Nunha primeira aproximación choca esta diferenza nas porcentaxes e pode non entenderse o motivo que sustenta esta diferenza, mais se tomamos como punto de referencia as "Taxas de actividade feminina por grupos de idade" as diferenzas case desaparecen, pois a media para as idades comprendidas entre os 25-49 anos supera lixeiramente o 60%.

GRÁFICO N° 18
Economía doméstica (I)

Traballo remunerado

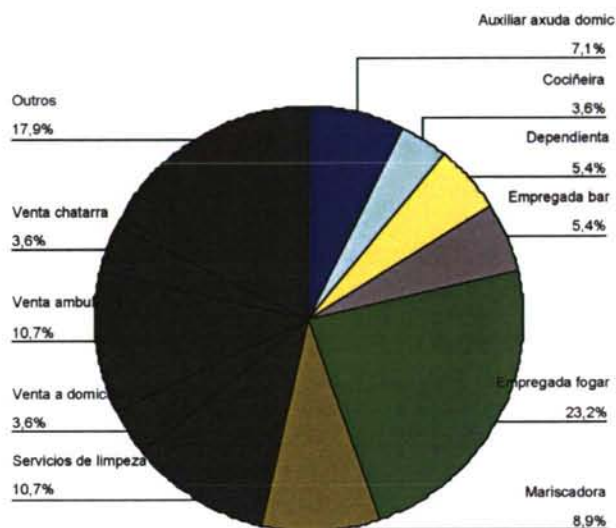

GRÁFICO N° 19
Economía doméstica (II)

Traballo pai

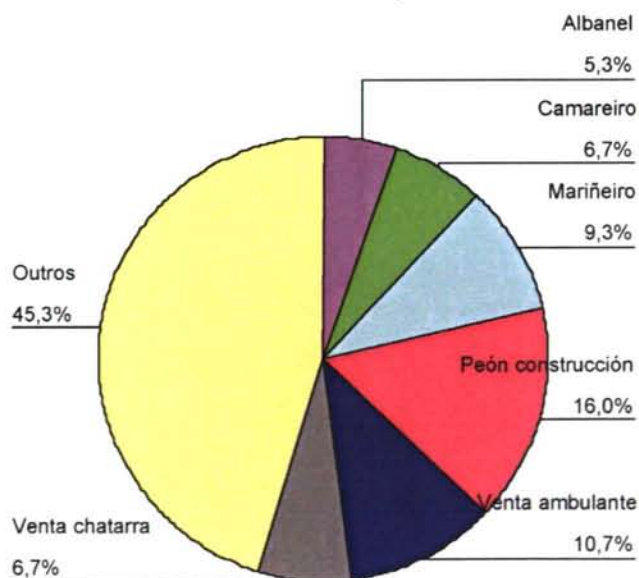

GRÁFICO Nº 20

Traballo nai segundo CNO94

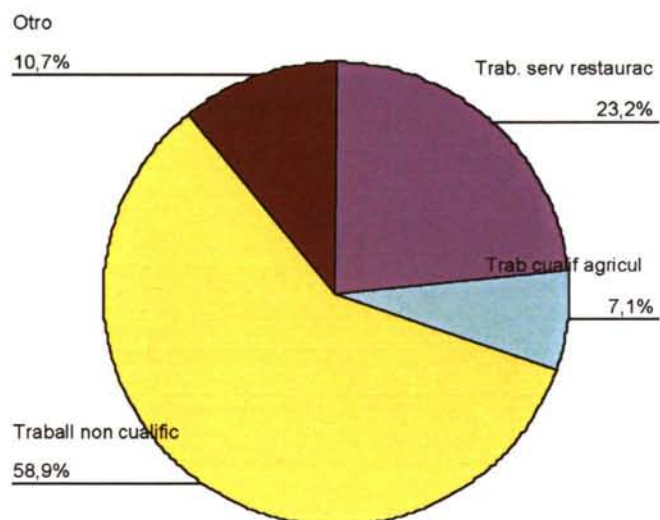
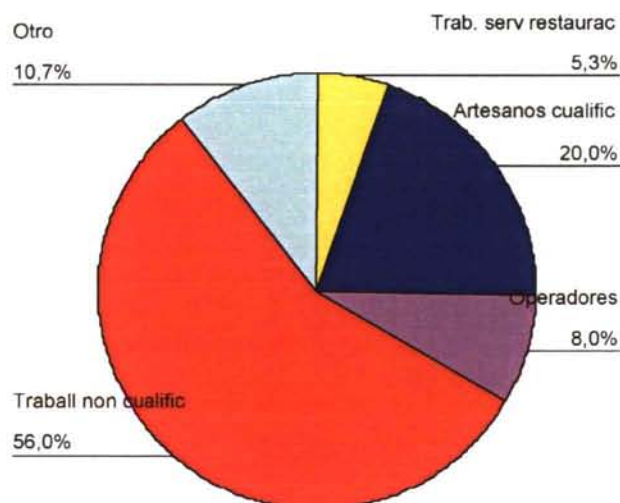

GRÁFICO Nº 21

Traballo nai segundo CNO94

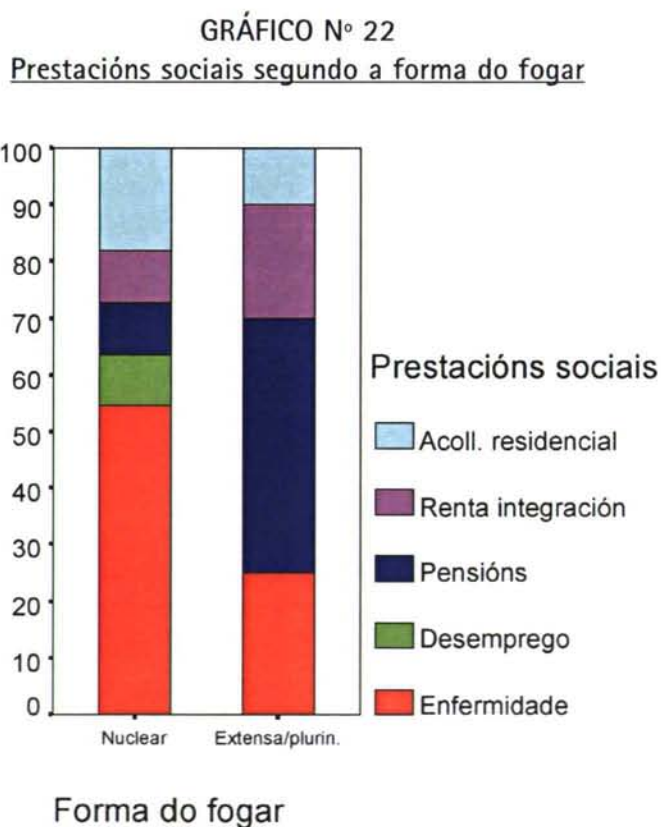
Dada a pluralidade de actividades laborais que se reflicte nos gráficos, comprobamos que o

problema non parece estar tanto na carencia de traballo, como quizais na insuficiencia dos salarios ou na imposibilidade de conciliación familiar-laboral. No seguinte apartado preguntámonos por outras fontes de ingresos que ben substitúen, ben complementan os salarios.

7.1.2. Axudas im(prescindibles)

No caso da presente investigación, en máis da metade dos fogares (53%) recíbense axudas derivadas de diferentes necesidades, desde problemas de saúde temporais ou crónicos dalgún dos proxenitores, ata axudas de integración social que derivan de problemas económicos e/ou de desprotección, pasando polas pensións recibidas por algún membro da familia extensa que convive no fogar.

Para analizar a relación entre tipo de fogar e prestacións sociais recibidas, elaboramos o gráfico inferior e diferenciamos entre familia nuclear ou extensa.

A principal diferenza débese a que, mentres nos primeiros a maior parte das axudas remiten á enfermidade dos proxenitores, nos segundos derivan das pensións dos avós.

En calquera caso, a diversidade de axudas sociais, de obedecermos a unha lóxica de discriminación positiva, é fiel herdeira das funcións asistenciais (Castel, 1997: 423), focalízanse en poboacións particulares, sobre as que previamente se ten constatación de que están nunha situación de risco social ao non teren asegurada a existencia sobre a base do traballo ou da propiedade, e vanse despregar estratexias específicas e recursos subsidiarios a aqueles ao tempo que garanten a permanencia intacta da lóxica da sociedade salarial.

O feito de que tantos fogares reciban algún tipo de prestación social fai que a percepción dos profesionais sobre as familias en tanto unidades económicas responda ao enunciado recollido durante estas - "Son, a maior parte deles, usuarios ou parasitos dos servizos sociais"-.

As persoas que non contan co estatuto de traballadoras ou aquelas que aínda que teñen emprego, son beneficiarias dalgún tipo de prestación social, deben demostrar con papeis que sofren dificultades ou necesidades acordes coa axuda que piden. As persoas solicitantes vense na obriga de ofrecer como aval as súas necesidades, as súas carencias ou os seus conflitos, mais como se estas fosen exclusivamente individuais, nese empeño das institucións sociais de definir a través de códigos individualizadores procesos de clara índole social. En palabras de Castel, "quen non pode pagar doutro modo ten que pagar continuamente coa súa persoa e este é un exercicio esgotador: o solicitante só pode achegar o relato da súa vida, cos seus fracasos e as súas carencias, e escrútase ese material pobre para perfilar unha perspectiva de rehabilitación, co fin de 'construír proxectos', de definir 'un contrato de inserción'. Os fragmentos dunha biografía quebrada constitúen así a única moeda de cambio para un individuo que é un cidadán integral" (1997: 477).

Mais os dramas económicos son vividos cunha grande resignación persoal, de feito o 70% percibe como suficiente o nivel de ingresos e, asemade, parecen resistirse a facer públicos os apuros económicos, aínda cando esta actitude signifique ter que renunciar ao disfrute do que son os seus dereitos. Así o narra un profesional do equipo do xulgado:

M: *Para acabar con las desigualdades sociales, o tratar de paliar, por lo menos, esa esfera de pobreza, actuar de tal manera que los Servicios Sociales no se conviertan en los que dan limosna.. porque resulta que es con los impuestos de todos los españoles.*

A: Mm..

M: *Es que cuando alguien va a pedir ayuda, parece que tiene que pedirla con vergüenza.*

A: Ya...

M: *Tú pídelo ... podrán dártela o no; ya te razonarán si no te la dan el motivo ... te lo tendrán que dar. Pero ¿y si te la dan? no te están haciendo ningún favor, te la están dando por...es como si*

te devuelve Hacienda, ¿qué te hacen, algún favor? Es que muchas veces ves a la gente cuando hablan,...incluso Servicios Sociales parece que traten a la gente... que no...hombre, que no te están dando nada. . Y el tiene derecho a ayudas, dárselas, y también hacerles saber sus obligaciones, ¿no? (Anexo II).

7.1.3. De cómo as necesidades se retroalimentan

De todos os problemas que afrontan algunhas familias e que limitan a súa felicidade, de entendermos esta baixo os indicadores que dan título á famosa canción¹²⁴: Salud, dinero y amor, son a precariedade laboral e o desemprego os que presentan os efectos máis devastadores. A caracterización que se fai nos informes sobre os fogares que dependen das axudas sociais, permite comprobar o papel do traballo na definición das persoas. Mais tamén visibiliza outras necesidades directamente relacionadas coa insuficiencia económica, polo que resulta moi difícil illar os motivos das axudas, ao recaeren en fogares que sofren diferentes necesidades. Parece que as diferentes necesidades se retroalimentan.

Algúns dos fogares monoparentais, derivados da separación ou da viuvez, remiten á dificultade de conciliar vida laboral e familiar e á insuficiencia de ingresos, mais é de destacar tamén a presenza de prestacións derivadas dos problemas de saúde das nais:

"Nai viúva, abandona a casa a primeiras horas da mañá e regresa de madrugada. Os fillos permanecen unha grande cantidade de tempo sós. Ingresos por pensión non contributiva por invalidez da nai (tutela)" (Informe 2).

"O pai está pasando a pensión, pero ten un retraso de dous anos. A nai traballa como empregada de fogar polas mañás e pola tarde no domicilio familiar cuidando ós fillos menores. Axuda da familia extensa materna. Piso propiedade dos avós" (Informe 4).

"O seu pai faleceu e a nai volveu casar, pero separouse do seu compañeiro por dificultades de parella. De nacionalidade ecuatoriana, chegaron a España hai dous anos, viven cos tíos pois a nai non pode pagar o piso xa que dispón dun salario aproximado de 40.000 pts." (Informe 59).

"[Pais separados] A nai que traballa como limpadora, complementa os ingresos coa pensión da avoa" (Informe 75).

¹²⁴ Este slogan dá tamén título ao libro de Castaño e Palacios (eds.) (1996): *Salud, dinero y amor. Cómo viven las mujeres españolas de hoy*. Madrid: Alianza.

"[Pais separados] A nai realiza traballos temporais. Cobra unha pensión por valoración de minusvalía 47% problemas nerviosos. Ten unha débeda acumulada do piso de protección oficial porque non pode pagalo" (Informe 81).

"[Pais separados] A nai cobra unha pensión por desemprego e traballa como asistenta por horas, do que obtén un salario descontinuo" (Informe 83).

"O pai foi desterrado... A nai e o irmán teñen recoñecida minusvalía física, e son ambos perceptores de pensión non contributiva. O irmán padece hidrocefalia severa. A nai comenta que non está efectuando o pago do piso de protección oficial por falta de medios polo que poden ser desaloxados" (Informe 53).

"A nai cobra unha pensión de viuvez e orfandade, pero resulta insuficiente para a ampla unidade familiar. Di que consegue administralos para que non lles falte de nada. Non pode traballar porque está enferma do corazón" (Informe 31).

"O pai pasa a asignación económica. Reciben axuda económica dos avós e do irmán. A nai realiza as tarefas domésticas. Cobra unha pensión non contributiva. Está en tratamento psiquiátrico" (Informe 45).

No caso dos fogares biparentais faise especial fincapé na enfermidade do pai -"O pai, mariñeiro, cobra unha pensión de invalidez desde hai 6 anos por extirpación dun ril e quimioterapia por mancha no pulmón. A esposa dedícase ás labores do fogar (Informe 9)-; no carácter temporal do seu traballo - "Pai, decorador en paro, traballa esporadicamente e nai auxiliar a domicilio" (Informe 10); ou mesmo na súa condición de mendigo -"Dedícanse á mendicidade. Viven da caridade" (Informe 50).

Mais abundan os fogares onde as axudas sociais se complementan con traballos esporádicos e sen contrato, se temos en conta a insuficiencia de ingresos, feito que favorece a criminalización de certo tipo de actividades que, por outra banda, estas persoas necesitan para completar as prestacións e poder vivir dignamente:

"A nai ocúpase da casa e da familia. Sempre foi o marido quen se encargou de traballar e de manter a súa familia: antes era mariñeiro, pero tivo que abandonar a profesión por enfermidade: 45% por desgaste na columna pero traballa como vixilante nocturno nun garaxe porque non lles chega" (Informe 30).

"Os pais son pensionistas por problemas de columna. Venden chatarra e xénero a domicilio

e en feiras" (Informe 65).

"O pai dedicase á recollida de chatarra, cando lle xorde algún traballo temporal acéptao. A nai dedicase ao cuidado da casa, é perceptora dunha pensión por enfermidade" (Informe 26).

"O pai é toxicómano e a nai cobra unha pensión por enfermidade. Ambos traballan na chatarra e no marisqueo. Reciben prestación por Axudas a fillos menores e a Asistencia social municipal facilítalles bonos para alimentos" (Informe 99).

Ainda que tamén hai fogares onde, a pesar da enfermidade non contan con ningunha axuda social, ben porque a esgotaron, ben porque non tiñan cotizado:

"O pai é alcohólico, atópase en paro desde hai tres anos. Esgotou a axuda familiar. A nai está en tratamento psiquiátrico. Intento de suicidio, viven cos avós paternos" (Informe 86).

"O pai non traballa e atópase enfermo dos nervios. Non ten dereito a pensión por falta de cotización" (Informe 100).

O desemprego, que se concentra nos grupos xa desfavorecidos pola súa posición profesional e persoal, lonxe de ser unha etapa transitoria, convértese nun estado: "cos zapatos silenciosos do pasaxeiro, vai e vén, vén e vai, e establécese nalgún momento, mais entón instálase no máis íntimo da persoa con todo o peso da superabilidade desenganada. O carácter pasaxeiro do desemprego conduce á transformación das causas exteriores en culpa propia, dos problemas do sistema en fracaso persoal" (Beck, 1998: 117-122).

A posibilidade dun mercado laboral máis xusto socialmente debe vir necesariamente doutras políticas que non vinculen o dereito a ter dereitos ao mercado laboral, para romper así o binomio de traballo-cidadanía. Neste ámbito parécenos interesante a proposta de Gorz, que parte da tese de que "o problema e a súa solución son ante todo políticos: sono na definición de novos dereitos, de novas liberdades, de novas seguridades colectivas, de novos amaños do espazo urbano, de novas normas sociais polas que o tempo elixido e as actividades elixidas non se inscribirían máis á marxe da sociedade senón no marco dunha elección de sociedade: unha 'sociedade do tempo elixido' e de 'multiactividade'. Unha sociedade en que cada quen poida medirse cos outros, gañar a súa estima, demostrar o seu valor non xa sobre todo polo seu traballo profesionalizado e polos cartos gañados, senón por unha multitude de actividades despregadas no espazo público e publicamente recoñecidas e valorizadas por outras vías que as monetarias" (Gorz, 1998: 75).

7.2. PRECARIIDADE LABORAL E LOCALIZACIÓN SOCIAL

O problema principal na sociedade actual en relación ao ámbito laboral, non parece ser tanto un futuro sen traballo como un futuro con outro tipo de traballo máis cualificado, o que fai que a verdadeira crise da globalización se centre especialmente nos traballadores de baixas cualificacións. Como afirma Esping-Andersen (1999: 129), o problema principal é o salario mínimo, ou a diferenza entre os salarios no mercado de traballo, sobre todo para a xente pouco cualificada ou para a xuventude.

A nova cuestión social que deriva da perda de identidade polo traballo vén caracterizada segundo Robert Castel por tres procesos:

- 1) a desestabilización dos estables: unha parte da clase obreira integrada corre perigo de caer;
- 2) a instalación da precariedade: traxectorias erráticas caracterizadas polo emprego discontinuo que non pode servir de base para a proxección dun futuro manexable e que obriga a "vivir ao día"¹²⁵ e
- 3) a precarización do emprego e o aumento do desemprego, que constitúen a manifestación dun déficit de lugares ocupables na estrutura social, de entendermos por "lugar" unha posición con utilidade social e con recoñecemento público (Castel, 1997: 415-416).

Mais ademais, Castel parte da tese de que se dá unha relación de complementariedade entre o eixe de integración polo traballo –emprego estable, emprego precario, expulsión do emprego–, e a densidade de redes familiares e de sociabilidade –inserción relacional forte, fragilidade, illamento social–, e resultan desta interdependencia zonas de diferente densidade das relacións sociais: de integración, de vulnerabilidade, de asistencia e zona de exclusión ou máis ben de desafiliación (Castel, 1997: 418).

Na nosa investigación comprobamos que a maior parte dos fogares comparten situacións de *vulnerabilidade social*, tal e como é entendida por Castel (1997: 15), pois conxuga a precariedade do emprego coa fragilidade dos soportes de proximidade por carecer de redes de apoio.

¹²⁵ Esta vella práctica popular de ter que "vivir ao día" parece impoñerse de modo definitivo tamén na actualidade, motivo que leva ao autor a preguntarse se non hai dereito a falar de neopauperismo: "Se a cuestión do pauperismo foi a cuestión social do XIX, e debeu ser enfrontada frontalmente porque era toda a sociedade a que se sentía ameazada polo efecto *búmerang* desde a periferia ao centro. O mesmo vale hoxe en día respecto á 'exclusión': a exclusión non é unha ausencia de relación social senón un conxunto de relacións sociais particulares coa sociedade como un todo. Os excluídos adoitan ser vulnerables que facían equilibrios sobre a corda frouxa e que caeron. Atópanse desafiliados: foron des-ligados máis seguen baixo a dependencia do centro" (Castel, 1997: 447).

7.2.1. A inestabilidade como referente vital

As familias que teñen traballo e, por tanto, un nivel de ingresos asegurado, acostuman ter unha relación laboral a través de contratos onde a precariedade e a imprevisibilidade está asegurada, limitándose a posibilidade de pensar en calquera proxecto a medio ou longo prazo. Como afirma Esping-Andersen, "o problema máis grave hoxe non é o paro momentáneo, temporal; non é o traballo-lixo; nin un período de salarios baixos. O problema hoxe é a duración desas experiencias (...), o problema é que pode converterse nunha trampa para toda a vida" (1999: 140).

Isto é o que permanece estable: saber que contarán con traballos precarios de por vida. Coas voces das nais e dos pais recollidas nos informes descubrimos que as súas vidas laborais son tremendamente previsibles a pesar da flexibilidade que as caracteriza: preséntanse compartindo a conciencia común de que a condición "normal" non é a do "traballador" senón a do precario que xa "traballa" xa non "traballa", que exerce de maneira descontinua múltiples oficios, e que se identifica coa actividade remunerada con independencia da súa profesión (Gorz, 1998: 63).

Debido a esta traxectoria irregular, a experiencia pasada non resulta relevante para a construción da identidade laboral, "hoxe podemos dicir que na experiencia dos nosos próximos, o pasado non conta moito xa que non ofrece un fundamento seguro para as posibilidades de vida, non se presta unha atención adecuada ao presente porque está case fóra do noso dominio e hai boas razóns para temer que o futuro nos reserve máis sorpresas desagradables, probas e tribulacións" (Bauman, 2001: 178).

Se ben, tal e como explica Castel (1997: 471), cada quen pode, sen dúbida, existir como individuo en tanto que persoa "privada", o que é público e colectivo é o estatuto profesional e por este motivo é esta ancoraxe a que permite unha estabilización dos modos de vida. Mais aquí está o problema: como organizar a vida persoal cun mercado que dispón das persoas como se fosen unicamente produtores.

Verse obrigado a "vivir do social", isto é, ter que depender de diferentes axudas, favorece a ausencia de participación destas persoas nas institucións sociais dadoras de sentido¹²⁶, e desemboca na práctica da "asocial-sociabilidade", se entendemos por tal "as configuracións relacionais máis ou menos evanescentes que non se inscriben, ou que se inscriben de maneira intermitente e problemática, nas institucións recoñecidas" (Castel, 1997: 438).

¹²⁶ Tal e como recollerei no seguinte apartado, Gorz (1998) reivindica unha nova configuración política da sociedade onde as formas de traballo precario, descontinuo e variable xa non condúzan ao desmoronamento da sociedade, senón á posibilitación de novas formas de sociabilidade e de vida en común, é dicir o intercambio entre traballo regular, traballo na familia e traballo cívico. Outros autores como Beck (2000: 71), preguntánselle se isto abre a posibilidade de que o modelo de traballo feminino fragmentario se poda converter en norma.

No mesmo sentido, Sennett (200:10) destaca como un dos aspectos máis confusos da flexibilidade laboral o seu impacto no carácter, pois o feito de ter que vivir con proxectos a curto prazo, impide toda acción proxectada e dissolve os poucos vínculos relacionais con que se contan.

7.2.2. Influencia da orixe familiar no mercado laboral

O grupo familiar desempeña un papel básico nas estratexias de inserción concreta do individuo nun posto de traballo específico, e actúa simultaneamente como facilitador ou como limitador da relación laboral; non só en canto ao acceso ao traballo, senón en canto ao tipo, a contía, a forma e a continuidade da relación laboral: por unha banda, atopamos os que teñen traballo e poden axudar os seus parentes a colocarse a través das súas relacións laborais; por outra os que, atopándose sen traballo, tampouco poden axudar ás súas familias a atopalo (Alberdi e outros, 1995: 301-302).

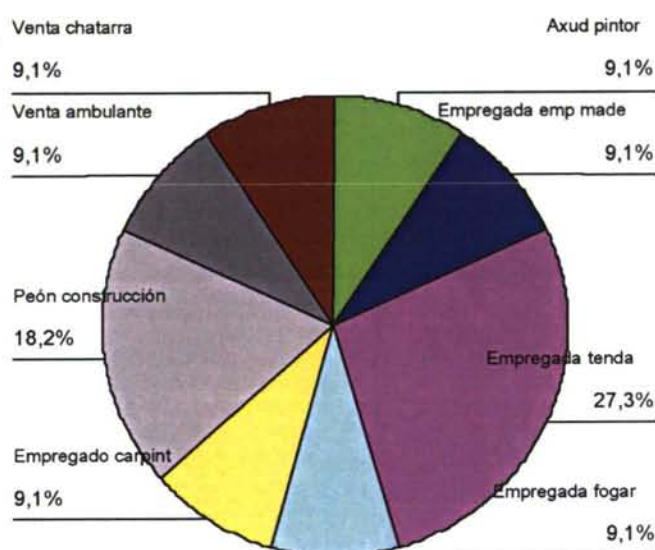
Á luz dos datos obtidos nesta investigación, é a precarización dos empregos dos proxenitores e, por tanto, a súa maior posibilidade de desemprego e de desafiliación, o principal nutriente que alimenta o curso vital da súa vulnerabilidade, mais paradoxicamente, coas novas condicións laborais, as familias, lonxe de perder a súa función económica, seguen a se presentar e a se asumir como imprescindibles para responder ás novas demandas do mercado.

Nunha situación onde existe un sistema laboral flexible como base da nova economía e unha crecente individualización das relacións sociais, característica das sociedades en rede, resulta paradoxico que a familia se presente como institución principal para a actividade produtora e reprodutora. Como afirma Carnoy (2001:173), cando a familia é potencialmente "forte" serve para cubrir o risco de períodos de desemprego, como fonte de inversión para o desenvolvemento dos fillos, como elo para a procura de traballo e a mobilidade ascendente e mesmo para o desenvolvemento e para a seguridade persoais.

Mais cando os fogares non son fortes, cando as traxectorias de vida familiar son rotas, descontinuas e mesmo erráticas, non permiten trazar proxectos máis que a curto prazo, os fillos herdarán dos seus proxenitores esta bagaxe.

GRÁFICO N° 23

Traballo irmáns/irmás +16 anos

En 11 dos fogares estes menores¹²⁷ teñen irmáns ou irmás maiores de 16 anos que traballan. Os seus empregos coinciden cos dos seus pais e cos das súas nais, mesmo traballan non só no mesmo posto, senón na mesma empresa. A dedución é obvia: a orixe familiar é sen dúbida unha baza fundamental na loita pola existencia e, por tanto, segue a ser un pilar principal na procura de emprego.

7.3. O IMPACTO DO XÉNERO SOBRE O TRABALLO

O "sistema social de xénero" ó establecer as competencias e as áreas sociais en que se desenvolverá cada sexo (Astellarre, 1986) sostén a división sexuada do traballo, dado que define as tarefas que deberán desempeñar os varóns (actividades masculinas) e as que serán competencia das mulleres (actividades femininas) e esta asignación de certas tarefas ou de traballos a un sexo preciso significa que o outro sexo queda inicialmente excluído de efectualas.

Ó longo deste apartado imos ver en que medida o xénero é un factor que inflúe tanto na orga-

¹²⁷ Tal e como recollamos no capítulo anterior as expectativas destes menores están claramente ligadas ás posibilidades que lles ofrece o seu contorno máis inmediato, isto é: a súa familia.

nización do traballo doméstico, como no traballo remunerado.

7.3.1. A invisibilidade do traballo non remunerado

Segundo o *Diccionario de María Moliner*, traballar é "realizar unha acción física ou intelectual continuada, con esforzo" e traballo "a acción de traballar" ou "a actividade en que alguén se está ocupando ou en que se ocupa habitualmente".

A pesar de que estas definicións non quedan restrinxidas ao traballo remunerado, na literatura económica e política é frecuente esta restrición, polo que adoita quedar fóra todo tipo de actividade pola que non se obteña un salario, a pesar de responder á definición dada¹²⁸.

Polo exposto, cando se recolle información sobre os fogares en tanto unidades económicas, en numerosas ocasións o traballo doméstico non é asignado a ninguén, polo que non podemos coñecer quen o realiza. Na actualidade o cuidado dos fillos non responde xa aos roles tradicionais de xénero, ou polo menos non tan intensamente como sucedía no pasado; quéirano ou non, agora é moito máis probable que os pais participen nos traballos domésticos de forma máis ou menos cotiá, e que as nais traballen a tempo completo, por máis que sigan a asumir a maior parte do peso que leva o cuidado da familia (Carnoy: 2001:34). Mais nesta investigación, como veremos ó longo deste apartado, os datos persisten en identificar o xénero como o principal criterio de organización tanto das tarefas familiares como do traballo asalariado.

No 48,5% dos informes que serven de base a este estudo afirmase que son as nais quen realizan as tarefas no fogar e o cuidado dos fillos, mentres que no resto nada se di ao respecto. Agora ben, da información recollida posteriormente podemos deducir que nos restantes casos tamén son as nais quen asumen basicamente estas funcións, pois son moi escasas as mencións á figura do pai, á que unicamente se alude como "colaborador nas tarefas do fogar" ou "figura de principal autoridade".

A omisión desta función materna dáse sobre todo cando as nais teñen un traballo remunerado, pois neste caso os responsables dos informes non se ven obrigados a adxudicarlles unha función adicional. Por contra, cando carecen dun traballo remunerado especificase o seu traballo doméstico, sen facer referencia a posibles situacións de paro, que só se recollen en dous casos¹²⁹.

¹²⁸ Enténdese por poboación activa aquela que ten un emprego (poboación ocupada) ou o busca activamente (poboación parada). Por esta razón utilizaremos este termo sempre que fagamos referencia ás EPA pero evitámolo no resto e preferiremos distinguir entre traballo remunerado e traballo doméstico ou tarefas do fogar, dado que aquela opción ignora a actividade dirixida á produción non mercantil xerada fundamentalmente polas mulleres no ámbito privado. Para afondar sobre esta temática resulta moi esclarecedora a obra de Mª Ángeles Durán (1988).

No caso dos pais, a situación de inactivos representa unha porcentaxe do 16,9% e defínense en tanto traballadores ben pola súa profesión, ben pola última actividade laboral que realizaron. É de destacar que a maior porcentaxe dos pais que non traballan débese a razóns de enfermidade.

Consideramos relevante que en ningún caso as mulleres fagan referencia ao ámbito laboral como factor que contribúe á identidade persoal e confire autonomía social, e relaciónano sempre coa economía familiar. As mulleres necesitan traballar, mais esta necesidade é pensada en función dos beneficios que o seu salario –ás veces o único co que se conta– ten para o fogar, máis que en función da autonomía e da liberdade persoal que puidese promover.

Diferentes enquisas mostran como as mulleres de escasa cualificación aluden preferentemente a necesidades económicas para explicar o seu traballo remunerado, en tanto que as de maior cualificación explican maioritariamente a súa participación no mercado laboral como froito dunha opción persoal¹³⁰.

Neste sentido exprésase tamén Alberdi (1999: 233), ao afirmar que as mulleres activas de clases sociais máis baixas vinculan o salario ás necesidades básicas e ineludibles da familia, mentres que as mulleres de niveis máis acomodados vincúlano ao mantemento dun nivel de consumo máis alto.

Se ben a precariedade do emprego é unha característica global do actual mercado laboral, tamén é certo que este continúa deseñado a medida do varón que ten unha muller na trastenda que se ocupa do demais: o cuidado da casa, dos nenos, a comida, o lavado, a limpeza, o equilibrio emocional, a terapia cotiá etc. (Elisabeth Beck-Gernsheim, citada por Beck, 2000:69), polo que malamente esta pode pensar no traballo remunerado como unha opción de liberdade persoal, sobre todo, cando a estabilidade dos fogares segue a depender da súa presenza a tempo completo.

A conquista da individuación por parte das mulleres permite desfacerse das asignacións de roles segundo o xénero, ao tempo que cada quen se responsabiliza da súa traxectoria, mais pode converterse nun novo factor de discriminación e mesmo reforzar as desigualdades dentro e fóra dos fogares, xa que en palabras de Alberdi: "As mulleres queren traballar e atopan maiores dificultades en razón dunhas 'tradicionais' obrigas familiares e, á súa vez, as obrigacións familiares esgrímense para disuadilas de traballar. Isto é o que dá ao traballo das mulleres ese sentido de abandono familiar cando o mesmo traballo se valora nos homes como entrega e sacrificio para manter a súa familia" (Alberdi, 1999: 234).

¹²⁹ A taxa do paro convencional está referida á incidencia que ten este fenómeno na poboación susceptible de padecelo, que adoita considerarse que é a poboación economicamente activa, é dicir, aquela que está a traballar ou desexa traballar –aínda que non é unha definición exenta de problemas–.

¹³⁰ Véxase por exemplo a *Encuesta sobre desigualdad familiar y doméstica*, CISS, 1985

7.3.2. Tipificación sexual das tarefas

Do 49% dos fogares onde non se detectan factores de risco para os menores agás os derivados de problemas interxeracionais valorados como propios da adolescencia, a organización doméstica responde ao modelo de familia tradicional, se ben presentan peculiaridades, que dependen da súa estrutura e de quen realice o traballo doméstico e/ou o retribuído.

Destes 49 fogares, tal e como se recolle nos informes, oito de cada dez son biparentais, aínda que a súa organización difire segundo a nai realice as tarefas domésticas en exclusiva ou ben as comparta con traballo remunerado. Exemplos do primeiro caso son os seguintes: condutor/tarefas do fogar (Informe 1), empregado da construción/tarefas do fogar (Informe 3), profesor autoescola/tarefas do fogar (Informe 16), camareiro/tarefas do fogar (Informe 23); e do segundo: empregado de carpintaría/promotora de vendas (Informe 5), carpinteiro/empregada empresa de calefacción (Informe 8), empregado fábrica de mobles/empregada fábrica de cartón (Informe 15), venda ambulante/venda ambulante (Informe 20).

No caso dos fogares monoparentais tamén podemos diferenciar, seguindo o mesmo criterio, dúas situacións que dependen de se as nais non contan con traballo remunerado (tarefas do fogar) ou están empregadas: dependenta (Informe 19), traballa nun bar (Informe 63), salón de beleza (Informe 70).

A tipificación sexual dos empregos permanece fortemente arraigada nestas familias, feito que prolonga as tarefas que definen a función das mulleres na familia ao traballo externo en relación coas funcións asistenciais e tamén, que homes e mulleres non acostuman coincidir no ámbito laboral, agás na hostalaría e na venda de chatarra –e o feito de coincidir tampouco é unha garantía de que o tipo de traballo sexa igual-. Para apreciar en que medida na mostra con que traballamos está presente a división sexual do traballo, elaboramos as táboas onde se recolle a frecuencia das diversas ocupacións para nais e para pais.

Cadro Nº 3 Traballos remunerados de nais e pais

Traballo remunerado nais	
	<i>Frecuencia</i>
Agricultura	1
Auxiliar administrativa	11
Auxiliar axuda domicilio	4
Axente comercial	1
Axente comercial	1
Cociñeira	2
Dependentia	3
Dona bar	1
Empregada bar	3
Empregada calefacción	1
Empregada fogar	13
Mariscadora	5
Perruqueira	1
Pasadora	1
Promotora vendas	1
Reparto propaganda	1
Servizos de limpeza	6
Teleoperadora	1
Venda a domicilio	2
Venda ambulante	6
Venda chatarra	2
Total	56

Traballo remunerado Pais	
	<i>Frecuencia</i>
Agricultura	1
Administrativo	1
Albanel	4
Varredor	1
Camareiro	5
Camioneiro	1
Carpinteiro	1
Colocador parket	1
Peón construción	12
Mariñeiro	7
Mariscador	2
Condutor	2
Decorador	1
Instalador de pladur	1
Mineiro	1
Telefonista	1
Militar	1
Venda ambulante	8
Venda chatarra	5
Empregado banca	1
E. confección	1
E. fábrica mobles	1
E. forestal	2
E. panadería	1
E. construción	1
Fontaneiro	1
Operario fábrica	1
Peón empresa madeireira	1
Peón matadoiro	1
Pintor	2
Profesor autoescola	1
Estibador porto	1
Reparto prensa	1
Tapiceiro	1
Transportista	1
Total	75

En síntese, vemos como a distribución de tarefas específicas para homes e para mulleres non deixa ningún lugar a dúbidas; no ámbito público: peóns, mariñeiros, camareiros e albaneis en tanto traballos de homes e empregadas de fogar, servizos de limpeza, mariscadoras e auxiliares de axuda a domicilio como traballos de mulleres; e no ámbito privado: tarefas domésticas e cuidado dos fillos son tarefas das mulleres en tanto nais, se ben ás veces colaboran os pais en actividades concretas.

7.4. A RUPTURA DO FOGAR COMO FACTOR DE ESPECIAL VULNERABILIDADE

7.4.1. Separación, divorcio e viuvez: precisións terminolóxicas

A posibilidade de acabar o matrimonio mediante o divorcio¹³¹ incorporouse á nosa lexislación hai máis de dúas décadas, en xullo de 1981, fixo cambiar o modelo matrimonial e permitiu a aparición de novas estruturas de convivencia familiar. O modelo legal de ruptura matrimonial precisaba, ata hai uns meses, de dúas fases xudiciais: en primeiro lugar había que solicitar e obter a separación e, unha vez conseguida e transcorridos entre un e cinco anos, había que solicitar e obter o divorcio. A separación concede unha autonomía total a ambos os cónxuxes e vai acompañada dun convenio regulador respecto os fillos, os bens e todos os intereses que o matrimonio tivese en común. O divorcio só ofrece, en comparación coa situación de separación legal, a posibilidade de volver casar (Alberdi, 1995: 210).

De comparar a a situación de viuvez coa de separación, resulta interesante subliñar os diferentes efectos que ambas ocasionan sobre as persoas que continúan a residir no fogar, pois aínda que a morte do cónxuxe é moito máis dramática e definitiva, o feito de que estea regulada fai que sexa mellor asumida socialmente, e formula problemas que parecen menos graves.

7.4.2. O impacto do recorte económico

O divorcio rompe o fogar e, sobre de todo, rompe a orde económica e social en que este se sustentaba. Desde unha perspectiva sociolóxica, seguindo a argumentación de Alberdi (1999), interesa coñecer o impacto que ten sobre a organización do fogar familiar e sobre os novos acordos en que vaia sustentarse a vida posterior dos membros desa familia. Para esta autora, con independen-

¹³¹ O divorcio significa a disolución do matrimonio e subsisten os efectos civís para os fillos e, no seu caso, os económicos entre os cónxuxes. Como en España a Lei de divorcio data de 1981, o incremento de divorcios no período 1982-1997 mostra que, a partir de 1986, se produce un crecemento que se acelera nos noventa. Así o incremento de divorcios no período 1982-1997 é do 51%, unha porcentaxe inferior ao que se considera no caso das separacións, que foi do 205%.

cia das situacións psicolóxicas e afectivas, os problemas sociais do divorcio farán referencia á situación dos fillos, se os hai, á súa educación e ao seu mantemento, ás relacións de ambos os pais cos fillos, á situación económica en que queden cada un dos cónxuxes, ao seu traballo, aos seus ingresos, ao reparto respectivo das cargas económicas e ás posibilidades que teñan de volver a formar unha parella (Alberdi, 1999: 190-198).

Os acordos económicos despois do divorcio son moi variados e teñen unha especial importancia os referidos á vivenda e á pensión de alimentos dos fillos e do cónxuxe. Investigacións como as de Osborne (1998) e Madruga e Mota (2000) poñen de relevo que a ruptura matrimonial implica un descenso notable do nivel de vida das mulleres e dos seus fillos, e un aumento, menos acusado, do nivel de vida dos homes, o que explica que a pobreza parece ser unha das razóns máis importantes para pasar dun fogar monoparental maternal a un de familia extensa con avoas. Nestas situacións a convivencia entre parentes produce melloras económicas; podemos afirmar que a familia nuclear é máis cara que a extensa, e á súa vez, vivir só custa máis que vivir acompañado.

Na actualidade os fogares monoparentais e os biparentais con dous ingresos son a maioría fronte a outros tipos de familias. O cambio é importante porque antes considerábase que unha familia cun pai que traballaba era unha garantía contra a pobreza. Hoxe non é así, un só ingreso non adoita ser suficiente para manter unha familia: con dous ingresos a posibilidade de pobreza é 4 ou 5 veces menor (Esping-Andersen, 1999: 153).

Os sexismos inseridos na estrutura familiar afloran con máis crueza cando existen conflitos de convivencia que, en caso de separación ou de divorcio, xiran sobre os asuntos máis relevantes: os fillos e a seguridade económica. É característico que ao pasar do modelo tradicional do matrimonio ao modelo de dous salarios cambie o reparto das cargas e das oportunidades. Dito esquematicamente: se é a muller quen realiza o traballo doméstico, tras o divorcio ela atópase con fillos máis sen ingresos, mentres que o home se ve con ingresos e sen fillos. No segundo caso, a muller dispón de ingresos e de fillos e buscan solucións privadas que tenden a un reparto interno dos riscos.

Así, por exemplo, o feito de que tras unha ruptura algunhas nais volvan á casa materna, máis que unha opción, é unha imposición derivada das novas dificultades que viven as mulleres tras unha separación para facerse cargo dos fillos e descender o seu nivel de vida: por unha banda, porque non todas estaban ocupadas antes da ruptura e, se o estaban, tiñan baixos salarios; por outra, porque teñen que facerse cargo dos fillos de ambos, cos custos e coas necesidades que isto comporta; e ademais case nunca conseguen –tal e como comprobamos ao longo da investigación– que a parella se responsabilice dos deberes inherentes á paternidade.

Unha das razóns que confire moita importancia ao divorcio cando se fala de unidades familiares é a preocupación polos posibles efectos perniciosos que aquel poida ter sobre os fillos da pare-

Illa en cuestión. A información que obtivemos nesta investigación lévanos a afirmar que os maiores problemas que derivan do divorcio teñen as súas raíces nunha importante redución dos recursos económicos, sociais e temporais do fogar. Os datos que obtivemos apuntan como efectos máis conflitivos os relativos ao cuidado dos fillos e ao mantemento económico destes. En todos os casos de monoparentalidade, excepto en dous, os fillos quedan ao cuidado da nai –a pesar da reforma de 1990 para equilibrar legalmente as posibilidades de que o xuíz dese a custodia ao pai e á nai– e sabemos polos estudos sobre as consecuencias do divorcio que é típico, como afirma Esping-Andersen (1999: 150), que a muller un ano despois do divorcio teña un nivel económico un 40% inferior ao anterior a divorciarse.

Algunhas das consecuencias que o divorcio ou a viuvez teñen sobre a economía, podémolas observar nos informes elaborados polos profesionais dos xulgados, que á súa vez, recollen a información das nais:

"A nai traballa como limpadora e complementan a economía coa pensión da avoa" (Informe 75).

"A nai cobra unha pensión por desemprego e traballa como asistenta por horas, do que obtén un salario descontinuo" (Informe 83).

"Os pais separáronse cando o menor tiña catro anos. Viven no piso dos avós maternos. A nai traballa asistindo casas por horas e ademais contan cos ingresos do tío e as pensións dos avós" (Informe 90).

"Traballou como empregada de fogar non asegurada. Na actualidade realiza traballos esporádicos. Acode a un curso de corte e confección polo que lle proporcionan vales de alimentación" (Informe 97).

"A nai cobra pensión por viuvez e por enfermidade e traballa en casas particulares. Vive cos avós e os ingresos son insuficientes" (Informe 13).

"A nai cobra unha pensión de viuvez e orfandade, pero resulta insuficiente para a ampla unidade familiar. Di que consegue administralos para que non lles falte de nada. Non pode traballar porque está enferma do corazón" (Informe 31).

"O seu pai faleceu e a nai volveu casar, pero separouse por problemas de convivencia. De nacionalidade ecuatoriana, viven cos tíos pois a nai non pode pagar o piso xa que dispón dun salario aproximado de 40.000 pts" (Informe 59).

7.5. FAMILIAS PROBLEMATIZADAS

Baixo o empeño, e mesmo alarde, da defensa da familia en tanto institución insubstituíble para garantir o benestar da infancia, as familias, ante calquera conflito vense abocadas a asumir en solitario as tensión que a vida lles xera, con independencia das posibilidades reais con que contan para solucionalo.

Situada baixo o manto do ocio, parece paradoxo que na familia moderna xustamente o tempo apareza como un dos bens máis escasos, mais aínda resulta máis insultante que esta carencia se atribúa a unha deficitaria planificación familiar. Segundo Jurjo Torres, asistimos a unha privatización das responsabilidades sociais xa que, perante os conflitos cos fillos e coas fillas, as dificultades cotiás e mesmo a pobreza, as nais e os pais asúmense como culpables ao permaneceren ocultas nas súas análises as causas estruturais que latan baixo estas problemáticas, como poden ser os modelos de mercado laboral dominante, o tipo de empresas existentes, as culturas empresariais, as políticas económicas en vigor, as ideoloxías que se propagan a través dos medios de comunicación de masas etc. (Torres, 2001:100-105).

Agudizadas nos fogares monoparentais, as necesidades económicas fan que as familias permanezan en alerta ante a continua posibilidade de perder o emprego, e en caso de que traballen os dous, resulta unha proeza conciliar vida laboral e vida familiar dado que "dous proxectos individuais independentes e dous horarios laborais independentes dificultan a longo prazo a compatibilidade dos proxectos de traballo individual e do proxecto familiar" (Carnoy: 2001:145).

Se ben o papel do Estado de Benestar é transferir o máximo de recursos para que as familias funcionen mellor, unha das grandes ironías do modelo familiarista tipo italiano-español sinalada por Esping-Andersen (1999: 150), consiste en que é nestes dous Estados de Benestar onde as transferencias ás familias son as máis modestas do mundo e os servizos destinados a estas son case inexistentes.

A pesar de que resulta obvio que non todo o mundo conta con igual posibilidade e incluso con capacidade para enfrontarse ós diferentes reveses da vida, así como que as dificultades lonxe de repartirse aleatoriamente concéntranse de forma desigual en función dos ingresos e do nivel educativo, cando un menor comete unha infracción e os seus pais (principalmente as nais) acoden ao xulgado, todo o que narran sofre un proceso que transforma o social en individual.

Coa estratexia da individualización os modos de vida dos menores son transcritos como se derivaran exclusivamente da liberdade e da opción persoal e converten o destino de clase en destino persoal (Beck, 1998: 117-118).

Esta metamorfose sèrvese dunha dobre estratexia. Por unha banda as persoas son convertidas en "casos": "Aquí só traballamos en casos... vamos, con menores e as súas familias" (Anexo II); e por outra as necesidades ou as dificultades do pasado son transformadas en riscos para o futuro: "Cuando nosotros hemos detectado una serie de factores de riesgo, una serie de situaciones que nos hacen prever nuevas conductas desadaptadas, proponemos una medida " (Anexo II).

Non é tanto a reconstrución do pasado como o futuro o que está a motivar a recollida de información para a posterior valoración. En palabras de Beck: "Na sociedade do risco, o pasado perde a forza de determinación para o presente. No seu lugar aparece como 'causa' da vivencia e da actuación presentes o futuro, é dicir, algo non existente, construído, ficticio. Hoxe poñémonos en acción para evitar, para mitigar, para prever (ou non) os problemas e a crise de mañá e de pasado mañá" (1998: 40).

Transformadas as persoas en casos e as dificultades en riscos é doado entender que en lugar de familias pobres se fale de familias problematizadas:

E: *Son familias... problematizadas, cen por cen. Eu creo que esa é unha característica... as excepcións son... mínimas, mínimas.*

A: Intenta explicar o significado de "problematizadas cen por cen".

E: *Home, que xa veñen... quero dicir, a marxinação parece que se perpetúa, non? xa veñen... proceden de familias rotas..., que máis ou menos, pois, xa son marxinais, entón claro.*

(...)

E: *Estamos un pouco vivindo as contradicións da sociedade, ou sexa, mentres haxa paro, mentres haxa alcoholismo, mentres haxa familias marxinais, haberá... haberá nenos marxinais (Anexo V).*

Vemos con clareza a presenza da lóxica neoliberal que, cando o Estado de Benestar deixa de encargarse de moitas das necesidades básicas das persoas, como son a alimentación, a saúde, o acceso á educación ou ao traballo, obriga a buscar outras institucións que aseguren a satisfacción de tales necesidades e, neste sentido, tal e como apunta Torres, "é notorio que o avance das políticas de adelgazamento do Estado están a producir unha situación de volta á familia como o verdadeiro espazo de seguridade e protección para as persoas" (2001: 102).

Mais as familias destes menores, como vimos de amosar, viven situacións estruturalmente deficitarias, non en ambientes perniciosos por vontade propia, e contan con pouca capacidade de resistencia, posto que esta correlaciona directamente coa posibilidade de ingresos, que son os que posibilitan gozar dos outros dereitos, xa que como todo mundo sabe os cartos fan a felicidade, cando menos a relativa felicidade cotiá.

A condición para que as familias poidan ser as institucións sociais que amorticen a presión social inducida polos procesos de flexibilización do traballo e de individualización da vida social, e sexa capaz de desempeñar o seu papel pasa, como afirma Carnoy (2001: 174), porque sexa redefinida e fortalecida nas novas circunstancias culturais e tecnolóxicas das nosas sociedades.

Lonxe de ser así, a lóxica do mercado laboral na actualidade está a impoñer as súas regras de costas ás necesidades das familias, mais paradoxicamente estas seguen a asumir como culpa propia ou como reproche ás persoas máis próximas, moitos dos conflitos que a actual lóxica laboral xera, pois carecen da información suficiente para tomar conciencia de que "a sociedade de mercado realizada é tamén unha sociedade sen nenos, a non ser que os nenos medren con pais e con nais móbiles, sós" (Beck, 1998:153).

Estes menores contan cun perfil social que os descualifica: baixo nivel económico, falta de capital sociocultural, hábitat estigmatizado. Facer un inventario exhaustivo das necesidades e tentar que todas as institucións sociais se empeñen en garantirlles o gozo dos seus dereitos e, por suposto, tamén en esixirlles o cumprimento dos seus deberes, pode ser hoxe un paso revolucionario que nos achegue un pouco máis á conquista dunha maior xustiza social.

A MODO DE CONCLUSIÓN:

DA LÓXICA PROTECTORA Á LÓXICA PENAL

"Que fai, pois, a xustiza de menores?, castiga, educa, axuda?, a quen axuda, ao menor, á familia, á vítima?" (Rangugni, 1997: 8).

"Denominamos suxeitos fráxiles aos grupos humanos e colectivos que constitúen a máis clara manifestación das fortes tensións que implica, á vez rixida e flexible, a lóxica social imperante na nosa era de capitalismo avanzado" (Varela e Álvarez-Uría, 1989:10)

Quen pode crer que penalizando algúns centenaes de mozos se modificará o problema que a súa simple mención se insiste en rexeitar: o afondamento nas desigualdades sociais e a xeneralización da precariedade salarial e social como consecuencia das políticas de desregulación e da deserción económica e urbana do Estado? (Wacquant, 2000: 68).

"E hora de pensar ao revés: de definir os cambios que se deben realizar partindo do fin último a que se quere chegar e non os fins partindo dos medios dispoñibles, dos parches inmediatamente realizables" (Gorz, 1998: 81).

Comezabamos o século XX coa cuestión social do pauperismo ao que se respondía con novos sistemas de control dirixidos especialmente sobre aqueles mozos que sufrían con especial virulencia os efectos dun capitalismo incipiente. Ao quedaren situados fóra das principais institucións socializadoras, veuse necesario crear unha alternativa que, unindo protección e castigo, asegurase en nome da educación a transmisión dos valores burgueses e a imposición de oficios proletarios: a lei de tribunais especiais para nenos foi o marco xurídico que delimitou este novo ámbito.

Nos albores do século XXI o neopauperismo, en forma de exclusión, constitúese na nova cuestión social e apunta novamente aos mozos máis vulnerables socialmente que, por non permaneceren ligados a ningunha das institucións sociais recoñecidas, familia, instituto ou traballo, son redefinidos como un perigo para a sociedade, situados no ámbito da seguranza persoal, e destinatarios dun proxecto pedagóxico de carácter sancionador que xustifica democraticamente as medidas deseñadas para o seu control: a lei reguladora da responsabilidade penal de menores é o marco xurídico actual.

Hoxe parece pouco probable que os menores infractores se representen como cidadáns socialmente pobres, desprotexidos ou necesitados de axuda, antes ao contrario, perfílanse como mozos culpables, agresivos e mesmo perigosos e, en lugar de inspirar tenrura, a súa presenza xera no imaxinario social respostas defensivas que demandan maior represión e control.

A representación da xuventude como problema social, o consenso xeneralizado da necesidade dun dereito penal para menores, a comprobación de que son os mozos socialmente máis vulnerables o grupo máis representado entre os menores significados como infractores, son asuntos que nos levaron a historiar o ámbito da xustiza xuvenil, co propósito de saber da historia do seu presente e poder así desnaturalizar a lóxica penal e valorar que ten de inédito e que de dado o actual marco lexislativo.

Ao apelar á historia obtivemos unha visión renovada deste ámbito e atopamos chaves para entender baixo que estratexias se consegue o paso da lóxica protectora dos tribunais para nenos á lóxica penal dos xulgados de menores baixo o mesmo slogan da educación por mandato xudicial.

A emerxencia da xuventude como problema social no momento e na forma en que o fixo é froito, por unha banda, dos efectos dos procesos de industrialización e de urbanización e, por outra, do

puxante discurso das modernas ciencias que, como a pedagogía, a psicoloxía, a criminoloxía e a socioloxía, ao atribuír a esta etapa evolutiva unha menor competencia de acción e un déficit de estatus social, impregnaría a lóxica do dereito especial para nenos, concedéndolles, respecto dos maiores, unha maior necesidade de tutela social.

Os menores necesitados de tutela social serán precisamente aqueles ós que a sociedade non lles permita satisfacer de forma adecuada as necesidades inherentes á súa propia condición evolutiva.

O sistema xudicial afrontará este problema con medidas que combinan sanción e protección, e ó facelo estará contribuíndo a criminalizar carencias das que non son responsables os suxeitos sancionados. Máis aínda, na lei vixente e por primeira vez, o título da lei fai referencia explícita á regulación da responsabilidade penal dos menores da súa competencia.

Foi ó trazar a xenealoxía do campo comprobamos que o discurso educacionista da intervención xudicial no ámbito de menores apuntou sempre a cuestións que transcenden o feito delitivo e acada as circunstancias persoais e sociais da menor e do menor que cometen infraccións; de tal maneira que o sistema xudicial interveu sempre sobre condicións e estilos de vida "determinados", abrindo as posibilidades de criminalizar máis aquela xuventude que sofre maiores carencias no cumprimento dos seus dereitos.

Educación baixo mandato xudicial foi a solución adoptada para o tratamento penal diferenciado dos menores delinquentes nese momento histórico e segue a ser tamén o principal slogan na actualidade, solución perversa se temos en conta que, se ben este termo convoca inmediatamente significados bondadosos, isto é, que benefician as persoas e as sociedades, os diferentes programas e as diferentes prácticas educativas poden ser tamén e unha vez máis, síntomas das novas estratexias de regulación social a través da educación.

Baixo o principio de non dar nada por obvio e, ao querer enfocar desde outros ángulos os menores infractores, mantivemos ao longo desta investigación certa indignación que canalizamos usando os interrogantes formulados por Rangugni (1997: 8): "que fai, pois, a xustiza de menores?, castiga, educa, axuda? a quen axuda, ao menor, á familia, á vítima?".

Abordar o marco lexislativo desde os efectos que aquel ten na vida dos menores e das súas familias non quere dicir que coincidamos nin desculpemos as infraccións cometidas por aqueles, pero require do noso compromiso para sobrepasar esa barreira fortemente trazada entre o que definimos como mozos infractores e o resto da xuventude. Esta decisión esixe despoxarse dos prexuízos dominantes sobre da delincuencia xuvenil que, alimentados da perspectiva etiolóxica, apunta como protagonistas desta a certo estereotipo de mozo como se este fose intrinsecamente desviado, e no noso caso levou a tomar a decisión de optar por considerar excepcional non o mozo, senón o proceso polo que é significado como infractor.

Así, este enfoque permitiunos comprobar que os informes destinados a asesorar o xuíz sobre a medida máis axeitada son unha proba explícita de que o punto de vista dos profesionais ten un peso fundamental na selección e na posterior elaboración da información. É a perspectiva adoptada a que re-crea os feitos, xa que o sentido que se lles concede a estes non existe á marxe dos marcos teóricos previos dos profesionais e da lóxica xudicial de que forman parte. É así que os informes constitúen unha proba da ambigüidade de fondo da delincuencia xuvenil, en canto que a súa natureza interpretativa fai que leven certo grao de subxectividade e afloren os prexuízos e os estereotipos que as institucións de control social introducen na definición, na explicación das causas e mesmo nas propostas para abordar este campo.

Pero ó mesmo tempo, tamén é certo que os informes, ou polo menos algúns deles, amosan unha importante sensibilidade ao describir e analizar as vidas destes xoves. Foi precisamente grazas a esta información como puidemos saber, ademais da súa situación vital, de xeito que obtivemos unha información valiosísima para saber un pouco máis sobre quen son estes menores, a que modos de vida teñen acceso, que expectativas lles son negadas.

O menor significado como infractor queda representado no seguinte perfil: varón (96,9%), español (93,1%), paio (83,1%), urbano (63%), residente na Coruña e na súa provincia (47,7%), cunha idade que está comprendida entre os 14 e os 16 anos (65,4%), que entra na institución xudicial por primeira vez (77,7%), que rouba con intimidación (21,8%) e para o que se dita liberdade vixiada (46,4%) durante un período temporal menor de seis meses (67,7%).

A través dos percorridos sociais descubrimos que estes mozos son excelentes representantes do que Castel (1997) denomina desafiliación, no sentido de que son un pouco de todo, a súa existencia atravesa interrogante todas as institucións sociais desmentindo as súas pretendidas garantías constitucionais. Son mozos que, como o resto, están imbuidos por una sociedade de consumo que utiliza como contrasinal de integración o contar coa posibilidade de adquirir certas mercadorías, ata o punto de valorar a identidade a través do resultado dun baremo que é aplicado sobre os atributos socioculturais que conforman a aparencia.

Conseguir esta imaxe prefabricada, é máis que aparentar, significa que se lles outorgue un lugar social (Castel, 1997) cun determinado valor. Saben que a súa imaxe non está ben vista, que ese baremo a puntúa en negativo. A outra, a que ten valor de utilidade social, quédalles lonxe, incluso comprando nas grandes superficies onde pasan tanto tempo. As "pintas" delátanos, porque ademais da roupa, levan complementos definitivos: xestos, actitudes, tons de voz; en definitiva, hábitos que descubren unha determinada sociabilidade que os afasta da media, do etiquetado como integrado, que é á vez, froito do tantas veces exitoso.

O perfil de personalidade recollido nos seus expedientes refire motivacións, actitudes e incluso

modos de vida que reflicten ben a súa ausencia, ben a omnipresenza das habilidades sociais consideradas necesarias para seren unhas persoas educadas.

A información recollida confirma a relación de oposición entre sistema escolar e sistema xurídico, xa que a experiencia escolar destes alumnos se explica en termos de fracaso escolar. Este adopta diversas formas e ten carácter procesual: rendemento inferior á media chegando á repetición, abandono antes de rematar a educación obrigatoria, e dificultade no proceso de transición á idade adulta motivada fundamentalmente pola falta de acreditacións escolares.

Todos parecen aprender o mesmo, que os suspensos, ademais de indicar un nivel inferior ao desexado e ao marcado como mínimo para a etapa, significan tamén veredictos sobre a falta de valía para os estudos; é na escola onde aprenden que non valen, que carecen dos recursos, das destrezas e mesmo das actitudes necesarias para poderen ser competentes neste sistema.

Este tipo de aprendizaxe, ao contrario que os contidos disciplinarizados, persiste no tempo, mesmo se afianza, e acaban interiorizándoo como unha consecuencia natural das súas aptitudes intelectuais.

Esta aprendizaxe de fracaso repercute á súa vez nas súas expectativas cara o futuro, que son especialmente realistas e mesmo levan consigo certa dose de resignación, ao ser moi conscientes da relación entre expediente escolar e emprego. As expectativas abranguen desde os que teñen dificultades para imaxinar un futuro ata os que teñen claro que queren traballar, así como ter unha serie de posesións, coches ou casas, mais tamén muller e fillos.

Unha vez que o sistema educativo certifica o fracaso escolar, esta calificación traspasa o perímetro da institución, pois a partir dese momento só contan con transicións rotas (Willis: 1986) cara á posibilidade de desempeñar roles adultos. Perden a capacidade de converter en pensables outros futuros: se non fan nada recoñecido como válido polo social, este percíbeos como un problema e saben que carecen de soportes que lles axuden a ensaiar o novo rol adulto. O itinerario laboral seméllase ao escolar e adivíñase previsible no que ten de aleatorio, inseguro, feble: contratos lixo, relación laboral sen contrato, explotación por parte de empresarios sen escrúpulos.

A súa situación segue cronificándose, polo que cada vez se atopan máis desligados das institucións sociais e contan con altas posibilidades de seren identificados como membros dos colectivos de risco de exclusión social, pois as súas primeiras tentativas no mercado laboral parecen reproducir as vividas no ámbito escolar: excluídos do mercado de traballo e descartados da formación profesional, son firmes candidatos a describir traxectorias vitais precarias.

Ante esta realidade, unha das recomendacións que frecuentemente se lle dá a este sector da xuventude desde as diferentes institucións é, como apunta Bauman (2005: 22), que sexan flexibles

e non especialmente meticulosos, que non agarden demasiado do seus empregos, que acepten os traballos sen faceren demasiadas preguntas e que os tomen como unha grande oportunidade que hai que agradecer mentres dure, e non tanto como o preámbulo dun "proxecto vital", unha cuestión de autodefinición, ou unha garantía de seguridade a longo prazo.

Outro dos procesos que se recollen nos expedientes como deficitarios é o que se refire aos modos de socialización familiar. A información sobre os fogares onde viven estes menores, que se selecciona como relevante, xira arredor da presenza ou da ausencia de factores de risco social, que poden ter a súa orixe nos modos de socialización familiar, ou na economía dos seus fogares.

Na organización familiar préstase unha especial atención ás fomas de control e ás relacións afectivas na vida cotiá, observándose a persistencia do modelo patriarcal, á marxe dos avances teóricos do proceso despatriarcalización.

Confirmamos a vixencia do contrato tradicional que lles concede ás nais unha sobreimplicación nas tarefas domésticas ao tempo que exime os pais delas, e a maior responsabilidade recae sempre sobre as nais, elas son as que invariablemente nunca renuncian ás súas responsabilidades, mesmo cando algo falla, isto é, cando os fillos dan problemas, como é no caso desta investigación.

Cando o fillo comete unha infracción é precisamente cando os modos de socialización familiar son problematizados e responsabilizados da traxectoria seguida polos menores, sen repararse nas máis das veces nas posibilidades reais deste tipo de fogares para actuar de outras maneiras. A suposta falta de control será a principal deficiencia que se observe nestes modos de socialización familiar, e o que lexitime a intervención das institucións de control social, para aleccionar ás familias sobre o como deben actuar.

Pero os modos de socialización non se constrúen á marxe da economía doméstica. Estes mozos son fillos da nova lóxica que o mercado laboral impón sobre os seus fogares.

Como é sabido, se hai algo que diferencia brutalmente unha infancia doutra é a posibilidade de contar cos recursos suficientes que lle garantan un nivel de vida digno e, neste sentido, nos fogares onde viven estes rapaces, a precariedade laboral dos seus proxenitores únese á carencia de redes sociais.

Á luz dos datos que se obtiveron nesta investigación, os fogares onde viven estes menores caracterízase por ter un baixo nivel económico, falta de capital sociocultural, e hábitat estigmatizado. O principal nutriente da súa vulnerabilidade son as condicións laborais (desemprego ou emprego precario) e sociais, derivadas da fragilidade dos soportes de proximidade (desafiación).

Parece acertadísimo que nos refiramos a estes menores, seguindo a Varela e Álvarez-Uría, como suxeitos fráxiles, pois "forman parte de colectivos que constitúen a máis clara manifestación das fortes tensións que implica, á vez ríxida e flexible, a lóxica social imperante na nosa era do capitalismo avanzado, poñendo en evidencia o carácter xerárquico e autoritario dos nosos sistemas sociais" (1989:10).

Desde unha perspectiva crítica, comprometida cunha sociedade máis xusta, devén imprescindible sospeitar da lóxica do actual marco lexislativo destinado a menores infractores.

Problematizar as finalidades da xustiza de menores implica lanzar interrogantes ao feito de que se defenda como consenso xeneralizado tanto a necesidade de ter que esixir responsabilidade penal aos "menores" maiores de 14 anos como a natureza formalmente penal pero materialmente sancionadora-educativa do procedemento e das medidas da actual lei, a pesar de comprobar que os menores destinatarios son aqueles socialmente máis vulnerables.

Un dos asuntos fundamentais para promover un cambio na lóxica histórica da xustiza xuvenil viría por unha maior transparencia das súas finalidades, de xeito que posibilitara a redefinición dos intereses que debe protexer con maior rigor unha xustiza realmente democrática e, por tanto, que accións e que comportamentos debe penalizar e que outros, en cambio, debe eximir de sanción e mesmo de tutelar.

Como vimos de demostrar ao longo desta investigación, as condutas tipificadas como faltas ou delitos polo código penal, así como o aparato deseñado para darlles resposta, lonxe de carecer de ideoloxía, constitúen unha proba explícita da ambigüidade de fondo de toda a institución.

O dereito penal de menores está moi lonxe de defender os valores que se presentan como de interese xeral, pois o carácter penal os afasta doutros que, como o marco dos dereitos humanos, poderían converter os delitos en actos merecedores de sancións propias das infraccións administrativas. Prantexarse a redefinición da lei nestes termos posibilitaría exercer un menor reproche discriminatorio e moralista das persoas que xulgan sobre as que son xulgadas, ao tempo que abriría a posibilidade de ter en conta a voz destes últimos na definición daquilo polo que van ser xulgados.

Ao longo desta investigación comprobamos que a maior parte das infraccións que se rexistraron poñen de manifesto tanto o seu carácter episódico como a escasa incidencia sobre os intereses da sociedade no seu conxunto, polo que se podería apelar a unha xurisdición socioadministrativa que excluíse do ámbito do dereito penal a unha gran parte dos menores.

Mais en lugar desta tendencia estase a observar a contraria, isto é, unha amplificación desta

xurisdición, xustificada en virtude de casos estadisticamente minoritarios pero que suscitan unha gran alarma social. Reclámanse políticas de tolerancia cero caracterizadas pola demanda de castigos rápidos e rotundos para previr a delincuencia que, á súa vez, lexitiman o principio dun maior abano de medidas para aplicar xerando unha ampliación do control social sobre aqueles mozos máis vulnerables.

A ideoloxía liberal atravesará así o marco lexislativo actual, pois na medida en que o Estado de Benestar rebaixa e mesmo abandona as súas funcións económicas e sociais desmantelando as súas principais institucións sociais, restrinxen ata tal punto a súa función proteccionista que chega incluso a reclasificar aquelas minorías que, como é o caso dos mozos infractores, antano acollidos baixo o paraugas do proteccionismo, pasan de ser un asunto de asistencia a ser unha cuestión de lei e de orde.

Como afirma Bauman (2005: 71-77) o Estado contemporáneo busca outras variables, non económicas, de vulnerabilidade e de incerteza, en que fai descansar a súa lexitimidade, desprazando as preocupacións públicas e as saídas á ansiedade individual lonxe das raíces económicas e sociais. A inseguridade cidadá está así de rabiosa actualidade.

Tal e como nos advirte Wacquant, a utopía da ideoloxía neoliberal leva implícita unha redución da liberdade, unha cesura neta e definitiva entre as circunstancias (sociais) e o acto (criminal), as causas e as consecuencias. Con esta metamorfose non parece necesario preguntarse "quen pode crer que penalizando algúns centenaes de mozos se modificará o problema que a súa simple mención se insiste en rexeitar: o afondamento nas desigualdades sociais e a xeneralización da precariedade salarial e social como consecuencia das políticas de desregulación e da deserción económica e urbana do Estado?" (Wacquant, 2000: 68).

BIBLIOGRAFÍA

AGUINAGA, Josune e COMAS, Domingo (1991): *Infancia y adolescencia: la mirada de los adultos*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.

ALBERDI, Inés (dir.) (1995): *Informe sobre la situación de la familia en España*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales.

ALBERDI, Inés (1999): *La nueva familia española*. Madrid: Taurus.

ALBRECHT, Peter-Alexis (1990): *El derecho penal de menores*. Barcelona: PPU.

ALONSO, Luis (1998): *La mirada cualitativa en sociología*. Madrid: Fundamentos.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando e VARELA, Julia (1979): *El cura Galeote, asesino del obispo de Madrid-Alcalá: proceso médico-legal*. Madrid: La Piqueta.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (1983): *Miserables y locos*. Barcelona: Tusquets.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (1986): *Las redes de la psicología*. Madrid: Ediciones Libertarias.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (1993): "La crisis de trabajo social". *Claves de Razón Práctica*, nº 34, pp. 49-53.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando e VARELA, Julia (2000): *La galaxia sociológica. Colegios invisibles y relaciones de poder en el proceso de institucionalización de la sociología en España*. Madrid: La Piqueta.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (2001): "Neoliberalismo, tercera vía y socialdemocracia". *Claves de Razón Práctica*, nº111, pp. 31-39.

ÁLVAREZ-URÍA, Fernando e VARELA, Julia (2004): *Sociología, capitalismo y democracia. Génesis e institucionalización de la sociología en Occidente*. Madrid: Morata.

ALVIRA, Francisco e CANTERAS, Andrés (1986): *Delincuencia y marginación social*. Madrid: Juventud y Sociedad.

ALVIRA, Francisco (2000): "Diseños de investigación social: criterios operativos". En GARCÍA, Manuel; IBÁÑEZ, Jesús y ALVIRA, Francisco (comp.): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, Madrid: Alianza, pp. 99- 125.

AMORÓS, Celia (dir.) (1995): *Diez palabras clave sobre mujer*. Pamplona: Verbo divino.

ANTÓN MELLÓN, Joan (2003): "Teoría política y sociedad: la beneficencia como espejo social". En BERGALLI, Roberto (coord. e col.): *Sistema penal y problemas sociales*. Valencia: Tirant lo blanc alternativa, pp. 135-163.

APARICIO, Julio e RAMPONI, Ana M. (1985): *Delincuencia juvenil urbana. Investigación, diagnóstico tratamiento*. Buenos Aires: Humanitas.

ARIÈS, Phillippe (1987): *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*. Madrid: Taurus.

ARÓSTEGUI, Julio (1995): *La investigación histórica: teoría y método*. Barcelona: Grijalbo.

ASTELARRE, Judith (1986): *Las mujeres podemos: otra visión política*. Barcelona: Icaria.

BADINTER, Elisabeth (1991): *Historia del amor maternal. Siglos XVII al XX*. Barcelona: Paidós.

BAJO, Fe e BETRÁN, José Luis (1998): *Breve historia de la infancia*. Madrid: Temas de Hoy.

BALCELLS I JUNYENT, Josep (1994): *La investigación social. Introducción a los métodos y las técnicas*. Barcelona: PPU.

BARAÑANO, Margarita (Comp.) (1992): *Mujer, Trabajo, Salud*. Madrid: Trotta.

BARATTA, Alessandro (1993): *Criminología crítica y crítica del derecho penal*. Madrid: Siglo XXI.

BARBERO SANTOS, Marino (1973): "Delincuencia juvenil: Tratamiento". En VV.AA.: *Delincuencia juvenil*. Universidad de Santiago de Compostela, pp. 141-185.

BAUDELOT, Christian e ESTABLET Roger (1990): *El nivel educativo sube*. Madrid: Morata.

BARREIRO, Herminio e TERRON, Aida (2005): *La institución escolar: una creación del estado moderno*. Barcelona: Octaedro.

BAUMAN, Zygmunt (2001): *La sociedad individualizada*. Madrid: Cátedra

BAUMAN, Zygmunt (2005): *Vidas desperdiciadas. La modernidad y sus parias*. Barcelona: Paidós

BEAUVOIR, Simone De (1999): *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra

BECK, Ulrich (1998): *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.

BECK, Ulrich (2000): *Un nuevo mundo feliz. La precariedad del trabajo en la era de la globaliza-*

ción. Barcelona: Paidós.

BECKER, Howard S. (1971): *Los extraños. Sociología de la desviación*. Buenos Aires: Tiempo contemporáneo.

BELTRÁN, Francisco (1991): *Política y reformas curriculares*. Valencia: Universitat de València.

BELTRÁN, Miguel (2000): "Cinco vías de acceso a la realidad social" En GARCÍA, Manuel; IBÁÑEZ, Jesús y ALVIRA, Francisco (comp.): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, Madrid: Alianza, pp.15-55.

BERGALLI, Roberto e MARI, Enrique (coord.) (1989): *Historia ideológica del control social*. (España-Argentina, Siglos XIX y XX). Barcelona: PPU

BERGALLI, Roberto (coord. y col.) (2003): *Sistema penal y problemas sociales*. Valencia: Tirant lo blanc alternativa.

BERICAT, Eduardo (1998): *La integración de los métodos cuantitativo y cualitativo en la investigación social: significado y medida*. Barcelona: Ariel.

BERNUZ, Mª José (1997): "Las innovaciones de la futura ley orgánica de justicia juvenil". Panóptico. *Revista Monográfica Semestral de Crítica a la Política Criminal*, nº 4, pp. 50-55.

BLANCO MARTÍNEZ, Rogelio (1994): "Educación y sociedad: La igualdad de oportunidades" . *Infancia y Sociedad*, nº 25-26, pp. 27-45.

BLANCO, Nieves (coord.) (2001): *Educar en femenino y en masculino*. Madrid: Tres Cantos.

BODELÓN, Encarna (2003): "Género y sistema penal: los derechos de las mujeres en el sistema penal". En BERGALLI, Roberto (coord. e col.): *Sistema penal y problemas sociales*. Valencia: Tirant lo blanch alternativa, pp. 451-486.

BOLÍVAR, Antonio; DOMINGO, Jesús e FERNÁNDEZ, Manuel (2001): *La investigación biográfico-narrativa en educación. Enfoque y metodología*. Madrid: La Muralla.

BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina e ALEMANY, Carme (comps.) (1994): *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria.

BORRÁS LLOP, José Mª (1996): *Historia de la Infancia en la España contemporánea. 1834-1936*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales- Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

BOSCH MARÍN, Juan (1947): *El niño español en el siglo XX. (Discurso para la recepción pública del académico electo. Real Academia Nacional de Medicina)*. Madrid: Gráficas González.

BOURDIEU, Pierre (1991): *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus.

BOURDIEU, Pierre (dir.) (1999): *La miseria del mundo*. Madrid: Akal

BOURDIEU, Pierre (2000): *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama

BRULLET, Cristina (2004): "La maternidad en occidente y sus condiciones de posibilidad en el siglo XXI". En OSBORNE, Raquel e CONCHA, Ángeles De la (coord.): *Las mujeres y los niños primero. Discursos de la maternidad*. Barcelona: Icaria, pp. 201- 228.

BUCKING, David (2002): *Creecer en la era de los medios electrónicos*. Madrid: Morata.

BURKE, Peter (1991): "Obertura: la nueva historia, su pasado y su futuro". En BURKE, Peter (ed.): *Formas de hacer Historia*. Madrid: Alianza, pp. 11-37.

BUSTOS RAMÍREZ, Juan (1983): "*Estado y control: la ideología del control y el control de la ideología*". En BERGALLI, Roberto e outros: *El pensamiento criminológico II. Estado y control*. Barcelona: Península, pp. 11-35.

CABRERA, Miguel A. (2001): *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*. Madrid: Cátedra

CALATAYUD PÉREZ, Emilio, MUÑOZ OYA, José Rogelio e RAMOS ARIZA, Mª Caridad (1995): *Legislación básica sobre menores infractores*. Granada: Comares.

CALLEJO, Javier (2001): *El grupo de discusión: Introducción a una práctica de investigación*. Barcelona: Ariel Practicum.

CANTARERO, Rocio(1988): *Delincuencia juvenil y sociedad en transformación: derecho penal y procesal de menores*. Madrid: Montecorvo.

CARBONELL, Jaume (1996): *La escuela entre la utopía y la realidad*. Barcelona: Euma-Octaedro.

CARNOY, Martin (2001): *El trabajo flexible en la era de la información*. Madrid: Alianza.

CARPINTERO, Francisco (1993): *Los inicios del Positivismo Jurídico en Centroeuropa*. Madrid: Actas

CASAL, Joaquín; GARCÍA, Maribel e PLANAS, Jordi (1998): "*Escolarización plena e 'estagnación'*".

Cuadernos de Pedagogía, nº 268, pp. 38-41.

CASAL, Joaquín (2002): "*De la escuela al trabajo*". *Cuadernos de Pedagogía*, nº 326, pp. 81-86.

CASANOVA, Julián (1991): *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Crítica

CASTEL, Robert (2001): "*Presente y genealogía del presente. Pensar el cambio de una forma no evolucionista*". *Archipiélago*, nº 47, pp. 67-74.

CASTEL, Robert (1980): *El orden psiquiátrico*. Madrid: La Piqueta.

CASTEL, Robert (1997): *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Barcelona: Paidós.

CASTELLS, Manuel (1997-1998): *La era de la información. Economía, Sociedad y Cultura. El poder de la identidad*. Madrid: Alianza.

CASTELLS, Manuel (2001): "La transformación del trabajo y del empleo en la sociedad red". Prólogo a la obra de CARNOY, Martin: *El trabajo flexible en la era de la información*. Madrid: Alianza, pp. 9-13.

CASTELLS, Manuel e ESPING-ANDERSEN, Gösta (1999): *La transformación del trabajo*. Colomers: La factoría cultural.

CASTRO MARTÍN, Teresa e DELGADO, Margarita (1998): *Encuesta de Fecundidad y Familia 1995 (FFS)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas

CEA D'ANCONA, Mª Ángeles (1991): *La justicia de menores en España. Funcionamiento y resultados*. Tesis doctoral. Editorial de la Universidad Complutense de Madrid.

CIDE (1992): *Las desigualdades de la educación en España*. Madrid: MECD

CIDE (1999): *Las desigualdades de la educación en España, II*. Madrid: MECD

CIDE (2002): *El sistema educativo español*. Madrid: MECD

COBO, Rosa (1995): *Los fundamentos del patriarcado moderno*. Jean Jacques Rousseau. Madrid: Cátedra.

COLLER, Xavier (2000): *Estudio de casos*. Madrid: CIS

CONDE, Mª Jesús (1997): "Menores objeto de penalización: propuestas institucionales". Panóptico. *Revista Monográfica Semestral de Crítica a la Política Criminal*, nº 4, pp. 33-40.

CONNELL, Robert W.(1997): *Escuelas y justicia social*. Madrid: Morata.

CONNELL, Robert W.(2000): "Escuelas, mercados, justicia: la educación en un mundo fracturado". Kikiriki. Sevilla: *MCEP*, nº 55-56, pp. 4-13.

COMBESSIE, Jean-Claude (2000): *El método en sociología*. Madrid: Editorial.

COOK, Thomas e REICHARDT, Charles (1986): *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evaluativa*. Madrid: Morata.

CORTINA, Adela (2000): "Mujer, economía familiar y Estado de Bienestar" En V.V. A.A.: *Dimensiones económicas y sociales de la familia*. Madrid: Fundación Argentaria, pp. 253-267.

CUELLO CALÓN, Eugenio (1958): *La moderna penología (Represión del delito y tratamiento de los delincuentes. Penas y medidas. Su ejecución)*. Barcelona: Bosch.

CUELLO CONTRERAS, Joaquín (2000): *El nuevo Derecho penal de menores*. Madrid: Cuadernos Civitas.

CUESTA, Raimundo (2005): *Felices y escolarizados. Crítica de la escuela en la era del capitalismo*. Barcelona: Octaedro.

DE LEO, Gaetano (1985): *La justicia de menores. La delincuencia juvenil y sus instituciones*. Barcelona: Teide.

DEL CAMPO, Salustiano (2000): "Implicaciones económicas de los cambios en la estructura familiar. Una perspectiva sociológica" En V.V. A.A.: *Dimensiones económicas y sociales de la familia*. Madrid: Fundación Argentaria, pp. 141-159.

DELGADO, Margarita (1998): *Encuesta de fecundidad y familia 1995 (FFS)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

DELEUZE, Gilles (1998): "El auge de lo social", Epílogo á obra de Jacques DONZELOT, *La policía de las familias*, Valencia: Pre-textos.

DE MAUSE, Lloyd (1982): *Historia de la infancia*. Madrid: Alianza.

DÍAZ DE RADA, Vidal (2001): *Organización y gestión de los trabajos de campo con encuestas*

personales y telefónicas. Barcelona: Ariel Practicum.

DÍAZ MARTÍNEZ, Capitolina (1996): *El presente de su futuro. Modelos de autopercepción y de vida entre los adolescentes españoles*. Madrid: Siglo XXI.

DOMINELLI, Lena e MACLEOD, Eileen (1999): *Trabajo social feminista*. Madrid: Cátedra.

DONALD, James(1995): "Faros del futuro: enseñanza, sujeción y subjetivación". En LARROSA, Jorge (ed.): *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta. Colección Genealogía del Poder, pp. 20- 76.

DONZELOT, Jacques (1998): *La policía de las familias*. Valencia: pre-textos.

DORADO MONTERO, Pedro (1908, aprox.): *El reformatorio de Elmira. Estudio de Derecho Penal Preventivo*. Madrid: *La España moderna* (Reeditado Facsímil. Navarra: Jiménez Gil Editor, 1999).

DORADO MONTERO, Pedro (1915): *El derecho protector de los criminales*. Madrid: Librería General de Victoriano Suárez. Tomos I y II (Reeditado Facsímil. Navarra: Jiménez Gil Editor, 1999).

DÜNKEL, Frieder (2001): "Reacciones en los campos de la administración de justicia y de la pedagogía social a la delincuencia infantil y juvenil: un estudio comparativo a escala europea". En

OROSA FERNÁNDEZ, Mª Rosario: *La responsabilidad penal de los menores: aspectos sustantivos y procesales*. Madrid: Consejo General del poder judicial, pp. 119-185.

DURÁN, Mª Ángeles (1988): *De puertas adentro*. Madrid: Instituto de la Mujer

DURÁN, Mª Ángeles (1986): *La jornada interminable*. Barcelona: Icaria.

DURKHEIM, Emile (1987): *La división del trabajo social*. Madrid: Akal.

DURKHEIM, Emile (1997): *Las reglas del método sociológico*. Madrid: Akal.

ESCOLANO, Agustín (2002): *La educación en la España contemporánea. Políticas educativas, escolarización y culturas pedagógicas*. Madrid: Biblioteca Nueva.

ESPING-ANDERSEN, Gösta (1999): "Trabajo, familia y Estado de Bienestar". En CASTELLS, Manuel e ESPING-ANDERSEN, Gösta: *La transformación del trabajo*. Colomers: La factoría cultural, pp. 123- 170.

ESTEBAN DE VEGA, Mariano (1997): *"Pobreza y beneficencia en la reciente historiografía español-*

la" En ESTEBAN DE VEGA, Mariano (ed.): *Pobreza, beneficencia y política social*. Madrid: Pons. pp. 15- 34.

FACIO, Alda (1992): *Cuando el género suena cambios trae* (Una metodología para el análisis de género del fenómeno legal). Costa Rica: ILANUD

FARGE, Arlette (1997): *Lugares para a História*. Lisboa: Teorema

FEITO, Rafael (1990): *Nacidos para perder. Un análisis sociológico el rechazo y del abandono escolares*. Madrid: C.I.D.E.

FENDLER, Lyinn (2000): "¿Qué es imposible pensar? Una genealogía del sujeto educado". En POPKEWITZ, Thomas e BRENNAN, Marie (comp.): *El desafío de Foucault. Discurso, conocimiento y poder en la educación*. Barcelona: Pomares-Corredor, pp. 55-80.

FERNÁNDEZ ENGUITA, Mariano (1986) (ed.): *Marxismo y sociología de la educación*. Madrid: Akal

FERNÁNDEZ ENGUITA, Mariano (1990a): *La escuela a examen*. Madrid: EUEMA

FERNÁNDEZ ENGUITA, Mariano (1990b): *La cara oculta de la escuela. Educación y trabajo en el capitalismo*. Madrid: Siglo XXI.

FERNÁNDEZ ENGUITA, Mariano (2002): "En defensa de la educación pública amenazada" en El país, junio del 2002.

FERNÁNDEZ ENGUITA, Manuel (2002): "Desigualdades ante la educación" En *Cuadernos de Pedagogía*, nº 326, pp. 44-51.

FERNÁNDEZ, Valentina e LORENZO, Luis (1989): *El niño y el joven en España (siglos XVIII-XX). Aproximación teórica y cuantitativa*. Barcelona: Antrophos.

FERNÁNDEZ ALBOR, Agustín (1973): "Introducción al Curso sobre Delincuencia juvenil". En V.V. A.A.: *Delincuencia juvenil*. Universidad de Santiago de Compostela, pp. 11-61.

FERRAROTTI, Franco (1991): *La historia y lo cotidiano*. Barcelona: Península.

FLAQUER, Lluís (1990): "La familia española: cambio y perspectivas" en GINER, Salvador (ed.): *España, Sociedad y Política*. Madrid: Espasa Calpe.

FLAQUER, Lluís e SOLER, Joan (1990): *Permanencia y cambio en la familia española*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

- FLAQUER, Lluís (1998): *El destino de la familia*. Barcelona: Ariel.
- FLAQUER, Lluís(1999): *La estrella menguante del padre*. Barcelona: Ariel.
- FLICK, Uwe (2004): *Introducción a la investigación cualitativa*. Madrid:Morata.
- FONTANA, Josep (1982): *Historia. Análisis del pasado y proyecto social*. Barcelona: Grijalbo
- FOUCAULT, Michel (1989): "¿A qué llamamos castigar?". Archipiélago, nº2, pp. 55-63
- FOUCAULT, Michel (1990): *La vida de los hombres infames. Ensayos sobre desviación y dominación*. Madrid: La Piqueta.
- FOUCAULT, Michel (1991): *Las palabras y las cosas*. Madrid: Siglo XXI
- FOUCAULT, Michel (1991): *Saber y verdad*. Madrid: La Piqueta.
- FOUCAULT, Michel (1993): *Historia de la sexualidad*. Vol.2 *El uso de los placeres*. Madrid: Siglo XXI.
- FOUCAULT, Michel (1996): *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*. Madrid: Siglo XXI.
- FOUCAULT, Michel (1998): *La verdad y las formas jurídicas*. Barcelona: Gedisa.
- FOUCAULT, Michel (2001): *Los anormales. Curso del Collège de France (1974- 1975)*. Madrid: Akal.
- FRAILE, Pedro (2003): "La organización del espacio y el control de los individuos". En BERGALLI, Roberto (coord. e col.): *Sistema penal y problemas sociales*. Valencia: Tirant lo blanch alternativa.
- FRIENS, Lorena e MATUS, Veronica (1999): *El derecho. Trama y conjetura patriarcal*. Santiago de Chile: La Morada
- FUNES, Jaume (1991): "Los adolescentes: socialmente problemáticos" En MINISTERIO DE SANIDAD Y CONSUMO: *Drogas en la adolescencia: demandas y servicios de atención*, Madrid, pp. 29-45.
- GABRIEL, Narciso de (1990): *Leer, escribir y contar. Escolarización popular y sociedad en Galicia (1875-1900)*. A Coruña: Ediciós do Castrol
- GABRIEL, Narciso de (2001): *Escolantes e escolas de ferrado*. Vigo: Xerais.

- GABRIEL, Narciso de (2002): *Historia de la educación en Galicia* (Proyecto docente). A Coruña.
- GABRIEL, Narciso de e VIÑAO, Antonio (eds.) (1997): *La investigación histórico-educativa. Tendencias actuales*. Barcelona: Methodika.
- GALERA, Andrés (1991): *Ciencia y delincuencia. El determinismo antropológico en la España del siglo XIX*. Sevilla:Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- GARCÍA, Manuel; IBÁÑEZ, Jesús e ALVIRA, Francisco (comp.) (2000): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza
- GARCÍA MÁYNEZ, Eduardo (1996): *Positivismo Jurídico, Realismo Sociológico y Iusnaturalismo*. México: Biblioteca de Ética, Filosofía del Derecho y Política.
- GARCÍA PABLOS DE MOLINA, Antonio (1988): *Manual de criminología. Introducción y teorías de la criminalidad*. Madrid: Espasa Universidad.
- GARCÍA-PABLOS DE MOLINA, Antonio (2001): *Criminología. Una introducción a sus fundamentos teóricos*. Valencia: Tirant lo Blanch.
- GARCÍA ROCA, Joaquín (1996): "Pobreza, vulnerabilidad e exclusión social". En Jares, Xesús (coord.): *Construir a paz. Cultura para a paz*. Vigo: Xerais, pp. 92-102.
- GARRIDO, Luis y GIL CALVO, Enrique (eds.) (1993): *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza.
- GARRIDO, Luis (1993): "La familia estatal: el control fiscal de la natalidad" En GARRIDO, Luis. e GIL CALVO, Enrique (eds.): *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza, pp. 157-180
- GARRIDO, Fanny; MORÁN DE BURGOS, Vicente; JUDERÍAS, Julián e LÓPEZ NÚÑEZ, Álvaro (1909): "Medidas urgentes para la solución del problema de la mendicidad". *Revista Pro Infancia* 4, pp. 159-167 En RUIZ, Cándido (2004): *Protección a la infancia en España. Reforma Social y Educación*. Universitat de València, p.87.
- GARTNER, Alan; GREER, Colin e RIESSMAN, Frank (comps) (1999): *Nuevo ataque contra la igualdad de oportunidades. Cociente intelectual y estratificación social*. Madrid: Morata
- GIDDENS, Anthony (1998): *Sociología*. Madrid: Alianza.
- GIL CALVO, Enrique (1996): "Los hijos son de la mujer". En CASTAÑO, Cecilia e PALACIOS, Santiago (eds.): *Salud, dinero y amor. Cómo viven las mujeres españolas de hoy*. Madrid: Alianza, pp. 185-204.

GIMÉNEZ-SALINAS Y COLOMER, Esther (1987): "La reacción social a la delincuencia juvenil: la prevención, la desjudicialización y la mediación, la justicia de menores" . *Menores*. Madrid: Ministerio de Justicia, nº5, pp. 55-63.

GIMÉNEZ-SALINAS Y COLOMER, Esther (dir.) (1999): *Legislación de menores en el siglo XXI: análisis de derecho comparado*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

GIMÉNEZ-SALINAS Y COLOMER, Esther (1999): "La nueva ley de justicia juvenil en España: un reto para el 2000". En

GIMÉNEZ-SALINAS i COLOMER, Esther (dir.): *Legislación de menores en el siglo XXI: análisis de derecho comparado*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

GIMÉNEZ-SALINAS Y COLOMER, Esther (coord.)(2001): Justicia de menores: una justicia mayor. Comentarios a la Ley *Reguladora de la Responsabilidad Penal de los Menores*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

GIMENO SACRISTÁN, José e PÉREZ GÓMEZ, Angel I (1993): *Comprender y transformar la enseñanza*. Madrid: Morata

GIMENO SACRISTÁN, José (1998): "¿Qué es una escuela para la democracia?. *Cuadernos de Pedagogía*, nº 275, pp.14-26.

GIMENO SACRISTÁN, José (2002): "Resultados escolares y calidad" . *Cuadernos de Pedagogía*, nº 326, pp. 88-94.

GIMENO SACRISTÁN, José (2003): *El alumno como invención*. Madrid: Morata

GINER, Salvador; LAMO DE ESPINOSA, Emilio e TORRES, Cristóbal (1998): *Diccionario de Sociología*. Madrid: Alianza.

GOETZ, Judith e LECOMPTE, Margaret (1988): *Etnografía y diseño cualitativo en investigación educativa*. Madrid: Morata.

GOFFMAN, Erving (1972): *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*. Buenos Aires: Amorrortu.

GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Montserrat (1998): *La atención socioeducativa a los marginados asturianos (1900-1939)*. Oviedo: Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias.

GONZÁLEZ ZORRILLA, Carlos (1985): "La justicia de Menores en España" Epílogo á edición espa-

ñola da obra de Gaetano de Leo *La justicia de menores en España. La delincuencia juvenil y sus instituciones*. Barcelona: Teide, pp.109-143.

GOODSON, Ivor (1995): *Historia del curriculum. La construcción social de las disciplinas escolares*. Barcelona: Pomares-Corredor.

GORE, Jennifer M. (2000): "Disciplinar los cuerpos: sobre la continuidad de las relaciones de poder en pedagogía" En POPKEWITZ, Thomas e BRENNAN, Marie (Comps.): *El desafío de Foucault. Discurso, conocimiento y poder en la educación*. Barcelona: Pomares-Corredor, pp. 228-249.

GORZ, André (1998): *Misérias del presente, riqueza de lo posible*. Barcelona: Paidós.

GRIGNON, Claude e PASSERON, Jean Claude (1992): *Lo culto y lo popular. Miserabilismo y populismo en sociología y en literatura*. Madrid: La Piqueta

GRIGNON, Claude(1992): "Composición novelesca y construcción sociológica". En GRIGNON, Claude e PASSERON, Jean Claude: *Lo culto y lo popular. Miserabilismo y populismo en sociología y en literatura*. Madrid: La Piqueta, pp. 251-279

HARGREAVES, Andy (2003): "*La política emocional en el fracaso y el éxito escolar*". En MARCHE-SI, Álvaro y

HERNÁNDEZ, Carlos (coords): *El fracaso escolar. Una perspectiva internacional*. Madrid: Alianza, pp.229-254.

HEALY, KAREN (2001): *Trabajo social: Perspectivas contemporáneas*. Madrid: Morata.

HUNTER, Ian (1995): "La posibilidad como vocación. La racionalidad política de las humanidades". En LARROSA, Jorge (ed.): *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta, pp. 190-256.

HULSMAN, Louk e BERNAT DE CELIS, Jacqueline (1989): "*La apuesta por una teoría de la abolición del sistema penal*". Archipiélago, nº 3, pp.19-29.

IBÁÑEZ, Jesús (1992): *Más allá de la sociología. El grupo de discusión: Técnica y crítica*. Madrid: Siglo XXI.

IBÁÑEZ, Jesús (2000): "Perspectivas de investigación social: el diseño en las tres perspectivas" En GARCÍA, Manuel; IBÁÑEZ, Jesús e ALVIRA, Francisco (comp.): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza, pp. 57-98.

IGGERS, Georg (1998): *La ciencia histórica en el siglo XX. Las tendencias actuales*. Barcelona: Idea

Universitaria.

IGLESIAS DE USSEL, Julio (1998): *La familia y el cambio político en España*. Madrid: Tecnos.

IGLESIAS DE USSEL, Julio (2000): "Economía y estructura familiar" En V.V.A.A. *Dimensiones económicas y sociales de la familia*. Madrid: Fundación Argentaria. px.: 115-129.

INSTITUTO DE LA MUJER (1998): *Familia y Reparto de Responsabilidades*. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

INSTITUTO DE LA MUJER (2000): *La transmisión de los modelos femenino y masculino en los libros de la enseñanza obligatoria IMOP Encuestas*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

JORGE SIERRA, Elena (2002): *La investigación social y el dato complejo. Una primera aproximación*. Universidad de Alicante.

JULIÁ, Santos (1989): *Historia social/sociología histórica*. Madrid: Siglo XXI.

KOVACS, Karen (2003): "El informe de la OCDE sobre el fracaso escolar". En MARCHESI, Álvaro e HERNÁNDEZ GIL, Carlos (coords): *El fracaso escolar. Una perspectiva internacional*. Madrid: Alianza, pp.51-57.

LAMO DE ESPINOSA, Emilio (1989): *Delitos sin víctima. Orden social y ambivalencia moral*. Madrid: Alianza.

LARROSA, Jorge (1995): "Tecnologías del yo y educación. Notas sobre la construcción y la mediación pedagógica de la experiencia de sí". En LARROSA, Jorge (ed.) *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta, pp: 259-329.

LASCH, Christopher (1996): *Refugio en un mundo despiadado. Reflexión sobre la familia contemporánea*. Barcelona: Gedisa.

LAZARSFELD, Paul; JAHODA, Marie e ZEISEL, Hans (1996): *Los parados de Marienthal. Sociografía de una comunidad golpeada polo desempleo*. Madrid: La Piqueta.

LERENA, Carlos (1980): *Escuela, ideología y clases sociales en España*. Barcelona: Ariel

LÓPES, Maria Antónia (1997): "Pobreza, asistencia y política social en Portugal en los siglos XIX y XX. Perspectivas historiográficas". En ESTEBAN DE VEGA, Mariano: *Pobreza, beneficencia y política social*. Madrid: Pons, pp. 211-239.

LÓPEZ, Jacobo; RODRÍGUEZ, Luis e RUIZ de GORDEJUELA, Lourdes (1988): *Códigos Penales españoles 1822- 1848- 1850- 1870- 1928- 1932- 1944. Recopilación y concordancias*, Madrid: Akal.

LÓPEZ-IBOR ALIÑO, Juan (dir.) (2002): *Manual diagnóstico y estadístico de los trastornos mentales*. Barcelona: Masson.

LÓPEZ, Gerardo M. (1987): *La defensa del menor*. Madrid: Tecnos.

MADRUGA, Isabel e MOTA, Rosalía (1999): *Las condiciones de vida de los hogares pobres encabezados por una mujer*. Fundación FOESSA. Cáritas.

MANZANO, Vicente; ROJAS, Antonio e FERNÁNDEZ, Juan (1996): *Manual para encuestadores: fundamentos del trabajo de campo, aspectos prácticos*. Barcelona: Ariel.

MARCHESI, Álvaro e HERNÁNDEZ GIL, Carlos (coords) (2003): *El fracaso escolar. Una perspectiva internacional*. Madrid: Alianza

MARCHESI, Álvaro e PÉREZ, Eva M. (2003): "La comprensión del fracaso escolar". En HERNÁNDEZ GIL, Carlos (coord): *El fracaso escolar. Una perspectiva internacional*. Madrid: Alianza, pp.25-50.

MASSINI-CORREAS, Carlos (comp.) (1996): *El iusnaturalismo actual*. Buenos Aires: Abeledo-Perrot.

MATZA, David (1981): *El proceso de desviación*. Madrid: Taurus.

MARTÍN SERRANO, Manuel e VELARDE HERMIDA, Olivia (1996): *Informe Juventud en España*. Madrid: Instituto de la Juventud.

MELOSSI, Dario e PAVARINI, Massimo (1980): *Cárcel y fábrica. Los orígenes del sistema penitenciario (XVI-XIX)*. Madrid: Siglo XXI

MIGUEL DE, Jesús (1998): *Estructura y cambio social en España*. Madrid: Alianza.

MILLET, Kate (1996): *Política sexual*. Madrid: Cátedra.

MIEDZIAN, Myriam (1995): *Chicos son, hombre serán. Cómo romper los lazos entre masculinidad y violencia*. Madrid: Horas y horas.

MILLS, Wright (1993): *La imaginación sociológica*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

MINISTERIO DE JUSTICIA (1948, aprox.): *Tribunal Tutelar de Menores de la provincia de Álava*.

XXV años de su vida. Memoria, datos estadísticos y comentarios de la labor desarrollada por el Tribunal durante los años 1923-1947.

MIRANDA, Mª Jesús (1981): "*La quiebra sociológica de los principios de la dogmática penal*". En PÉREZ MARIÑO, Ventura (comp.): *Justicia y delito*. UNIMP, pp.149-171.

MONTORO ROMERO, Ricardo (2000): "El papel social y económico de las familias en la configuración del bienestar social" En V.V. A.A.: *Dimensiones económicas y sociales de la familia*, Madrid: Fundación Argentaria, pp. 19-88.

MORADIELLOS, Enrique (1999): *El oficio de historiador*. Madrid: Siglo XXI.

MORENO MÍNGUEZ, Almudena(1999): *Familia y hogares en la Europa de los 90*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

MOYA CARLOS (1982): *Teoría sociológica*. Madrid: Taurus.

MUÑOZ CONDE, Francisco (1984): *Teoría general del delito*. Temis: Bogotá.

MUÑOZ CONDE, Francisco (1998): *La búsqueda de la verdad en el proceso penal. Lección inaugural Curso 1998-1999*. Sevilla: Universidad Pablo de Olavide.

MUÑOZ, Santiago; GARCÍA, José Luis e GONZÁLEZ, Luis (dirs) (2000): *Las estructuras del bienestar en Europa*. Madrid: Escuela Libre editorial. Civitas.

MURILLO, Soledad (1996): *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*. Madrid: Siglo XXI

NÚÑEZ CANAL, Margarita (coord.) (1997): *El menor en la legislación actual*. Madrid: Universidad Antonio de Nebrija.

OROSA FERNÁNDEZ, Mª Rosario (2001): *Derecho Penal de Menores. Comentario a la Ley Orgánica 5/2000, de 12 de enero, reguladora de la responsabilidad penal de los menores*. Madrid: Bosch.

ORTEGA, José (1999): *Educación Social Especializada*. Barcelona: Ariel.

ORTÍ, Alfonso (2000): "La apertura y el enfoque cualitativo o estructural: la entrevista abierta semidirectiva y la discusión de grupo". En GARCÍA, Manuel; IBÁÑEZ, Jesús e ALVIRA, Francisco (comp.): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza, pp. 219-282.

OSBORNE, Raquel (2004): "Del padre simbólico al padre real: la función paterna desde la moder-

nidad". En OSBORNE, Raquel e CONCHA, Ángeles De la (coords.): *Las mujeres y los niños primero. Discursos de la maternidad*. Barcelona: Icaria, pp. 259-282.

PALACIOS, Jesús (1997): *Menores marginados. Perspectiva histórica de su educación e integración*. Madrid: CCS.

PALACIO, Irene e RUIZ, Cándido (2002): *Redimir la inocencia. Historia, marginación infantil y educación protectora*. Universitat de Valencia.

PALACIOS, Jesús; HIDALGO, María Victoria e MORENO, M^a del Carmen (1998): "Familia y vida cotidiana". En RODRIGO, Mª José e PALACIOS, Jesús (coord.) *Familia y desarrollo humano*. Madrid: Alianza, pp. 71-89.

PALACIOS, Julián (1987): "La enseñanza en las instituciones españolas para la "reforma" de menores (V): La 'Lei Tolosa' y los comienzos del siglo XX". *Menores*, n^o5, pp. 29-38.

PALACIOS, Julián (1987): "'La enseñanza en las instituciones españolas para la "reforma" de menores (VI): 'Tribunales para niños' y 'Reformatorios'". *Menores*, n° 6, pp. 35-44.

PASSERON, Jean Claude (1992): "La ilusión del mundo real: grafía, logía, nomía" En GRIGNON, Claude e PASSERON, Jean Claude: *Lo culto y lo popular. Miserabilismo y populismo en sociología y en literatura*. Madrid: La Piqueta, pp. 281-307

PASTOR RAMOS, Gerardo (1988): *Sociología de la familia. Enfoque institucional y grupal*. Salamanca: Sígueme.

PATEMAN, Carol (1995): *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos

PAVARINI, Massimo (1983): *Control y dominación, Teorías criminológicas burguesas y proyecto hegemónico*. Madrid: Siglo XXI.

PERDIGUERO, Enrique (Comp.) (2004): *Salvad al niño. Estudios sobre la protección a la infancia en la Europa Mediterránea a comienzos del siglo XX*. Valencia: Seminari D'estudis sobre la ciència.

PÉREZ-DÍAZ, Víctor; CHULIÁ, Elisa e VALIENTE, Celia (2000): *La familia española en el año 2000. Innovación y respuesta de las familias a sus condiciones económicas, políticas y culturales*. Madrid: Fundación Argentaria.

PÉREZ MARIÑO, Ventura (1981): *Justicia y delito*. UIMP

PÉREZ SERRANO, Gloria (1981): *Origen social y rendimiento escolar*. Madrid: CIS.

PÉREZ SERRANO, Gloria (coord.)(2000): *Modelos de Investigación Cualitativa en Educación Social y Animación Sociocultural. Aplicaciones prácticas*. Madrid: Narcea.

PETIT, Jacques-Guy (1997): "Pobreza, beneficencia y políticas sociales en Francia (siglo XVIII-comienzos del XX)". En ESTEBAN DE VEGA, Mariano (ed.): *Pobreza, beneficencia y política social*. Madrid: Pons, pp.79-210.

PLATT, Anthony (1982): *Los salvadores del niño o la invención de la delincuencia*. Madrid: Siglo XXI.

PONS, Ignacio (1993): *Programación de la investigación social*. Madrid: CIS.

POPKEWITZ, Thomas e BRENNAN, Marie (comps.) (2000): *El desafío de Foucault. Discurso, conocimiento y poder en la educación*. Barcelona: Pomares-Corredor

PUIG ROVIRA, José María (2003): "Educación en valores y fracaso escolar". En MARCHESI, Álvaro e HERNÁNDEZ GIL, Carlos (coords): *El fracaso escolar. Una perspectiva internacional*. Madrid: Alianza, pp. 83-97.

PUJADAS, Juan José (1992): *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid: CIS.

RANGUGNI, Victoria (1997): "Algunos aspectos de la 'nueva' justicia de menores" En Panóptico. Revista Monográfica Semestral de Crítica a la Política Criminal, nº 4, pp. 5-11.

RAWLS, John (1995): *Teoría de la justicia*. Fondo de Cultura Económica.

RECIO, Félix (2000): "El enfoque arqueológico y genealógico". En GARCÍA, Manuel; IBÁÑEZ, Jesús e ALVIRA, Francisco: *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Madrid: Alianza, pp: 625-640.

RENDUELES, Guillermo (2000): "Jueces, psiquiatras y asistentes sociales. De matrimonios mal avenidos a menage à trois" . Areas. *Revista de Ciencias Sociales. Higienismo y Educación (ss.XVIII-XX)*. Universidad de Murcia-Caja Madrid, nº20.

REQUENA, Miguel (1993): "Formas de familia en la España contemporánea" . En GARRIDO, Luis y GIL CALVO (eds.) (1993): *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza, pp. 249-270.

REY GONZÁLEZ, Antonio M. (1990): *Estudios médico-sociales sobre marginados en la España del Siglo XIX*. Madrid: Ministerio de Sanidad y Consumo. Colección de Textos Clásicos Españoles de la Salud Pública, nº 17

- RICOEUR, Paul (1989): "Historia de la justicia". *Archipiélago*, nº 3, pp. 33-39
- RICOEUR, Paul (1990): "Historia de la justicia". *Archipiélago*, nº 4, pp. 124-129
- RICOEUR, Paul (1994):): "Historia de la justicia". *Archipiélago*, nº 18-19, pp. 200-210.
- RICOEUR, Paul (1995):): "Historia de la justicia". *Archipiélago*, nº 23, pp.106-122.
- RICOEUR, Paul (2001): "De la fenomenología al conocimiento práctico. Paisaje intelectual de mi vida" . *Archipiélago*, nº 47, pp.31-39
- RINGELHEIM, Foulek (1989): "¿A que llamamos castigar?. Entrevista con Michel Foucault". *Archipiélago*, nº2, pp.55-63
- RIVERA BEIRAS, Iñaki (2003): "Historia y legitimación del castigo. ¿Hacia dónde vamos?". En BERGALLI, Roberto (coor. e col.): *Sistema penal y problemas sociales*. Valencia: Tirant lo blanc alternativa, pp. 84-133.
- RODRÍGUEZ, Encarna (2001): *Neoliberalismo, educación y género. Análisis crítico de la reforma educativa española*. Madrid: La Piqueta.
- RODRÍGUEZ DEVESA, José María (1973): "Problema jurídica de la delincuencia de menores". En V.V. A.A.: *Delincuencia juvenil*. Universidad de Santiago de Compostela, pp. 187-214.
- RODRÍGUEZ, Jacinto (1991): *Métodos de muestreo*. Madrid: CIS.
- ROMANI, Oriol (2003): "Prohibicionismo y drogas: ¿un modelo de gestión social agotado?". En BERGALLI, Roberto (coor. e col.): *Sistema penal y problemas sociales*. Valencia: Tirant lo blanc alternativa.
- RUIZ RODRIGO, Cándido (2004): *Protección a la infancia en España. Reforma social y Educación*. Universidad de Valencia
- SALILLAS, Rafael (1888): *La vida penal en España*. Madrid: Imprenta de la Revista de legislación. Reimpresión facsímil, Pamplona: Analecta, 1999.
- SALILLAS, Rafael (1916): Prólogo a la obra de ZARANDIETA MIRABENT, Enrique: *La delincuencia de los menores y los tribunales para niños*. Madrid: Imprenta clásica española.
- SÁNCHEZ BELLO, Ana (2000): *Coeducación. La alternativa escolar al sexismo*. Fundación Mujeres. Centro Municipal de la Mujer.

SANTOLARIA, Félix (1997): *Marginación e educación. Historia de la educación social en la España moderna y contemporánea*. Barcelona: Ariel Educación.

SANTOS GUERRA, Miguel A. (1996): "Curriculum oculto y construcción del género en la escuela". *Kikiriki*, pp. 42-43.

SANZ MULAS, Nieves (2000): "Penas alternativas a la prisión". En DIEGO DÍAZ-SANTOS e SÁNCHEZ LÓPEZ, Virginia: *Hacia un Derecho Penal sin fronteras*. Madrid: Colex, pp. 89-109.

SCHWART, Howart e JACOBS, Jerry (1984): *Sociología cualitativa. Método para la reconstrucción de la realidad*. Madrid: Trillas

SEN, Amartya (1992): *Nuevo examen de la desigualdad*. Madrid: Alianza.

SENNETT, Richard (2000): *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.

SERGIO COTTA (1996) "Para una revisión de las nociones de iusnaturalismo y de derecho natural". En MASSINI-CORREAS, Carlos (comp.): *El iusnaturalismo actual*. Buenos Aires: Abeledo-Perrot, pp. 27-51.

SERNA ALONSO, Justo (1989): "El encierro disciplinario en la España contemporánea. Una aproximación". En BERGALLI, Roberto e MARI, Enrique (coord.): *Historia ideológica del control social. (España-Argentina, Siglos XIX y XX)* Barcelona:PPU, pp. 349-391.

SIMOLA, Hannu, HEIKKINEN e SILVONEN, Jussi (2000): "Un catálogo de posibilidades: historia foucaultiana de investigación de la verdad y la educación" En POPKEWITZ, Thomas e BRENNAN, Marie(comp.): *El desafío de Foucault. Discurso, conocimiento y poder en la educación*. Barcelona: Pomares-Corredor, pp. 81-110.

SOLSONA, Montserrat e TREVIÑO, Rocio (1990): *Estructuras familiares en España*. Ministerio de Asuntos Sociales-Instituto de la Mujer.

SUÁREZ, José M. (1998): *Centros de menores, de onte a hoxe*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

SUBIRATS, Marina e BRULLET, Cristina (1988): *Rosa y Azul. La transmisión de los géneros en la escuela mixta*. Instituto de la Mujer.

SUBIRATS, Marina (1998): *Con diferencia: las mujeres frente al reto de la autonomía*. Madrid: Morata.

STEINBERG, Shirley R. e KINCHELOE, Joe L. (comps) (2000): *Cultura infantil y multinacionales*. Madrid: Morata.

SWAAN, Abram de (1992): *A cargo del Estado*. Barcelona: Pomares-Corredor

TAPIA, José (1997): "La visión de un juez de menores de la ley penal juvenil". *Panóptico. Revista Monográfica Semestral de Crítica a la Política Criminal*, nº 4, pp. 41-49.

TIANA FERRER, Alejandro (1988): *La investigación histórico-educativa actual. Enfoques y métodos*. Madrid: UNED.

TIANA FERRER, Alejandro (1994): "La atención educativa a los desventajados. Breves notas históricas". *Infancia y Sociedad*, nº 25-26, pp.7-25.

TIANA FERRER, Alejandro (2002): "La escolarización en los hechos". *Cuadernos de Pedagogía*, nº 326, pp.71-75.

TOHARIA, Luis (1993): "La incidencia familiar del paro" . En GARRDIDO, Luis e GIL CALVO, Enrique (eds.): *Estrategias familiares*. Madrid: Alianza, pp. 316-334.

TOLOSA LATOUR, Manuel (1914): "Principales reformatorios de jóvenes que deben ser imitados en España" . *Rev. Pro-Infancia* 64-65, pp.138-145 En RUIZ, Cándido, *Protección a la infancia en España. Reforma Social y Educación*, 2004, px.157-166. Universitat de València.

TORRENTE, Diego (2001): *Desviación y delito*. Madrid: Alianza.

TORRES, Jurjo (1991): "La reforma educativa y la psicologización de los problemas sociales". En V.V. A.A.: *Sociedad, cultura y educación. Homenaje a la memoria de Carlos Lerena*. Madrid:CIDE-Universidad Complutense de Madrid, pp. 481-502.

TORRES, Jurjo (1992): *El curriculum oculto*. Madrid: Morata.

TORRES, Jurjo (1993): "Las culturas negadas y silenciadas en el curriculum". *Cuadernos de Pedagogía*, nº 217, pp.60-66.

TORRES, Jurjo (2001): *Educación en tiempos de neoliberalismo*. Madrid: Morata.

TORRES, Jurjo (2002): "Contexto sociocultural de la escolaridad". *Cuadernos de Pedagogía*, nº 326, pp. 20-24.

TRINIDAD FERNÁNDEZ, Pedro (1991): *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España*

(siglos XVIII-XX), Madrid: Alianza.

TRINIDAD FERNÁNDEZ, Pedro (1996): "La infancia delincuente y abandonada". En BORRÁS LLOP, José (dir.): *Historia de la infancia en la España contemporánea. 1834-1936*. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales-Fundación Germán Sánchez Ruipérez, pp. 461-513

URRA PORTILLO, Javier (1995): *Menores, la transformación de la realidad. Ley Orgánica 4/1992*. Madrid: Siglo XXI.

URRA PORTILLO, Javier e CLEMENTE, Miguel (1997): *Psicología Jurídica del Menor*. Madrid: Fundación Universidad-Empresa.

VALLES, Miguel (1997): *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.

VARELA, Julia (1983): *Modos de educación en la España de la Contrarreforma*. Madrid: La Piqueta

VARELA, Julia (1997): *Nacimiento de la mujer burguesa*. Madrid: La Piqueta.

VARELA, Julia (2001): "La escuela y sus funciones. De la reproducción social a la producción de identidades" En GIMENO, José, *Los retos de la Enseñanza Pública*. Madrid: Akal.

VARELA, Julia e ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (1989): *Sujetos frágiles. Ensayos de sociología de la desviación*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

VARELA, Julia e ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (1991): *Arqueología de la escuela*. Madrid: La Piqueta.

VARELA, Julia e ÁLVAREZ-URÍA, Fernando (1997): *Genealogía y sociología. Materiales para repensar la Modernidad*. Buenos Aires: El cielo por asalto.

VÁZQUEZ GARCÍA, Francisco (1997): "Foucault y la historia social". *Historia social*, Valencia: U.N.E.D. , nº 29, pp. 145-159.

VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Carlos (2003): *Delincuencia juvenil. Consideraciones penales y criminológicas*. Madrid: Colex.

VEGA, Amando (1997): "¿La ley penal juvenil?: más educación, menos represión". *Panóptico. Revista Monográfica Semestral de Crítica a la Política Criminal*, nº 4, pp. 56-65.

VENTURA FACI, Ramiro (1998): "El menor como agente del delito". En NÚÑEZ CANAL, Margarita (coord.): *El menor en la legislación actual*. Universidad Antonio de Nebrija, pp. 165-178.

VIÑAO FRAGO, Antonio (1997): "Educación comprensiva. Experimento con la utopía". *Cuadernos de Pedagogía*, nº 260, pp.10-17.

VIÑAO FRAGO, Antonio (2000): "Higienismo, salud y educación en su perspectiva histórica". *Areas. Revista de Ciencias Sociales. Higienismo y Educación (ss.XVIII-XX)*. Universidad de Murcia-Caja Madrid, nº20, pp. 9-18.

VIÑAO FRAGO, Antonio (2004): *Escuela para todos. Educación y modernidad en la España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons.

V.V. A.A.(1991): *De rivales a cómplices. Una experiencia de educación popular feminista*. Elena Aguila: Colectivo Estelar

V.V. A.A. (2000): *Dimensiones económicas y sociales de la familia*. Madrid: Fundación Argentaria.

V.V. A.A. (1973): *Delincuencia juvenil*. Universidad de Santiago de Compostela.

WACQUANT, Loïc (2000): *Las cárceles de la miseria*. Madrid: Alianza.

WACQUANT, Loïc (2002): "De la esclavitud al encarcelamiento masivo". *New Left Review*, nº 13, pp. 38-58.

WALFORD, Geoffrey (1995): *La otra cara de la investigación educativa*. Madrid: La Muralla.

WESTON, Kath (2003): *Las familias que elegimos. Lesbianas, gays y parentesco*. Barcelona: Bellaterra.

WILLIS, Paul (1986): "Paro juvenil: pensando lo impensable". En ENGUITA, Mariano (ed.): *Marxismo y sociología de la educación*. Madrid: Akal, pp. 101-131.

WILLIS, Paul (1988): *Aprendiendo a trabajar. Cómo los chicos de la clase obrera consiguen trabajos de clase obrera*. Madrid: Akal.

WOODS, Peter e HAMMERSLEY, Martyn (1995) (dir.): *Género, cultura y etnia en la escuela. Infomres etnográficos*. Barcelona: Paidós.

ZARANDIETA, Enrique(1916): *La delincuencia de los menores y los tribunales para niños*. Madrid: Imprenta clásica española.

FONTES LEXISLATIVAS

Lei sobre protección á infancia de 12 de agosto de 1904. *La Gaceta de Madrid*, 17 de agosto de 1904.

Real decreto aprobando o regulamento da Lei de protección á infancia, de 24 de xaneiro de 1908. *La Gaceta de Madrid*, de 26 de xaneiro de 1908.

Lei autorizando ó Goberno para publicar unha Lei sobre organización e atribucións dos *Tribunales para niños*, de acordo coas bases que se publican, de 2 de agosto de 1918 *La Gaceta de Madrid*, 15 de agosto de 1918.

Lei sobre organización e atribucións dos Tribunales para niños de 25 de Novembro de 1918. *La Gaceta de Madrid*, 27 de novembro de 1918.

Real Decreto aprobando o Regulamento provisional para a aplicación da lei sobre organización e atribucións dos *Tribunais para niños*, de 10 de xullo de 1919. *La Gaceta de Madrid*, de 13 de xullo de 1919.

Real Decreto-lei aprobando o proxecto de refomra da de 25 de novembro de 1918, sobre organización e atribucións dos Tribunales tutelares para niños, de 15 de xullo de 1925. *La Gaceta de Madrid*, de 18 de xullo de 1925.

Real Decreto-lei aprobando, con carácter de lei o proxecto de reforma e adaptacion do Decreto-lei de 15 de xullo de 1925, sobre organización e atribucións dos Tribunales tutelares para niños, de 3 de febreiro de 1929. *La Gaceta de Madrid*, de 6 de febreiro de 1929.

Decreto 11 de xuño de 1948, texto refundido da lexislación sobre tribunais tutelares de menores: lei, regulamento para a súa execución e Estatuto da Unión Nacional destes tribunais. BOE, do 19 de xullo de 1948.

Orde do 22 de abril de 1963 pola que se programa a distribución das actividades escolares para aumentar a eficacia e rendimento das escolas primarias. B.O. do E." 29-IV-1963; "B.M." 6-VI-1963.

Resolución do 20 de abril de 1964, pola que se publican as normas correspondentes para as probas de formación escolar nas escolas nacionais. "B.M." 4, 7, 11,14,18,21 e 25-V-1964.

Decreto 1144/1971 do 13 de maio, polo que se aproba o regulamento para a aplicación da Lei 16/1970, de 4 de agosto, sobre perigosidade e rehabilitación social. BOE, de 3 de xuño de 1971.

Lei 42/1974, de 28 de novembro, de Bases, Orgánica da Xustiza pola que se organizan os órganos xudiciais e consecuentemente os TTM que como recolle no seu Preámbulo, desaparecerían

como xurisdicción especial. BOE, de 30 de novembro.

Constitución Española. *BOE nº 311*, do 29 de decembro de 1978.

Estatuto de Autonomía de Galicia, Lei orgánica 1/1981, do 6 de abril. *BOE nº11*, do 13 de xaneiro de 1982.

Real Decreto 581/1982, do 26 de febreiro, determina as normas e procedementos ós que se deben axear as transferencias de función e servizos do Estado á Comunidade Autónoma de Galicia. *BOE 12-VI-84. DOG, 7-VII-84.*

Real Decreto 2411/1982, de 24 de xullo, sobre traspaso de funcións e servizos da Administración do Estado á Comunidade de Galicia en materia de Servizos e Asistencia Social. *DOG*, de 23 de outubro de 1982.

Real Decreto 1108/1984, do 29 de febreiro, sobre traspaso de funcións e servizos da Administración do Estado á Comunidade Autónoma de Galicia en materia de protección de menores. *BOE*, do 12 de xuño. *DOG*, de 7 de xullo de 1984.

Real Decreto 1054/1985, de 5 de xuño, sobre ampliación dos medios adscritos ós servizos tras pasados á Comunidade Autónoma de Galicia en materia de menores. *BOE*, do 3 de xullo 1985 e *DOG* de 28 de agosto de 1985.

Lei Orgánica 6/1985, do 1 de xullo, do Poder Xudicial. *BOE nº 157*, do 2 de xullo de 1985.

Reglas Mínimas das Nacións Unidas para a Administración da Xustiza de Menores (Reglas de Beijing). Aprobadas pola Asemblea Xeral do VII Congreso das Nacións Unidas sobre Prevención do delito e Tratamento da Delincuencia o 29 de novembro do 1985.

Lei 21/1987, do 11 de novembro pola que se modifican determinados artigos do Código Civil e da Lei de Axuizamento Civil en materia de adopción. *BOE nº 275*, do 11 de novembro de 1987

Lei Orgánica de Ordenación Xeral do Sistema Educativo. *BOE nº238*, de 4 de outubro de 1990

Instrumento de ratificación da Convención sobre os Dereitos do Neno, adoptada pola Asemblea Xeral das Nacións Unidas o 20 de novembro de 1989. *BOE nº 313*, do 31 de decembro de 1990.

Lei Orgánica 4/1992, de 5 de xuño, de reforma da lei reguladora da competencia e o procedemento dos Xulgados de Menores. *BOE*, de 11 de xuño de 1992.

Lei orgánica 1/1996, do 15 de xaneiro, de Protección Xurídica do Menor, de modificación parcial

do Código Civil e da Lei de axuizamento civil. *BOE* nº 15, do 17 de xaneiro de 1996.

Orde do 29 de febreiro de 1996 pola que se regulan os requisitos específicos que deben reunir os centros de menores e os centros de atención á infancia. *DOG* nº 57, do 20 de marzo de 1996.

Orde de 1 de agosto de 1996, pola que se regulan os contidos mínimos do regulamento de réxime interior e o proxecto educativo dos centros de atención a menores. *DOG* nº 168, do 28 de agosto de 1996.

Lei 3/1997, do 9 de xuño , galega da familia, a infancia e a adolescencia. *DOG* nº 118, do 20 de xuño de 1997.

Orde do 6 de novembro de 2000, pola que se modifica a do 29 de febreiro de 1996, pola que se regulan os requisitos específicos que deben reunir os centros de menores e os centros de atención á infancia. *DOG* nº 224, do 20 de novembro de 2000.

Lei Orgánica 5/2000, do 12 de xaneiro, reguladora da responsabilidade penal dos menores. *BOE* nº 11, do 13 de xaneiro de 2000.

Lei Orgánica 7/2000, de 22 de decembro, de modificación da Lei 10/1995 e da Lei Orgánica 5/2000. *BOE* nº307, do 23 de decembro de 2000)

Lei Orgánica 9/2000, de 22 de decembro, sobre medidas urxentes para a axilización da Administración de Xustiza, pola que se modifica a L.O. 6/85 do Poder Xudicial. *BOE* nº 307, do 23 de decembro de 2000.

Decreto 42/2000, do 7 de xaneiro, polo que se refunde a normativa reguladora vixente en materia de familia, infancia e adolescencia. *DOG* nº 45, do 6 de marzo de 2000.

Ley Orgánica 10/2002, de 23 de diciembre, de Calidad de la Educación. *BOE*, nº 307.

Lei Orgánica 15/2003 de 25 de novembro pola que se modifica a Lei Orgánica 10/95, de 23 de novembro do Código Penal.

Real Decreto 1774/2004, de 30 de xullo polo que se aproba o Regulamento da Lei Orgánica 5/2000, de 12 de xaneiro, reguladora da responsabilidade penal dos menores. *BOE* nº 209 de 30 de agosto de 2004.

Proyecto de Ley Orgánica de Educación. *M.E.C.* 22 de julio de 2005.

